

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 16 (94)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 16 (94). — 246 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.; Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверьяков М. І., д-р економ. наук, проф.; Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.; Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.; Парієнко Г. К., д-р істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України; Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 30 червня 2009 р., прот. № 8.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

УДК 65.012.2: 656.8

Н. О. Князева, І. М. Кіслова

**МЕТОД ОЦІНКИ ЕФЕКТУ СИНЕРГІЗМУ
ПРИ ФОРМУВАННІ СТРАТЕГІЧНИХ ЗОН
ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІДПРИЄМСТВА**

Поняття синергізму зародилось на початку ХХ століття у надрах точних наук, хімії і фізики. Пізніше його теоретичні моделі стали розповсюджуватись на інші сфери людської діяльності. Синергетичний ефект знайшов успішне застосування в різних галузях знань і на сьогоднішній день механізми його реалізації широко використовуються в медицині, психології, соціології, економіці, маркетингу та інформаційних технологіях. Існує багато різних трактовок поняття синергізму, однак, його суть — зростання ефективності діяльності у результаті інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему. Математично феномен синергізму визначають формулами: $1+1=3$ або $2*2>4$.

Сьогодні вивчення та удосконалення підходів до оцінки ефекту синергізму стратегічних зон господарювання (надалі — СЗГ) підприємства є актуальним напрямком наукових досліджень. Це зумовлено потребами підприємств у розробці та впровадженні ефективних і принципово нових підходів до диверсифікації своєї діяльності, тому що в умовах технологій і бізнес-систем, що постійно ускладнюються, основне зростання підприємства досягається не за рахунок поліпшення якихось окремих операцій, технологій, процесів або зон господарювання, а за рахунок знаходження можливостей ефективного використання “білих” проміжків між ними та побудови інноваційних синергетичних комбінацій, ефективність яких необхідно постійно відслідковувати і оцінювати.

Оцінка ефекту синергізму є одним з важливих кроків у механізмі формування СЗГ підприємства, тому що завдяки цій оцінці відбувається остаточне балансування набору СЗГ.

Одним з перших свої підходи до моделювання і оцінки ефекту синергізму запропонував відомий економіст І. Ансофф. Перша запропонована ним модель базується на парному порівнянні взаємозв'язків та взаємної підтримки між СЗГ. При оцінюванні використовується загальна оцінка взаємодії “даючої” та “прий-

маючої” СЗГ [1, с. 99]. Друга модель засновується на загальній оцінці цілей і критеріїв синергізму для кожної СЗГ підприємства [2, с. 231]. Вагомий науковий вклад в дослідження проблем оцінки синергізму на підприємстві внесли вчені Е. Кемпбелл, К. С. Лачс, М. Портер, О. Віханський та ін. У своїх роботах автори пропонують оцінювати ефект синергізму від загальної взаємодії СЗГ підприємства.

Існуючі моделі оцінки ефекту синергізму між СЗГ заснуються на узагальненій оцінці, не враховуючи детальний аналіз існуючих ресурсів підприємства, та є достатньо складними для застосування в практичній діяльності.

Основною ціллю представленою дослідження є розробка метода оцінки ефекту синергізму при формуванні СЗГ, що включає детальний аналіз взаємозв'язку ресурсів підприємства.

У зв'язку з актуальністю проблеми, що розглядається, авторами запропонований метод оцінки ефекту синергізму, що враховує взаємозв'язку ресурсів підприємства при формуванні СЗГ, з ціллю його подальшої адаптації до практичної діяльності підприємств, в тому числі підприємств сфери надання послуг поштового зв'язку. В роботі [3, с.181] представлений загальний механізм формування СЗГ, що складається з наступних основних етапів:

1. Аналіз макрооточення: аналіз економічної, правової, політичної, соціальної ситуацій в країні, досвіду поштових адміністрацій країн світу, діяльності всесвітніх поштових організацій.
2. Аналіз мікрооточення: аналіз споживачів, конкурентів, постачальників.
3. Аналіз внутрішнього середовища підприємства: виділення сильних і слабких сторін, можливостей і загроз підприємства, аналіз основних економічних показників діяльності, існуючих зон господарювання.
4. Формування набору перспективних СЗГ: виділення основних СЗГ, які є найбільш перспективними для підприємства.
5. Проведення комплексної оцінки набору СЗГ: складання попередньої програми розвитку СЗГ, розрахунок бюджету їх просування і можливих ризиків.
6. Формування кінцевого набору СЗГ: оцінка ефекту синергізму від взаємодії ресурсів підприємства, направлених на розвиток СЗГ, для подальшого формування кінцевого набору СЗГ.

Представлений в даній роботі метод оцінки ефекту синергізму надає можливість подальшого розвитку загального механізму формування СЗГ і являється завершальним кроком цього механізму. Метод оцінки ефекту синергізму при формуванні СЗГ підприємства включає такі етапи:

1. Виділення задіяних ресурсів підприємства для розвитку кожної СЗГ.

На даному етапі метода оцінки ефекту синергізму виділяються основні задіяні підприємством ресурси для розвитку кожної СЗГ. Перелік ресурсів повинен бути ототожнений зі статтями витрат, що відображені у бюджеті попередньої програми розвитку кожної СЗГ, розрахованим на етапі комплексної оцінки СЗГ загального механізму формування СЗГ підприємства [3, с. 181]. Наприклад, для підприємств сфери надання послуг поштового зв'язку до таких ресурсів можна віднести:

- мережа відділень;
- зв'язок між відділеннями;
- обслуговуючий персонал;
- кадровий склад спеціалізованих структурних підрозділів підприємства;
- глибина спектра надаваних послуг і товарів;
- касові термінали на місцях обслуговування і продажів;
- комп'ютерне оснащення відділень;
- спеціалізоване програмне забезпечення;
- постачальники;
- партнери;
- джерела фінансування;
- цільова аудиторія і напрацьована клієнтська база;
- проведення навчальних треншів;
- маркетингова програма просування послуг і товарів;
- автопарк та ін.

Перелік ресурсів залежить від “даючої” СЗГ підприємства, що розглядається.

2. Експертна оцінка взаємодії ресурсів підприємства для розвитку кожної СЗГ.

На даному етапі експертним методом присвоюється ваговий коефіцієнт потреби у використанні кожного ресурсу “даючої” СЗГ в розвитку “приймаючої” СЗГ, виходячи зі 100 %. Кожна СЗГ,

на якій підприємство вже частково веде свою діяльність, може виступати як “даючою”, так і “приймаючою”, а СЗГ, які підприємство планує освоювати вперше, можуть бути тільки “приймаючими”. Група експертів формується з наукових діячів, що запрошуються із наукових організацій, та провідних спеціалістів підприємства. На даному етапі необхідно визначити коефіцієнт конкордації для вияву ступеню узгодженості думок експертів, тому що подальші результати визначення ефекту синергізму є стратегічно важливими для підприємства [4, с. 99-101].

Взаємозв'язок ресурсів “даючої” і “приймаючих” СЗГ доцільно представити у вигляді табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок ресурсів “даючої” і “приймаючих” СЗГ

№ з/п	Назва ресурсу <i>СЗГ-к</i>	“Приймаючі” СЗГ			
		СЗГ-1		СЗГ- <i>m</i>	
		Короткий опис ресурсу	Ваговий коефіцієнт	Короткий опис ресурсу	Ваговий коефіцієнт
1.	Ресурс 1				
2.	...				
<i>n</i> .	Ресурс <i>n</i>				

де $k = \overline{1, K}$ — “даючі” СЗГ, K — кількість “даючих” СЗГ; $m = \overline{1, M}$ — “приймаючі” СЗГ, M — кількість “приймаючих” СЗГ; n — кількість видів ресурсів.

Таблиця даного виду складається для кожної k -ї СЗГ ($k = \overline{1, K}$).

3. Визначення ефекту синергізму взаємозв'язку ресурсів СЗГ.

Для взаємодії ресурсів кожної пари СЗГ (“даючої” і “приймаючої”) характерні різні ефекти синергізму в залежності від зіставляємих ресурсів.

Ефект синергізму може виступати в декількох формах:

- ефект оперативного та інвестиційного синергізму, тобто економія засобів підприємства від спільного використання ресурсів для розвитку кожної СЗГ [2, с. 127]. В результаті розрахунків виділяються “даюча” і “приймаюча” СЗГ, завдяки взаємозв'язку ресурсів яких спостерігається найбільша економія засобів підприємства.

Для визначення за кожним ресурсом ефекту оперативного та інвестиційного синергізму необхідно використати формулу (1):

$$\Delta E_i^{k \rightarrow m} = (B_i^k + B_i^m) - (W_i^{km} \bullet B_i^k + (1 - W_i^{km}) \bullet B_i^m + B_{\text{аданм.}}^{k \rightarrow m}), \quad (1)$$

де: i — порядковий номер ресурсу “даючої” СЗГ;
 k — “даюча” СЗГ;
 m — “приймаюча” СЗГ;

B_i^k, B_i^m — витрати за i -м ресурсом у бюджетах розвитку “даючої” СЗГ- k і “приймаючої” СЗГ- m , відповідно, визначених на етапі проведення комплексної оцінки набору СЗГ механізму формування СЗГ підприємства;

W_i^{km} — ваговий коефіцієнт потреби в i -му ресурсі “даючої” СЗГ- k для розвитку “приймаючої” СЗГ- m ;

$B_{адапт.}^{k \rightarrow m}$ — витрати на адаптацію i -го ресурсу “даючої” СЗГ- k у розвитку “приймаючої” СЗГ- m .

Загальний ефект E оперативного та інвестиційного синергізму від взаємодії ресурсів “даючої” СЗГ- k “приймаючої” СЗГ- m можна виразити формулою (2):

$$E = \sum_{i=1}^n \Delta E_i^{k \rightarrow m}, \quad (2)$$

де: n — кількість взаємодіючих ресурсів “даючої” СЗГ- k і “приймаючої” СЗГ- m ;

E — ефект оперативного та інвестиційного синергізму від взаємодії i -го ресурсу “даючої” СЗГ- k : і “приймаючої” СЗГ- m (вираз (2) за необхідності застосовується для всіх $k = \overline{1, K}$ “даючих” СЗГ, K — кількість “даючих” СЗГ і всіх $m = \overline{1, M}$ “приймаючих” СЗГ, M — кількість “приймаючих” СЗГ).

• ефект синергізму продажів, тобто збільшення об’ємів продажів за рахунок перетинання цільових аудиторій різних СЗГ, використання спільних маркетингових програм просування послуг і товарів, використання спільних точок продажів для надання повного спектра послуг і товарів. Даний ефект можна виявити експертним методом без визначення фактичного результату, наприклад, проаналізувавши рівень взаємодії таких ресурсів як мережа відділень, цільова аудиторія, маркетингова програма просування послуг і товарів;

• ефект синергізму менеджменту, тобто використання наявного кадрового складу для надання нових послуг і товарів підприємства, синергетичні комбінації взаємодії між підрозділа-

ми всередині підприємства, підвищення кваліфікації співробітників. Вияв даного ефекту синергізму відбувається експертним методом і носить описовий характер;

- ефект брендового та іміджевого синергізму, тобто поява нових брендів в результаті об'єднання стратегічних продуктів, підвищення іміджу всього підприємства в очах споживачів в результаті диверсифікації своєї діяльності та демонстрації стабільності і гнучкості у ринкових умовах. Такий ефект визначається експертним методом, виходячи із ринкової позиції підприємства і прогнозування майбутніх результатів.

4. Формування набору СЗГ з урахуванням ефекту синергізму.

На основі отриманих на попередньому етапі метода оцінки ефекту синергізму результатів формуються висновки про розвиток найбільш взаємопов'язаних СЗГ, які необхідно розвивати першочергово з найменшим залученням додаткових капіталовкладень та засобів, і про СЗГ, які значно споживають ресурси підприємства для свого функціонування та в подальшому можуть бути передані на аутсорсинг. Кінцевий набір СЗГ також залежить від переслідуваних підприємством цілей.

Таким чином, представлений метод оцінки ефекту синергізму при формуванні СЗГ підприємства може бути застосований в практичній діяльності підприємств сфери надання послуг поштового зв'язку та дозволяє:

- здійснити економію грошових і матеріальних засобів підприємства при диверсифікації його діяльності;
- виявити СЗГ, які найменш пов'язані з іншими СЗГ та відбирають на свій розвиток основну долю ресурсів підприємства, переглянути стратегії розвитку таких СЗГ і прийняти рішення про їх ліквідацію або передачу на аутсорсинг;
- збільшити об'єми продажів і як наслідок збільшити прибуток за рахунок об'єднання цільових аудиторій різних СЗГ та одночасно задовольнити більший спектр потреб сучасного споживача;
- сформулювати нові нетрадиційні для підприємства СЗГ за рахунок вияву маловзаємопов'язаних ресурсів підприємства та формування на основі установа зв'язку між ними нових продуктів;
- підвищити імідж підприємства в цілому.

Ефекти синергізму симетричні, тобто не тільки прискорюють освоєння нових СЗГ без значних додаткових інвестицій, але й мають істотний зворотній вплив на витрати по розвитку частково освоєних СЗГ підприємства.

Література

1. Ансофф И. Стратегическое управление. — М.: Экономика, 1989. — 519 с.
2. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. — СПб: Питер, 1999. — 416 с.
3. Кіслова І. М. Проблема виділення та формування стратегічних зон господарювання в діяльності підприємства // IV Міжнародна науково-технічна конференція “Сучасні інформаційно-комунікаційні технології” (15-19 вересня 2008р., смт Лівадія, АР Крим): Зб. тез. — Ж.: ДУІКТ, 2008.
4. Теорія проектування комп’ютерних систем і мереж. 4.1. Основи системного підходу до проектування: Навч. посіб. / Н. О. Князева, О. А. Князева. — Одеса: ВМВ, 2008. — 212 с.

Резюме

Показана значимість ефекта синергізму при диверсифікації діяльності підприємства. Виділені основні проблеми існуючих підходів к оцінці синергізму на підприємстві. Представлен метод оцінки ефекта синергізму от взаємодіявання ресурсів підприємства при формуванні його стратегічних зон господарювання.

Рецензент доктор економ. наук, професор М. А. Окландер

УДК 338.43

О. І. Павлов

СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК У КОНТЕКСТІ ДИХОТОМІЙ “СЕЛО — МІСТО” ТА “СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — ПРОМИСЛОВІСТЬ”

Сільська місцевість є дихотомічною по відношенню до міських поселень. За галузевим підходом розвиток села розглядається у його протиставленні до міського розвитку, а дихотомія “село-місто” ідентифікується з дихотомією “сільське господарство-промисловість”. За територіальним підходом сільський розвиток — це суспільний розвиток, що відбувається в межах

сільських територій як гетерогенною за своєю структурою та поліфункціональною соціально-територіальною підсистемою суспільства. В цьому сенсі сільський розвиток вимагає застосування іншої методології та організації, ніж аграрний розвиток, що є галузевим за своїм визначенням.

Метою статті є дослідження сільського розвитку у контексті дихотомій “село-місто” та “сільське господарство-промисловість”, а до його завдань віднесено наступні:

- розгляд наукового трактування поняття “сільський розвиток”;
- розкриття сутності сільського розвитку та його трансформацій в умовах глобалізації;
- побудова моделі сільського розвитку в Україні.

З точки зору тектології або загальної організаційної науки О. Богданова сільський розвиток для свого опису потребує синтетичної спеціальної мови, тобто такої, що використовується не в економічній, а в біологічній та соціальних науках, а саме — “пристосування”, “розвиток” та “організація” [1, с. 96]. Термін “пристосування” розкриває зв’язок об’єкту розвитку — сільських територій з середовищем у широкому вжитку та з іншою соціально-територіальною підсистемою (міською) — у вузькому вжитку. Термін “розвиток” відбиває сам процес еволюції об’єкту як певного організму чи за визначеним концептом як системи. За допомогою терміну “організація” формується складна комбінація розвитку у функціональному та управлінському вимірах.

За своїми системними характеристиками сільський розвиток підпадає під науковий опис економічної теорії. З огляду на це цілком логічним буде передусім звернутися до історіографії наукової трактовки поняття “сільський розвиток”.

Майже сто років тому відомий російський географ В. Семьонов-Тян-Шанський ввів у науковий обіг поняття “сільські міста”, виокремивши їх від “дійсних” (“справжніх”) міст. Він визначив їх як економічно слаборозвинені міські поселення, що мають статус адміністративних пунктів чи села, які за економічним розвитком ще не відповідають статусу міста, але мають в майбутньому стати ними [2, с. 81]. З тих пір змінилися критерії щодо визначення міста, у тому числі й за його людністю, функціями тощо. Але сьогодні має прояв тенденція не переходу великих сіл до категорії міст, а навпаки — невеликі міста, як

правило районного підпорядкування, втрачають свій статус й перетворюються на звичайні села.

Одним з перших дослідників, що вийшов за межі антиномічного протиставлення міста селу, а висвітлив зазначену дихотомію через категорію взаємного пристосування був основоположник світсистемного підходу, представник другого покоління французької історичної школи “Анналів” Ф. Бродель. Він відмічав, що цей поділ ніколи остаточно не визначався, й постійно знов і знов відновлювався. З цієї причини неможливо відокремити місто від села: в один і той самий час існували роз’єднання й зближення, розмежування й возз’єднання. Села, близько розташовані до міста, черпали користь від такого сусідства. Села й міста корилися обопільності перспектив, внаслідок чого відбувалися певні зміни, що були оборотні: міста урбанізували села, а ці остаточно робили міста сільськими. Разом з тим, Ф. Бродель підкреслював, що міста у цьому обопільному обміні виконують роль електричних трансформаторів: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін. Як підкреслював Ф. Бродель, місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу, ніж його. Не було жодного міста, жодного містечка, що не мало б своїх сіл, свого клаптика сільського життя, яке не надавало б довколишній окрузі своїх послуг [3, с. 413-419].

Значний методологічний потенціал містить концепція “місцезвитку” одного із засновників євразійського руху П. Савицького, на думку якого зрозуміти способи життя соціально-історичного середовища неможливо без значення властивостей території [4, с. 283]. В цьому сенсі сільські території відрізняються від міських поселень як за своїми функціями, так й за способом буття. Хоча не можна не враховувати вплив на них глобалізації.

Вагомий внесок у наукову розробку досліджуваної проблеми зробили радянські соціологи. Зокрема, Т. Заславська через поняття “аграрний сектор суспільства” визначила тенденцію інтеграції виробничої, розселенської, соціальної та економічної сфер села з обслуговуючими його міськими поселеннями у цілісний об’єкт функціонування та управління [5, с. 15]. І інший представник новосибірської соціологічної школи О. Троцьковський визначив радіус зони активного впливу міст на села: для міст з населенням понад 1 млн. осіб — 70-80 км; 250 тис. - 1 млн. — 50-60 км; 100-250 тис. — 30-40 км; менш ніж 100 тис. осіб

— 20-25 км. Крім того, він запропонував методикау виявлення взаємозв'язку між містом і селами, який розраховується за формулою $A = S/V$, де A — ступінь “аграрності” міста, S — обсяг діяльності його жителів з обслуговування села, V — обсяг трудової діяльності міського населення загалом [6, с. 33-34]. Креативність зазначеного підходу полягає у диференціації міст на такі, що протистоять селам, а також ті, що приймають активну участь у їх виробничо-господарському та соціально-культурному обслуговуванні.

У вітчизняній науковій науці на початку 1990-х років Л. Шепотько була розроблена концепція багатофункціонального розвитку села [7], що по суті означало відмову від ідентифікації виробничо-господарської діяльності виключно через аграрну галузь. З часом ідея багатофункціональності села була використана нею при дослідженні структури сільського сектора [8]. На думку цього автора, “розширюючи” сільський сектор за рахунок включення до нього агропромислової сфери “несільської місцевості”, необхідно застерегти від ототожнення сільського сектора з аграрним. Поняття сільського сектора значно ширше від аграрного, хоча останній і є серцевиною, важливим складником сільського сектора. Основним багатством цього сектора Л. Шепотько вважала сільськогосподарські угіддя, але одночасно надавала значення розвитку несільськогосподарського виробничого потенціалу, у тому числі й промислового [9, с. 9-14].

Ця концепція набула подальшого розвитку у працях І. Прокони, який ввів у науковий обіг поняття “сільський розвиток”. Цей розвиток він пов'язував передусім з поширенням у сільській місцевості позааграрних видів діяльності [9]. У співтоваристві з О. Бородіною цей автор довів необхідність узгодження між собою аграрної, сільської, бюджетної, регіональної політики та запропонував синтезувати їх в політику сільського розвитку [10, с. 79].

Відомі українські економісти О. Онищенко і В. Юрчишин розробили основи методології та організації сільського розвитку, підпорядкувавши його селяноцентристській спрямованості [11, с. 10].

Визначенню парадигми сільського розвитку, змісту та пріоритетних напрямів політики сільського розвитку присвячена й наша публікація [12].

Разом з тим, реалії сьогодення вимагають не тільки інтерпретації сільського розвитку як дихотомічного міському, але й врахування їх взаємопов'язаності. Якщо за радянських часів

проблема подолання відмінностей між містом та селом розглядалася під кутом зору наближення рівня соціально-культурного розвитку села до міського рівня, а проблема відставання сільського господарства від промисловості — у контексті зближення двох форм соціалістичної власності, а їх обоєпільне розв'язання як крок на шляху досягнення соціальної однорідності суспільства, то зараз сільський розвиток розглядається під іншим кутом зору. Так, слід враховувати, що у взаємовідносинах сільської та міської соціально-територіальних підсистем суспільства відбуваються динамічні зміни інтеграційного характеру у передміській зоні, в той час як села, розташовані за межами транспортної доступності великих міст, поставлені перед вибором: віднайти внутрішні резерви для власного розвитку й відповісти адекватним відгуком на виклик часу або перетворитися на зону деградації. У розвитку міжгалузевих стосунків посилюється тенденція дезінтеграції та посилення диспропорцій між сільським господарством та промисловістю.

На підставі цього можна стверджувати, що сільський розвиток, з одного боку, отримує ознаки не тільки позааграрного. У просторовому вимірі він набуває рис й позасільського (у приміській зоні), а в сільській “глибинці” - втрачає ознаки розвитку як такого.

Внаслідок глобалізації соціального простору відбувається інтеграція сільської та міської підсистем суспільства, а у приміській зоні — їх злиття. Отже, разом з поширенням міського способу життя на сільське середовище (урбанізацією) відбувається зустрічний процес — проникнення елементів сільського способу життя в міські поселення, який ми називаємо руралізацією, а його наслідки — руралізованістю.

Постійними каналами впливу села на місто в сучасних умовах виступають: маятникова міграція сільського населення; розширення площі міських поселень за рахунок прилеглих сільських територій; постійні поїздки селян у міста з метою реалізації сільськогосподарської продукції на організованих та стихійних ринках; навчання сільської молоді без відриву від виробництва в навчальних закладах, розташованих у містах; придбання мешканцями міста присадибних та дачних ділянок у сільській місцевості; організація відпочинку в селах; працевлаштування міських спеціалістів на тимчасову роботу в межах сільських територій тощо.

Крім того, вона виступає зворотним боком урбанізації. Остання зумовила не тільки стрімке зростання міст і міського населення за рахунок сільського, а й продемонструвала переваги міст як промислових, транспортних, торговельних, курортних та наукових центрів. Міста, зокрема великі регіональні адміністративно-політичні центри, сформували в суспільній свідомості образ територій більш привабливих за умовами життєдіяльності, ніж сільські, який матеріалізувався у міграційних установках сільського населення.

Перед усім руралізація є наслідком просторового зрощення міської та сільської територіальних підсистем суспільства. Унаслідок розвитку великих міст, міських агломерацій, відбувається постійне розширення їх територій за рахунок прилеглих сіл і таким чином зменшується відстань між містом і приміськими населеними пунктами, виникають перехідні типи поселень. Отже, місто отримує постійний і стабільний канал постачання трудових ресурсів за рахунок маятникових мігрантів, які проживають у сільській місцевості, а працюють у містах. Водночас значна частина мешканців міст, зокрема пенсійного віку, переїжджає на постійне проживання у приміські села або зайнята у власних домогосподарствах.

Приплив значної кількості сільської молоді, яка не набула сталих психологічних та духовних рис, в інше соціокультурне середовище призводить до формування в містах перехідних маргінальних груп, яким притаманні такі специфічні ознаки: спотворена самоідентифікація як корінних мешканців міста; байдуже ставлення до своєї малої батьківщини; пристосування будь-якою ціною до незвичних умов життєдіяльності; насторожене ставлення до нового; небажання дотримуватися традиційних сільських звичаїв; використання в спілкуванні російсько-українського суржика тощо.

Якщо у другому випадку проникнення стандартів сільського способу життя суттєво не впливає на зміну функціонального призначення міських поселень, то в першому — розвиток урбанізації та руралізації на зустрічних курсах веде до утворення сільських урбанізованих ареалів, які мають статус територій перехідного, “змішаного” типу. Ці просторові утворення відрізняються за своїми функціями та умовами життєдіяльності як від сільських, так і від міських територій.

Таким чином, в умовах глобалізації сільський розвиток, по-перше, не обмежується аграрною галуззю, по-друге, як певний

спосіб життєдіяльності розповсюджується у міських поселеннях, а за своєю функціональністю є домінуючим у місцях сполучення сільської та міської соціально-територіальної підсистем суспільства, тобто у приміських зонах.

Відтак, наукове уявлення про сільський розвиток у просторовому вимірі потребує певних узагальнень. Об'єктом сільського розвитку виступають сільські території. Їх функціональність визначається ресурсним потенціалом території на їх низовому (базовому), районному, регіональному та загальнодержавному рівнях. Сільські території диференціюються не тільки за рівнем, але й за певними ознаками: ступенем ресурсозабезпеченості, етнічною ознакою, політико-правовим статусом, ступенем розвитку, складністю, значенням та типом функцій тощо. Розвиток приміські зони за своїми характеристиками однозначно не підпадає під визначення ні сільського, ні міського. Не за своєю функціональністю, але за способом життя міські поселення деякою мірою подібні селам, а “аграрні міста”, що є центрами адміністративних районів — значною мірою й за своїми функціями. Тобто сільський розвиток в умовах глобалізації долає просторові кордони, а його функціональне призначення у контексті дихотомії “місто-село” відходить на другий план.

Дещо іншого прояву сільський розвиток набуває у контексті галузевої дихотомії “промисловість-сільське господарство”. Розгляд сільського розвитку у цій площині, навіть якщо взяти до уваги багатofункціональність сільського господарства, обмежує його функціональність й не відповідає реаліям сьогодення та завданню відродження сільських територій на засадах територіального підходу.

З урахуванням цього зауваження антиномічна дихотомія “промисловість-сільське господарство” має бути замінена на дихотомію “обробляючий сектор-доіндустріальний сектор”. Так виглядає сільський розвиток у його співставленні з міським розвитком у площині технологічної парадигми: перший з них є переважно добувним й базується на ресурсній базі, другий — на знаннях, обміні інформацією за допомогою телекомунікацій та комп'ютерів.

Такий підхід актуалізує питання про побудову його пост-індустріальної моделі. Як будь-яка модель — модель сільського розвитку в Україні є його узагальненим образом, а тому не може

розглядатися як універсальна. Тим не менш, вона базується на спільних концептуальних положеннях:

- сприйняття проблем сільського буття з державницьких позицій та залучення до їх розв'язання усього українського суспільства;
- розгляд сільського розвитку у контексті сільсько-міської просторової та функціональної дихотомії;
- аналіз процесів, що відбуваються в межах сільських територій, на засадах територіального підходу;
- впровадження в практику сільського розвитку принципу селяноцентризму, за яким визнається пріоритет інтересів селянства, а також враховуються місцеві, регіональні, загальнодержавні та галузеві інтереси;
- визнання усіма суб'єктами управління у якості свого першочергового завдання у сфері сільського розвитку — відродження сільських територій;
- реалізація ідеї поліфункціональності сільських територій як об'єкту сільського розвитку та підтримка виробничо-господарської діяльності, конкурентної й альтернативної по відношенню до сільського господарства;
- взаємоузгодженість розвитку сільської економіки як базової сфери життєдіяльності села та соціального, духовного й політичного життя сільського соціуму;
- сполученість сільського розвитку зі сталим розвитком на основі врахування принципів фізичної економії;
- орієнтація сільського розвитку на світові стандарти та досягнення певного паритету з міським розвитком й подолання міжгалузевих диспропорцій.

У виробленні стратегії і тактики сільського розвитку важливого значення набуває з'ясування його коротко й довгострокових цілей та визначення ключових вузлів. Короткотривалі цілі зводяться до забезпечення продуктивної зайнятості населення, подолання його бідності, підвищення рівня добробуту, поліпшення соціально-культурних та побутових умов, а досягнення довготривалих цілей передбачає відродження селянина, села та сільського господарства, подолання відмінностей у якісному стані сільського та міського життєвого середовищ. Пошук ключових вузлів сільського розвитку має на меті концентрацію зусиль на ресурсній базі, визначенні полюсів та джерел економічного зро-

стання сільських територій. Головними та універсальними ресурсами сільських територій безвідносно до їх функцій є земельні та людські ресурси, які одночасно виступають джерелом та засобом наповнення бюджету.

Але для того, щоб вони давали віддачу, необхідно створити відповідні умови, а саме — встановити ринкову ціну на землі сільськогосподарського призначення, що перетворить сільське господарство на конкурентоспроможну галузь. У якості полюсів економічного зростання сільських територій мають виступати “аграрні міста”.

Динаміка сільського розвитку визначається його аграрною складовою. В цьому сенсі заслуговує на увагу пропозиція П. Саблука побудувати постіндустріальну модель розвитку аграрного сектору економіки шляхом об’єднання капіталу землі з капіталом індустрії та забезпечення його функціонування на високоприбутковому рівні завдяки застосуванню прогресивних та інформаційних технологій [13, с. 7].

Екологізації аграрного виробництва та дотримання вимог сталого розвитку сприяє ідея М. Руденко, реалізована через його формулу модифікації капіталу:

$$K = E - F,$$

де K — капітал, E — енергія прогресу, F — кількість ентропії.

Посилаючись на неї, він відкрив нові пропорції умовної одиниці обсягу продукції, вирощеної протягом року: $2/5$ (у вигляді соломи та трави) — для годування тварин ($1/5$), для удобрення землі органікою ($1/5$) та $3/5$ (у вигляді зерна) для споживання самими виробниками цієї продукції ($1/5$), робітниками промисловості ($1/5$) й задоволення потреб держави ($1/5$) [14, с. 495-496]. Це свідчить про необхідність дотримання балансу між рослинництвом та тваринництвом, сільським господарством та промисловістю, виробництвом та природним середовищем.

Не менш важливим є визначення першочергової ланки у ланцюзі висхідного сільського розвитку, у якості якої пропонується розглядати процес відродження сільських територій. Що стосується самого процесу, то його, на нашу думку, доцільно вимірювати не за кількісними показниками, а за послідовністю розгортання (табл. 1).

Таблиця 1

Етапи відродження сільських територій

Етапи	Назва етапу	Ціль
Перший	Стабілізаційний	Призупинення системної кризи
Другий	Відновлювальний	Досягнення рівня докризового періоду
Третій	Відтворювальний	Досягнення рівня, що дозволяє задовольнити суспільні потреби на певний момент часу
Четвертий	Власне відроджувальний	Висхідний розвиток і вихід на якісно новий рівень

Підсумовуючи викладене зазначимо, що сільський розвиток по відношенню до міського розвитку у просторового виміру є менш антиномічним, ніж у галузевому. Село та місто краще пристосовувались одне до одного, ніж сільське господарство та промисловість. Але цей процес є механічним, хоча й об'єктивним, а тому таким, що не потребує якихось додаткових зусиль. Більш складним цей процес є у галузевому вимірі. Модернізація сільського господарства потребує перш за все вкладання у її розвиток значних державних коштів.

Література

1. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука: В 2 кн. — М.: Экономика, 1989. — Кн. 1. — 304 с.
2. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен: Моногр. сб. — М.: ОГИ, 2001. — 560 с.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст.: У 2 т. — Т. 1.: Структура повсякденності: можливе і неможливе. — К.: Основи, 1995. — 543 с.
4. Савицкий П. Н. Континент Евразия. — М.: Аграф, 1997. — 464 с.
5. Заславская Т. И. Направление, цели, задачи и этапы перспективного развития сельского сектора СССР. — Новосибирск: Изд-во ИЭ и ОПП СО АН СССР, 1978. — 184 с.
6. Троцкий А. Я. Развитие села в условиях урбанизации (на примере Западной Сибири). — Новосибирск: Наука, 1985. — 165 с.
7. Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л. О. Шепотько. — К.: Урожай, 1991. — 240 с.
8. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. — Т. 1. Потенціал сільського сектора / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. — 396 с.

9. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. — 2007. — № 6 (547). — С. 50-59.
10. Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення // Економіка України. — 2009. — № 4 (567). — С. 74-85.
11. Онищенко О., Юрчишин В. Сільський розвиток: основи методології та організації // Економіка України. — 2006. — № 10 (539). — С. 4-13.
12. Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2008. — 208 с.
13. Саблук П. Т. Перспективи розвитку аграрної економіки України у світлі наукової спадщини академіка І. І. Лукінова // Теоретичні надбання академіка І. І. Лукінова та їх значення у розвитку аграрного виробництва України (Лукіновські читання): Зб. виступів 10 жовтня 2008 р. / Відп. за вип. Г. М. Підлісецький. — К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. — С. 5-13.
14. Руденко М. Енергія прогресу: нариси фізичної економії. — К.: Молодь, 1998. — 546 с.

Резюме

В статті розглядається наукова трактовка поняття “сільське розвиток”, дано його авторське розуміння в контексті дихотомій “село-город” і “сільське господарство-промисловість” з урахуванням впливу глобалізації.

Рецензент доктор економ. наук, професор Н. П. Сахацький

УДК 330:88:332,14(471)

В. М. Єрмолін, К. С. Колеснікова

РОЛЬ ІННОВАЦІЙНИХ СТРУКТУР В РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Сучасна роль ЄС в умовах глобалізації світогосподарської системи об’єктивно вимагає нових підходів до формування регіональної кластерної політики в Європі. Сьогодні європейські країни для підвищення ефективності цієї політики, як і раніше, прагнуть використовувати запозичені скрізь “поліпшені” методи організації просторового розвитку. Однак пряме проектування

існуючих у світі підходів на специфіку єврорегіонального розвитку не дає істотних результатів. Накопичені й знову придбані диспропорції, розходження в рівнях розвитку виробництва, зайнятості і якості життя загрожують дезінтеграцією.

Як основне протиріччя сучасної регіональної політики варто виділити вихідний поділ глобальних тенденцій розвитку й традицій європейського континенту. Перевага дається генералізуючому підходу, втіленому в теорії кластерів Майкла Портера. Кластери, згідно М. Портера являють собою "... територіально близько розташовані і групи підприємств и установ, які мають загальні зв'язки" [1]. Європейська Комісія обирає кластерну регіональну політику сподіваючись пролонгувати успіх надсучасних наукомістких кластерів, як, наприклад, у Каліфорнії (США), Баварії (Німеччина), і Оулу (Фінляндія).

Регіональна кластерна політика, заснована на створенні висотехнологічних кластерів, у певній мері сприяє підвищенню конкурентоздатності регіонів країн-членів ЄС. Вона більш сприятлива, чим традиційна політика "полюсів росту". Але можливості надсучасних наукомістких кластерів обмежені, на наш погляд, рядом факторів:

- 1) високі технології вимагають меншого числа працівників;
- 2) у всеєвропейській інноваційній гонці багатьох регіонів націлені на конкретні, виграшні види діяльності;
- 3) орієнтація на однакові технології приводить, в остаточному підсумку, до втрати регіонами своїх потенційних конкурентних переваг, хворобливого регіонального руйнування дрібних інвесторів.

Але і досі кожен європейський регіон і в майбутньому ставитиме за мету чи стати те Силіконовою дамбою (Нідерланди), чи те Силіконовим узбережжям (Норвегія), чи те Силіконовою Саксонією, при цьому зовсім забувається, що перевага належить багатомірному підходу до європейської регіональної політиці.

У Європі існує безліч можливостей для створення кластерів, які б інтегрували нові прийоми зі старим умінням. Це можна проілюструвати таблицею 1.

У багатомірному підході політика кластерів одержує нове значення Регіональна влада може підтримувати, позивати й сортувати кластери, у яких глобалізація и місцеві традиції практично інтегрувались. Така регіональна політика влади повністю відповідає Європейському договору, тієї його частини, де мова йде

Таблиця 1

Приклади європейських країн, що комбінують місцеві традиції зі світовими тенденціями, у регіональній кластерній політиці

Європейській регіон (країна)	Місцеві традиції	Світові тенденції	Нові комбінації
Ютланд (Данія)	Виробництво меблів	Стиль	Дизайн меблів
Джура — д'Арк (Швейцарія)	Виготовлення годинників	Маркетинг та стиль	Виготовлення годинників “Swatch”
Ємілія-Романія (Італія)	Текстильна промисловість	Високотехнологічні виробництва	Мода “від купюр”
Манчестер (Великобританія)	Важка промисловість	Поп-музика та поп-арт	Культурна індустрія
Баден-Вуртенберг (Німеччина)	Машино- і верстатобудування	Цифрові технології	Мультимедійні пристрої
Рур (Німеччина)	Важка промисловість	Туристичні послуги	Туристична індустрія
Північ Па-де-Кале (Франція)	Виробництво одягу	Необхідність комфорту	Доставка одягу поштою
Дунаканяр (Угорщина)	Курорти	Охорона здоров'я	Охорона здоров'я, організація дозвілля
Краків (Польща)	Будівництво, живопис	Необхідність поточного	Реставраційні ремонтні послуги

Джерело: Gert-Jan Hospers. “Best Practices” and the dilemma of regional cluster policy in Europe // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie — 2005. — Vol.90. — № 4. — P. 452-457.

про необхідність найсуворішого дотримання Європейською Комісією економічної й соціально-культурної політики.

Теорія й практика регіонального розвитку показує, що влада може навести мости між високотехнологічними й низько технологічними кластерами не за допомогою запозичених ззовні “поліпшених” методів, а за допомогою “унікальних” засобів. При цьому мова йде не про унікальність в буквальному значенні цього слова, а в тому розумінні, що тільки унікальність територій місцевих традицій завжди принесе успіх у проведенні регіональної кластерної політики.

Як вже було зазначено, регіональні кластери грають не останню роль в економічному зростанні та підвищенні добробуту країни, зважаючи на те, що дослідники вже давно вивчають здатність фірм об'єднуватися в кластери (А. Маршалл, П. Кругман та інші). Успіх нових кластерних об'єднань у Силіконовій Доліні, Рут 128 (США), Остіні (Техас, США) та інших ще більше підвищують інтерес до інноваційного потенціалу кластерів.

Інші регіональні інноваційні моделі, такі як інноваційний район та технологічний округ, представлені як приклади індустріальних агломерацій, які розповсюджені по всьому світу (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика територіальних інноваційних підходів

Підхід	Характеристика
Індустріальний округ (А. Маршалл)	Індустріальний округ є агломерацією фірм однієї галузі, які знаходяться на невеликій території. Маршалліанський індустріальний округ включає ідею, згідно з якою такі агломерації складаються з маленьких фірм, які пропонують спеціалізовані послуги та мають тісні зв'язки між собою. Така близькість передбачає високу ступінь розповсюдження інформації у межах округу. Однак ці екстернали є, у більшій мірі, соціальними складовими індустріального округу.
Інноваційний район (Р. Камані, Ф. Вілкінсон)	Розроблювачі підходу інноваційного району визнають вагомість інноваційної складової у просторовому розвитку регіону. Цей підхід розглядає район (тобто сукупність фірм, які конкурують між собою) як джерело інновацій. Концепція підкреслює важливість міжфірмових кооперативних зв'язків як динамічного процесу, який просуває продукт та інновації, замість того, щоб визнати позитивні зусилля інноваційних агентств. В результаті інноваційний район стимулює співпрацю та інновації через регіональну структуру та ідентичність, а не за допомогою диверсифікованих економічних структур (агентств регіонального розвитку, бюро по сприянню інвестицій тощо).
Технологічний округ (М. Сторпер)	Так само як і індустріальний округ, підхід до технологічного округу базується на ідеях А. Маршалла. На думку Сторпера, технологічні округи фокусуються на вивченні технологій виробництв, які знаходяться в динамічних галузях економіки та сконцентровані в декількох регіонах. Оскільки вертикальна інтеграція заперечує необхідність відповіді на технологічні зміни, фірми в округах мають тенденцію створювати мобільні (гнучкі) зв'язки. Вони формуються таким чином, що вивчення технологій базується на соціальних, а не економічних угодах. Більш пізні інтерпретації технологічного округу містять ідею, що округ спеціалізується на одному продукті і фірми знаходяться перед необхідністю бути апіорі інноваційними та досягти економіки різноманітності.

Джерело: Barkley D. Regional innovation systems: Implications for Nonmetropolitan Areas and Workers in the South / Growth and Change. — Volume 37. — № 8.

Що відрізняє регіональні кластери від цих підходів, це те, що вони не мають чіткої дефініції та слугують джерелом суперечок між вченими та практиками. Дійсно, ці підходи — кластер, індустріальний округ, інноваційний район, технологічний округ — часто поперемінно використовуються в різних концептуальних контекстах. Як кластери, територіальні інноваційні підходи є агломераціями фірм, які забезпечують інституційну динаміку, що стимулює розвиток інновацій та економічного зростання регіону. Саме через брак дефініції відносно змісту кластерів, підходи, які, за своєю суттю, попередники об'єднання фірм у кластери, є вагомими внесками дослідження кластерного підходу.

Р. Маскел описав відмінності між кластерами, які є переважно вертикальними (тобто об'єднуються за стадіями постачання) та кластерами, які є переважно горизонтальними (тобто складаються з конкуруючих фірм). Д. Якобз та А. де Ман досить широко іспитують поняття кластеру і визначають 6 вимірів для визначення структури та діяльності географічних кластерів фірм [2].

- 1) горизонтальний вимір — декілька прямих конкурентів в одній і тій же або зв'язаних галузях виробництва;
- 2) вертикальний вимір — фірми знаходяться в суміжних фазах мережі постачання;
- 3) поперечний вимір — фірми знаходяться в різних галузях промисловості, які мають загальні можливості або ресурси;
- 4) технологічний вимір — фірми знаходяться в галузях промисловості, які мають спільну технологію виробництва;
- 5) фокусний (або центральний) вимір — фірми мають один центр, тобто домінуючу компанію, дослідницький центр або інститут;
- 6) сітковий вимір — міжфірмова кооперація.

Використовуючи виміри, що запропоновані Д. Якобзом та А. де Маном, кластер може бути охарактеризований як велика група прямих конкурентів, фірм, які знаходяться на суміжних стадіях мережі постачання, мають спільну технологію, та, більше того, знаходяться під впливом центральної організації. Виміри, що були розглянуті вище, не представляють собою типи кластерів, а скоріш є допоміжними підходами до класифікації кластерів. Таки підходи можуть використовуватися як “перша сходинка” для внесення ясності и сутність кластерів.

Роль соціальних зв'язків у кластері, як формальних, так і неформальних, є вагомим, оскільки вони стимулюють заохочення інновацій. Вони також забезпечують механізм залучення більшої кількості творчих працівників. Деякі вчені стверджують, що кластер створює нові типи ринкових трудових відносин, менш конфліктних, що базуються на більш широкому розподіленні спільних норм.

Модель соціальних зв'язків може стати найбільш ефективним методологічним підходом для формування регіональної кластерної політики України. Як відомо, при полівекторності економічних зв'язків важливим, а на думку деяких політиків, навіть стратегічним, є інтеграція нашої країни до європейського простору.

На сьогодні, домінуючою концепцією регіонального розвитку в ЄС є концепція соціального кластеру. Таким чином, розгляд кластеру як сукупності соціальних відносин між фірмами буде актуальним і для України, оскільки гармонізація норм та стандартів регіональної політики з європейськими є однією з ланок інтеграції до Європейського Союзу.

Одним з найпоширеніших інституційних підходів окрім кластеру є модель регіональних інноваційних систем (РІС). РІС трактується як взаємодія систем, що генерують знання, та систем, їх використовують. Така взаємодія може відбуватися як на світовому, національному, так і на регіональному рівні. РІС можуть виступати як інституційна інфраструктура, що підтримує інновації, в межах виробничої структури регіону і складаються з двох підсистем:

- 1) регіональна виробнича структура або система, що використовує різноманітні знання;
- 2) регіональна підтримуюча інфраструктура або системі, генерує знання (складається з державних чи приватних дослідницьких лабораторій, університетів, технологічних агентств, агентств сприянню інвестицій, агентств регіонального розвитку тощо).

В сучасній літературі аналізують три типи РІС: внутрішні регіональні інноваційні система, інноваційні системи зв'язків регіоналізовані національні інноваційні системи.

Регіональні інноваційні системи, які складаються з найбільш продуктивних та конкурентоздатних фірм, є результатом впровадження інноваційної підприємницької діяльності. Головною метою створення РІС є географічна концентрація інноваційної діяльності, яка стимулює виробництво нових товарів і залучення додаткових інвестицій й тим самим підвищує економічне зростання регіону. Однак потенційним недоліком у впровадженні моделі регіональних інноваційних систем є те, що інноваційна діяльність має тенденцію концентруватися у столичних областях. Так, наприклад, А. Рімер та Л. Ісерман підтверджують цю думку “передача технологій значно полегшується географічною близькістю й сильна доцентрова сила притягує розвиток технологій і комерційної діяльності у великі міста”. Виходячи з цього, держава при створення регіональних інноваційних систем може надати імпульс інноваційному розвитку столичним областям за рахунок інших областей країни, за умови існування істотних просторі диспропорцій.

Тобто чи може бути вагомою роль нестоличних областей держави при створенні РІС? Дійсно, нестоличні округи, які знаходяться поряд з РІС, здобувають більше можливостей для економічного зростання, ніж сільські округи, що знаходяться поряд з поліцею, з більш традиційною економічною діяльністю.

Яким же чином проаранжувати регіони за їхньою конкурентоздатністю або інноваційністю? На наш погляд, варто визнати п'ять основних категорій:

- 1) людський капітал;
- 2) ступінь дослідницької діяльності;
- 3) спроможність створити новий бізнес та зростання дрібного бізнесу;
- 4) склад галузей промисловості (наприклад, кількість робочих місць в галузях промисловості, які засновані на високих технологіях);
- 5) продуктивність або конкурентоздатність базових галузей економіки (наприклад, експорторієнтованих).

Для визначення інноваційної конкурентоспроможності певні регіону, може також використовуватися система показників, яка розроблена в Європейському Союзі. Вона охоплює чотири системи показників [3], а саме:

- людські ресурси: частка випускників університетів у сфері науки і технологій (% від 20 до 29 років); частка працівників з ученими ступенями та дипломованих інженерів (% від загальної чисельності працівників віком 25-26 років); підвищення кваліфікації у процесі роботи (навчання протягом життя), (% від загальної чисельності працівників віком 24-26 років); частка працівників середні та високотехнологічних підприємств (% від загальної чисельності працівників), частка працівників сфери високотехнологічних послуг (% від загальної чисельності працівників);
- генерація знань: різниця між бюджетним фінансуванням НДДКР та приватним фінансуванням цієї сфери (% ВВП); фінансування сфери НДДКР приватним бізнесом (% ВВП); кількість патентів, що використовуються у високотехнологічних галузях, зареєстрованих ЄС на 1 млн. населення; кількість патентів, що використовуються у високотехнологічних галузях, зареєстрованих у США на 1 млн. населення;
- передача та використання знань: частка малих і середніх підприємств (МСП), які працюють в інноваційних сфері як

домогосподарства; частка МСП, які здійснюють інноваційну діяльність у кооперації; відношення інноваційних витрат у виробничому секторі до загального обігу;

- фінанси для інновацій, результати та ринки: венчурний капітал у високотехнологічних сферах; частка венчурного капіталу у ВВП на ранніх стадія фінансування; частка продажів нової продукції на загальному ринку виробничого і невиробничого сектору; частка нових фірм, але не нових продуктів у відсотках до загального виробничого та невиробничого сектору; кількість користувачів Інтернету; обсяг ринку інформаційних і комунікаційних технологій (% ВВП); зміна частка випуску високотехнологічної продукції у загальному обсязі промислової продукції.

В сучасних наукових виданнях та бізнес-медіа загально вшпіватиме двадцять індикаторів інноваційної та підприємницької діяльності регіону. Ця система може також використовуватися для аналізу конкурентоспроможності певної країни (табл. 3).

Розрахунки свідчать, що показники інноваційної конкурентоспроможності найвищі у Фінляндії (0,72) та Швеції (0,70). Найбільш низькі показники у Греції, Португалії та Іспанії — 0,17. В Україні найбільш конкурентоспроможними регіонами є м. Київ, Донецька, Одеська, Дніпропетровська, Івано-Франківська області та м. Севастополь.

Отже, можна з впевненістю сказати, що конкурентоспроможність країни на світогосподарському просторі зумовлює насамперед існування інституційної інфраструктури — наявність регіональних кластерів або регіональних інноваційних систем. Практика європейських країн свідчить, що інноваційний потенціал здатній впроваджувати ти не тільки регіони, що мають високий технологічний потенціал, а й депресивні регіони, для яких нові технологічні рішення допоможуть подолати існуючі диспропорції. Так, наприклад, Угорщина зосередила більшість фірм, діяльність яких заснована на високотехнологічній діяльності, у декількох промислових регіонах, які ще кілька років назад були депресивними, а створення умов із залучання іноземки інвестицій у інноваційну сферу зменшило розрив у рівнях розвитку її регіонів.

Таблиця 3

Система індикаторів, що характеризує
інноваційну активність регіону

Індикатор	Характеристика
Інноваційна діяльність	Кількість патентів на 1 тис. чоловік; Витрати на НДДКР на осіб населення; Кількість докторів наук та дипломних інженерів на 1 тис. чоловік; Кількість населення, що мають вищу освіту на 1 тис. чоловік; Відсоток зайнятих у технічних професіях.
Якість робочої сили	Відсоток дорослого населення (вище 25 років), що мають вищу освіту; Відсоток дорослого населення (вище 25 років), що мають середню освіту; Відсоток працездатного населення (від 16 до 60 років)
Підприємницьке середовище	Відсоткові зміни кількості установ; Відсоток установ на 20 робочих місць; Кількість фірм на 100 тис. чоловік; Венчурні капітальні інвестиції на душу населення; Відсоток зайнятих в управлінських професіях; Відсоток зайнятих в бізнес-послугах; Відсоток установ, що надають бізнес-послуги; Відсоток установ, що надають бізнес-послуги
Технологічне середовище	Відсоток зайнятих у високотехнологічних галузях промисловості; Відсоток високотехнологічних фірм і компаній Відсоток зайнятих в інформаційних галузях Відсоток фірм та компаній, що працюють в інформаційних галузях економіки
Конкурентоспроможність світової економіки	Частка експорту в валовому регіоні,

Джерело: Acs Z. J. Innovation and the growth of cities. Northampton, MA: Edward Elger. — 2002. — P. 38.

Таким чином, для активізації інноваційної діяльності регіонів необхідно забезпечити всі умови для інтеграції новітніх технологій у виробничі системи, які були б спроможні продукувати високотехнологічні, конкурентоспроможні товари на світових ринках. Особливий акцент слід надати розвитку інноваційної інфраструктури регіонів.

Література

- Porter M. E. Location, Clusters and Company Strategy. The Oxford Handbook of Economic Geography. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 46 p.

2. Caron H., Pouder R. Technology Clusters versus Industry Clusters: Resources, Networks, and Regional Advantages // Growth and Change. — 2006. — V. 1, № 2. — P. 141-171.
3. Storper M. The limits to globalization: Technology districts and international trade // Economic Geography. — 1992. — № 68. — P. 60-93.
4. Enright M. J. Regional clusters and economic development: A research agenda. / In Business networks: Prospects for regional development, ed. U. Staber, N. Schaefer and B. Sharma. — Berlin: Walter de Gruyter, 1996. — P. 190-214.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные направления экономической политики в условиях интеграционного сотрудничества на европейском геоэкономическом пространстве. Определены особенности процесса кластеризации в Украине и роль региональной власти в формирование кластеров.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор Н. А. Левицкий

УДК 338.246.025.2

В. В. Выдбора, Е. С. Гросицкая

НЕОБХОДИМОСТЬ УСИЛЕНИЯ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Исследование роли государства в экономике занимает важное место в экономической теории современности. Регулирующие функции государства приобретают всё большую значимость, так как рыночный механизм не способен решить всех проблем современной экономики. Оно играет важную роль в обеспечении нормального функционирования любой экономической системы. Однако степень вмешательства государства в рыночный механизм должна быть обоснована объективной его необходимостью, так как чрезмерный контроль над экономикой может привести к нарушению её нормального функционирования.

Тема государственного регулирования нашла своё отражение во многих научных трудах, как современных учёных, так и классиков экономической теории. Этой проблемой занимался Фома Аквинский ещё в XIII в., своё отражение нашла она и в трудах таких экономистов, как А. Смит, Дж. Кейнс, В. Ойкен,

Т. Мэн, А. Монкретъен, Дж. Робинсов, Р. Харрорд, Е. Домар, Ян Тинберген, К. Маркс.

Современные учёные уделяют этой теме большое внимание, о чём свидетельствует большое количество учебников, научных публикаций, монографий. Этой проблемой занимаются многие учёные-экономисты, среди них Петруня Ю. Е., Лагутин В. Д., Мартыненко В. Ф., Матвиенко П. В., Кушлин В., Зверяков М. И., Мартыновский С. В. и другие.

Целью данной статьи является определение необходимости усиления роли государства в экономике, а также выявление основных причин, способствующих росту роли государственного регулирования, и определение места государства в современной экономике Украины. Объект исследования — рыночная экономика. Предмет — роль государства в регулировании экономических процессов.

Государственное регулирование экономики имеет долгую историю. И, как правило, практика здесь опережает теорию. В истории развития мировой цивилизации были разные подходы к оценке роли государства в экономике. Меркантилисты считали, что государство должно играть активную роль в экономической жизни страны в целях содействия её богатству. Представители классической теории невмешательства в экономику утверждали, что “свободная игра рыночных сил создаёт гармоничное устройство”. В соответствии с этим подходом государство должно обеспечивать безопасность жизни человека и его собственности, разрешать споры и делать всё то, что индивидуум не в состоянии сделать сам эффективно. Что касается кейнсианского подхода, то его основные сторонники выступали за активное вмешательство в экономику по причине отсутствия свободного рынка механизмов, которые по-настоящему обеспечивали бы выход экономики из кризиса. Неокейнсианцы выступали за активную стабилизационную политику с предпочтительным использованием инструментов бюджетно-налогового регулирования [1, с. 38].

Сегодня общепризнанно, что развитая рыночная экономика не может существовать без постоянного государственного воздействия на неё. Несмотря на то, что рынок представляет собой наилучший, т. е. наиболее эффективный способ хозяйственной организации из всех известных истории, наступают случаи, ког-

да он оказывается не в состоянии обеспечить эффективное использование ресурсов (“фиаско рынка”).

Обычно выделяют четыре типа таких ситуаций: монополия, несовершенная информация, внешние эффекты, общественные блага. Во всех этих случаях приходит на помощь государство. Оно пытается решить эти проблемы путём осуществления антимонопольной политики, социального страхования, ограничивая производство товаров с отрицательными внешними эффектами и стимулируя производство и потребление экономических благ с положительными внешними эффектами.

Существуют и требуют государственного вмешательства и иные проблемы, которые рынок также решить не в состоянии. Сюда относятся крупные инвестиционные проекты, не сулящие скорой прибыли и связанные с большим риском, неравномерность регионального развития, необходимость борьбы с инфляцией, проблема выхода из кризиса и многое др.

Необходимость увеличения государственного вмешательства вызвана изменениями в социальной среде, например, техническим прогрессом, демографическими сдвигами, изменениями в экономической системе, что привело к усилению социальной политики, предоставлению государственных услуг здравоохранения, регулированию жизни в городах и т. п., а также к росту инвестирования в сферу образования и науки. Увеличение роли государства обусловлено его функцией обеспечения экономического роста. Государство в данном случае выступает своего рода локомотивом экономических преобразований, аккумулируя целенаправленные усилия на техническое перевооружение отраслей, научные программы, рост инвестиций, структурную политику. Такой путь в своё время прошли Франция, Германия, Япония и СССР.

Рыночная экономика демонстрирует явную неспособность решать вопросы, связанные с удовлетворением тех общественных потребностей, которые невозможно измерить в деньгах и превратить в платежеспособный спрос (национальная система безопасности, народное образование, охрана общественного порядка, охрана окружающей среды и пр.). “Производство” этих товаров и услуг полностью взяло на себя государство [2, с. 37].

Ограниченность рыночного механизма связана и с важнейшими социально-экономическими правами личности и, в первую

очередь, с правом на труд. Роль государства в данном случае сводится к эффективному регулированию рынка рабочей силы.

Реализацию своих функций государство осуществляет с помощью экономической политики. И на каждом этапе развития общества конкретные направления экономической политики, их содержание, политическая значимость разные. Выбор их не может быть произвольным. Он определяется уровнем развития производительных сил и производственных отношений, конкретными историческими условиями, ситуацией в мире [3, с. 56].

Анализируя опыт проведения экономической политики в развитых странах Европы, можно выделить несколько устоявшихся моделей, которые отличаются друг от друга направлениями и приоритетами. Например, немецкая модель государственной экономической политики направлена на устранение преград свободной конкуренции через кредитно-денежную политику. Для английской модели характерным является наличие значительной части государственной собственности, значительные государственные инвестиции. Шведская модель основывается на сильной социальной политике, которая обеспечивает минимальную дифференциацию населения по уровню доходов и высокий уровень занятости. Регулирование рынка, в первую очередь, осуществляется за счёт регулирования трудовых отношений на общегосударственном уровне [4, с. 21].

В Украине экономика долгое время находилась под влиянием государства, но опыт показал, что государство не может выступать единым монопольным предпринимателем. Экономическая деспотия тоталитарного государства может дать лишь временный относительный успех за счет факторов тотальной мобилизации и ограничения потребления. Но в долгосрочном плане огосударствления экономической система неконкурентоспособна. Поэтому основным направлением экономической политики Украины после распада СССР было содействие созданию новой рыночной среды, рыночной инфраструктуры, нового экономического законодательства, единых правил экономического поведения граждан, их экономической культуры. В данных условиях главными функциями государства становятся поиски форм социального партнёрства, социального компромисса, социального равновесия и социальной эффективности [5, с. 65].

Социализация производства и экономики становятся важнейшими приоритетами государства. Следует заметить, что период

трансформации государственной экономики в демократическую рыночную в Украине проходил достаточно сложно и вряд ли его можно назвать полностью завершённым на сегодняшний день.

На данном этапе развития рыночных отношений в Украине одним из приоритетных направлений экономической политики можно назвать антимонопольную политику, которая напрямую влияет на социально-экономическое развитие государства. Действующее в Украине антимонопольное законодательство основано на устаревшей немецкой модели, которая в современных условиях уже давно потеряла свою актуальность и не используется ни в одной стране, включая и непосредственно Германию. Антимонопольное законодательство Украины на сегодняшний день по многим параметрам более строгое, чем законодательство подавляющего большинства стран мира, в том числе стран ЕС и Российской Федерации. Несовершенство национального антимонопольного законодательства ставит отечественные компании в заведомо неравные условия конкурентной борьбы с ведущими корпорациями мира, сдерживает инновационный, инвестиционный и экспортный потенциал украинской экономики.

Украине нужно антимонопольное законодательство с более гибким и эффективным механизмом анализа, при котором оценке конкуренции и вмешательству государства в эти процессы отводится важная роль, но указанное вмешательство применяется лишь в тех случаях, когда оно действительно необходимо [6, с. 7].

В современной экономике есть и такое “слабое звено” как инфляция. В Украине она представляет собой интеграцию инфляции спроса и инфляции расходов, что значительно усложняет осуществление антиинфляционной политики. При этом правительство применяет в основном два антиинфляционных мероприятия — ограничение фондов потребления предприятий и регулирование цен.

Состояние экономики Украины на сегодняшний день требует обратить пристальное внимание на финансовую инфраструктуру, так как она выполняет важную антиинфляционную функцию в современной рыночной экономике — обеспечивает стерилизацию избыточной денежной массы и ее преобразование в инвестиционный ресурс.

В условиях современного кризиса экономика Украины находится в ситуации, когда слаженные действия правительства и финансовых институтов ей особенно необходимы. Антикризисная

политика правительства — реальный путь противодействия кризисным явлениям в экономике Украины. Текущий глобальный экономический кризис свидетельствует о необходимости отказа от стандартных подходов и требует принятия нетривиальных решений, новых подходов к пониманию будущего международных финансовых институтов, перспектив развития банковского сектора, а также эффективности предпринимаемых правительством мер.

Основным результатом преодоления мирового финансового кризиса в Украине может стать ускорение структурных реформ и создание стимулов для повышения конкурентоспособности украинских товаропроизводителей, что в дальнейшем позволит постепенно восстановить тенденцию экономического роста в Украине.

Таким образом, государство как институт организации общества должно создать приемлемые условия для успешного развития экономики и производительных сил, целостную систему государственной экономической политики с использованием как рыночных, так и административных методов, произвести приоритеты в формировании территориальных, межотраслевых и внутриотраслевых пропорций, которые бы обеспечили высокую эффективность общественного производства и оптимальную сбалансированность национального рынка, определить направления развития экономики на всех уровнях (от страны в целом до первичного звена — предприятия, объединения), сочетание всех функций управления в ходе реализации экономической стратегии, а также создать мощный научно-технический комплекс как необходимую форму развития экономики Украины. Также многоотраслевые комплексы должны быть ассоциированной формой собственности. Государство становится не только собственником, но и организатором и новатором производственной деятельности.

Литература

1. Борисов Е. Ф. Экономическая теория: учебник. — М.: Юристъ, 2002.
2. Зверяков М. И. Переход к рынку: проблемы и теории. — Одесса: Логос, 1992.
3. Мартыновский С. В. Экономическая политика: проблемы и теории. — Одесса: Пальмира, 2008.
4. Лагутін В. Д. Економічна політика держави: сутність, етапи, механізми // Економічна теорія. — 2006. — № 4. — С. 16-26.

5. Мартиненко В. Ф. Еволюція державного управління на зламі епох // Економіка і держава. — 2007. — № 8. — С. 64-66.
6. Кушлин В. Государственное регулирование экономики: назревшие решения // Экономист. — 2007. — № 11. — С. 3-11.

Резюме

У статті проаналізовано роль держави у регулюванні економіки. Розглянуто основні проблеми сучасності, які обумовлюють необхідність зростання місця держави у регулюванні економічних процесів. Визначено основні напрямки сучасної економічної політики України та необхідні умови для успішного розвитку виробничих сил і економіки в цілому.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Н. Ермолин

УДК 336.748.12:339.747(477)

М. В. Зелинская-Лаппо, Е. А. Шатохина

МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ НА ИНФЛЯЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ В УСЛОВИЯХ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

Условия социально-экономического развития переходного периода в Украине обуславливают специфику инфляционных процессов, что не позволяет отождествлять причины их возникновения и приоритеты антиинфляционного регулирования с опытом развитых стран. Помимо внешних факторов инфляции значительно сказываются и внутренние структурные дисбалансы, которые связаны, прежде всего, с негативными тенденциями в политической и экономической сферах. Это лишь усугубляет необратимые процессы роста инфляции и увеличивает количество необоснованных ни теоретически, ни практически оппортунистических решений принимаемых правительством страны.

В связи с этим рассмотрение роли и эффективности денежно-кредитного механизма регулирования инфляционных процессов является актуальным и обуславливает важность макроэкономической стабилизации и усиления роли денежно-кредитной политики в реализации стратегии экономического роста Украины, преодоления роста инфляции и дисбалансов в экономике Украины, вызванных финансовым кризисом.

Теоретические концепции, которые используются в денежно-кредитной политике Украины, основываются на научных рабо-

тах Э. Дж. Долана, Дж. М. Кейнса, К. Макконнелла, Д. Сакса, М. И. Тугана-Барановського, И. Фишера, М. Фридмена, Ф. Хайека, С. Харриса, Дж. Хикса и других. Над проблемами денежно-кредитной политики в Украине активно работают В. Й. Башко, Я. В. Белинская, С. А. Буковинский, Т. П. Вахненко, В. Геец, А. А. Гриценко, М. Домбровски, Г. В. Карпенко, Т. О. Кричевская, В. Д. Лагутин, Р. С. Лысенко, В. И. Мищенко, В. Ю. Попов, А. Савченко, В. Сенгачов, П. И. Юхименко и другие.

Большинство авторов рассматривают теоретико-методологический аппарат денежно-кредитного регулирования, анализируют его реализацию в разных странах, в Украине. Однако, как показывает обзор литературы по вопросам монетарного регулирования, исследование денежно-кредитной политики в условиях инфляции требует постоянного и систематического внимания для разработки соответствующих механизмов стабилизации, особенно в условиях мирового финансового и экономического кризиса.

Целью статьи является обоснование оптимальных вариантов монетарной политики, адекватных конкретно-экономическим условиям и нуждам, определение концептуальных основ национальной монетарной политики Украины в условиях мирового финансового кризиса.

Финансовый кризис, который охватил экономику ведущих стран мира, задел и Украину. Ожидание того, что сравнительно низкий уровень интегрированности в мировые финансовые рынки может послужить своеобразным амортизатором, буфером от относительно развития отрицательных процессов, не оправдалась. Дестабилизационные тенденции в денежно-финансовой сфере Украины имеют объективную системную основу, что указывает на необходимость комплексности подходов антикризисной политики, которые должны не только противодействовать текущим признакам нестабильности, но и обеспечивать необходимые структурные сдвиги в этой сфере экономики.

В то же время, наибольшее влияние на отечественный финансовый сектор оказал валютный кризис, который в свою очередь, был обусловлен резким ростом дефицита платежного баланса и уменьшением притока объемов иностранной валюты вследствие сокращения экспорта, а после, соответственно, и производства.

Кроме того, следует обратить внимание на то, что на протяжении последних лет в экономике Украины произошло факти-

ческое накопление внутренних дисбалансов, которые под воздействием финансового кризиса достаточно четко проявились. Анализ социально-экономических процессов в Украине позволяет определить следующие “сигнальные” индикаторы финансового кризиса в Украине в 2008-2009 гг.

- переоценка обменного курса национальной валюты и недостаточность международных резервов страны сравнительно с объемами внешних обязательств;
- привлечение значительных объемов иностранного капитала и формирование чрезмерной внешнедолговой нагрузки;
- быстрый рост банковских кредитов и финансирование за их счет потребительских и непродуктивных инвестиционных потерь субъектов экономики [1]; резкое увеличение иностранного капитала в банковском секторе, в свою очередь банки с иностранным капиталом проводили активное потребительское кредитование, зарабатывая на росте доходов населения, обусловленном ростом заработной платы и социальных платежей (рис. 1);
- надувание “пузырей” цен на реальные активы и ценные бумаги отечественных эмитентов.

Еще одним фактором, поспособствовавшим расширению дестабилизационных процессов в стране, является несогласованность денежно-кредитной и фискальной политики. Проведение социально-ориентированной бюджетно-налоговой политики, т. е. возраст

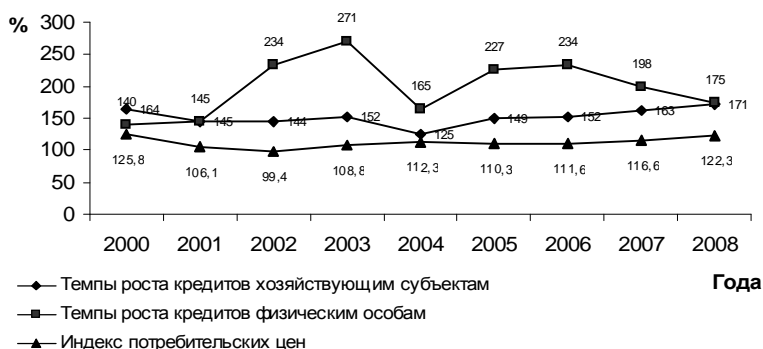

Рис. 1. Динамика изменения темпов прироста объема кредитования хозяйствующих субъектов, физических лиц и индекса потребительских цен

тание социальных выплат населению, увеличение заработной платы, что стимулировало совокупный спрос и приводило к увеличению темпов роста инфляции [2]. В результате наблюдалось превышение темпов роста социальных выплат, заработной платы над темпами прироста производительности труда (рис. 2).

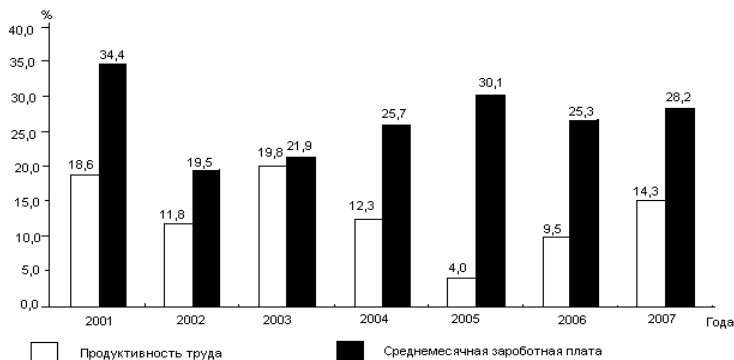

Рис. 2. Динамика прироста производительности труда и среднемесячной заработной платы в промышленности Украины в 2001-2007 годах

Следует отметить, что внутренние дисбалансы еще больше углубляются вследствие дальнейшего развития мирового кредитного кризиса, который, по оценкам специалистов МВФ, постепенно перерос в кризис ликвидности, привел к неплатежеспособности и банкротству отдельных финансовых учреждений. Это обусловило появление новых внешних факторов влияния на финансовую систему Украины, среди которых можно выделить:

- значительное ухудшение балансов ведущих международных банков и финансовых учреждений, что вызвало ухудшение кредитного предложения и осложнение условий привлечения внешнего финансирования для экономических субъектов Украины;
- ограниченность источников финансирования собственной текущей деятельности международных банков и финансовых учреждений и как результат — рост стоимости кредитов, в первую очередь, для частного сектора;
- ограниченность объемов финансирования на внешних рынках и высокую их стоимость, способных отрицательно повли-

ять на финансирование внешнего государственного долга и дефицита государственного бюджета Украины [3].

Механизмы возникновения и распространения кризисных явлений на финансовом рынке Украины сводятся к таким.

- Значительный дефицит текущего счета платежного баланса и его дальнейший рост в условиях падения мировых цен на металлопродукцию, роста цен на энергоносители объединяются с сокращением притока прямых, портфельных и финансовых инвестиций. В такой ситуации в Украине формируется отрицательное сальдо платежного баланса, что ведет к изъятию международных резервов страны и делает безальтернативным сценарий дальнейшей девальвации гривны.
- Ухудшение финансового состояния предприятий-экспортеров (уменьшение стоимостных объемов выручки предприятий металлургической области уже достигло 40 % [4]) оборачивается для экономики обострением ситуации на валютном рынке, сокращением доходной части бюджета и возникновением трудности с обслуживанием внешних займов и внутренних банковских кредитов предприятиями реального сектора.
- Снижение курса национальной валюты при наличии значительных валютных дисбалансов в банковском секторе (около 1/2 выданных банками кредитов номинированы в иностранной валюте или привязаны к ней) [5].
- Ухудшение ценовой конъюнктуры на мировых товарных рынках, уменьшение доступности внешнего финансирования, уход иностранных инвесторов с финансового рынка Украины, а также снижение доверия к банковской системе становятся факторами обесценивания национальной валюты. Девальвация гривны, в свою очередь, побуждает вкладчиков банков к дальнейшему изъятию депозитов в национальной валюте, что в условиях критического накопления валютных рисков и введения запрета НБУ на прирост кредитного портфеля банков в иностранной валюте имеет катастрофические последствия для банковской системы Украины.
- Уменьшение поступления новых займов в условиях высокого уровня внешне-долговой нагрузки, а также массовое изъятие краткосрочных финансовых вложений нерезидентами заостряют проблемы ликвидности для отечественных заемщи-

ков и порождают существенное давление на официальные валютные резервы. Отток иностранного капитала, бегство от национальной валюты и изъятие депозитов из банковской системы делают беспрецедентными масштабы бегства капитала, который становится причиной дестабилизации финансового рынка Украины и приводит к истощению финансового потенциала экономического развития.

- Продолжение кризиса на мировом финансовом рынке и существенное присутствие иностранного капитала на рынке банковских услуг Украины обуславливают возможность импорта финансовой нестабильности иностранными банками через распространение “эффектов заражения”. Часть банков с иностранным капиталом в активах банковской системы Украины приближается к 50 %, а чистая внешняя позиция Украины по отношению к международным банкам составляет 9,5 % ВВП [4].

Для оценки возможных последствий от применения тех или иных инструментов монетарной политики в условиях финансового кризиса, можно воспользоваться наработками в области построения эконометрических моделей. Прежде всего, необходимо определить характер факторов, которые будут рассматриваться при моделировании, а именно обозначить экзогенные переменные и эндогенные переменные. Так как основным экономическим процессом на регулирование, которого нацелены инструменты денежно — кредитной политики является инфляция, целесообразно рассмотреть влияние некоторых факторов именно на данный процесс, который мы и определим как эндогенную, внутреннюю переменную.

Внешними, экзогенными факторами в модели будут рассматриваться объем денежной массы, курс гривны по отношению к доллару США и среднемесячная заработная плата. Предлагается рассмотреть динамику данных показателей за последние девять лет (табл. 1). Выбор данного временного интервала обусловлен тем, что представляется важным исследовать последствия проводимой монетарной политики в докризисных условиях.

На основе этих данных проводятся эконометрические расчеты, которые включают в себя несколько этапов: вычисление средних значений изучаемых факторов, нахождение дисперсии остатков по регрессору, нахождение дисперсии остатков по регрессанту,

Таблица 1

Основные макроэкономические показатели, используемые для
эконометрического моделирования за 2000-2008 гг.

Показатель / Год	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Индекс потребительских цен, % к предыдущему периоду	125,8	106,1	99,4	108,8	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3
Рост денежной массы МЗ, в % к предыдущему периоду	45	42	41,6	48,5	32,4	54,8	34,5	51,7	30,2
Курс гривны по отношению к доллару США, средний за год	544	537,2	532,7	533,3	531,9	512,5	505	505	526,72
Среднемесячная заработная плата, грн.	230	311	376	462	590	806	1041	1351	1806

Источник: составлено авторами по данным электронного ресурса <http://www.bank.gov.ua>.

оценка коэффициентов модели методом 1МНК, вычисление стандартизированных коэффициентов модели и затем нахождение коэффициентов эластичности для исследуемых факторов.

Коэффициент эластичности роста денежной массы по отношению к индексу потребительских цен составил 0,03199. Это означает, что если денежная масса возрастет на 1 %, то индекс потребительских цен вырастет на 0,03199 %. Данная зависимость позволяет определить необходимое снижение объема денежной массы для снижения уровня инфляции при проведении правительством антикризисных мероприятий.

Нужно отметить, что данный коэффициент имеет наименьшее значение среди всех остальных факторов. Полученный результат можно считать справедливым, так как в долгосрочном периоде не происходит одномоментной корректировки уровня цен при изменении денежного предложения. Это означает, что уровень цен постепенно корректируется к новому состоянию равновесия, которое соответствует новому уровню денежного предложения и спроса на деньги.

Эластичность среднемесячной заработной платы по отношению к индексу потребительских цен, по данным расчетам, составила 0,06793. Соответственно, при увеличении заработной платы на 1 %, при прочих равных условиях, инфляция увеличивается на 0,06793 %. Наибольшее значение коэффициента эластичности получено при исследовании зависимости индекса потреби-

тельских цен и курса гривны по отношению к доллару США. Таким образом, согласно расчетам при падении курса гривны на 1 % происходит рост инфляции на 0,90026 %.

Исходя из полученной модели большое влияние на снижение уровня инфляции достигается с помощью снижения уровня заработной платы, в результате чего снижается денежная масса, укрепляется курс гривны. Таким образом, важно обратить внимание на взаимосвязь бюджетно-налоговой политики с денежно-кредитной с целью достижения наибольшей их согласованности в условиях финансового кризиса.

Согласно результатам выявленных зависимостей можно говорить о корректировке монетарной политики в условиях экономического кризиса с целью снижения инфляции и уменьшения её до желаемого уровня. Так, непосредственно для уменьшения негативного влияния финансового кризиса и нивелирования его разрушительного воздействия на экономику Украины первоочередное значение имеет проведение взвешенной антиинфляционной политики и действенных структурных реформ в банковском секторе. Задача недопущения чрезмерных курсовых колебаний и поддержания стойкости банковской системы определяет необходимость: усиления роли НБУ в процессах курсообразования путем как активных валютных интервенций, так и повышения жесткости правил торговли на валютном рынке; развития механизмов управления гибким валютным курсом с целью недопущения его резких прыжков и сохранения оптимальной динамики реального обменного курса гривны путем снижения темпов инфляции. Поскольку ключевую роль в распространении кризисных явлений на финансовом рынке Украины сыграла слабость банковской системы, то и мероприятия антикризисного управления должны в первую очередь направляться на повышение эффективности регулирования банковской деятельности: финансовое оздоровление и рекапитализацию жизнеспособных банков, ликвидацию неплатежеспособных банков.

Поддержание доступа банковских учреждений к источникам финансирования является ключевым условием смягчения последствий финансового кризиса. В период уменьшения поступления иностранных займов, изъятия внутренних депозитов и стагнации рынка межбанковских кредитов заметное место среди таких источников занимает рефинансирование центрального банка. В кризисных усло-

виях Национальный банк должен взять на себя ответственность за поддержку достаточной ликвидности банковской системы.

В результате, рефинансирование, осуществляемое НБУ, должно частично компенсировать банкам отток внутренних депозитов и прекращение внешнего финансирования. Выполнение центральным банком роли “кредитора последней инстанции” имеет решающее значение для сохранности дееспособной платежно-расчетной системы и недопущения замораживания кредитной деятельности банков. Однако поддержка ликвидности банковских учреждений в значительных объемах может применяться лишь как временное мероприятие, то есть до разработки и внедрения всеохватывающей программы реструктуризации банковского сектора, в ходе которой платежеспособные банки будут подлежать рекапитализации, а неплатежеспособные — обанкротятся.

Учитывая это, одним из важнейших вопросов, который стоит перед Национальным банком и правительством Украины, является решение проблемы финансирования реального сектора экономики с целью оживления деловой активности и избежания (или хотя бы ослабления) влияния рецессии. Решение этой задачи будет гарантировать преодоление ряда кризисных явлений, которые сейчас наблюдаются в банковской системе: дестабилизация валютного рынка, ухудшение качества предоставленных банками кредитов, снижение ликвидности отдельных банков и т. п. [6].

Таким образом, для преодоления последствий финансово-экономического кризиса необходимо разработать комплекс взаимосвязанных мероприятий по взаимодействию финансового и нефинансового секторов экономики и согласовать действия всех органов государственной власти и субъектов хозяйствования с целью их выполнения. При этом ключевая роль должна принадлежать разработке и реализации государственной стратегии экономического и социального развития, которая предусматривала бы четкое развитие отдельных областей национальной экономики, экспортно-импортную, энергетическую политику и т. п., а также реализацию задач денежно-кредитной политики Национальным банком Украины на основе инструментов ее точного налаживания на независимой основе.

Литература

1. Геєц В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютно-курсової політики України до і під час фінансової кризи // Економіка України. — 2009. — № 2. — С. 5-23.
2. Карпенко Г. В., Башко В. Й. Аналіз основних факторів інфляції в Україні // Фінанси України. — 2008. — № 11. — С. 29-40.
3. Сенчагов В. Цілі та інструменти грошово-кредитної політики в умовах зростання структурних дисбалансів економіки та посилення дестабілізуючого впливу зовнішніх факторів // Економіка України. — 2009. — № 2. — С. 42-48.
4. Вахненко Т. П. Фінансова криза в Україні: фактори, механізми дії, заходи подолання // Фінанси України. — 2008. — № 10. — С. 3-21.
5. Некіпелов О. Ризики грошово-кредитної політики та сучасні фінансові кризи // Економіка України. — 2009. — № 2. — С. 24-30.
6. Міщенко В. И., Лисенко Р. С. Взаємодія органів державного управління як фактор подолання фінансової кризи // Фінанси України. — 2009. — № 1. — С. 50-57.

Резюме

У статті досліджуються фактори поширення кризових явищ на фінансовому ринку України. З урахуванням особливостей фінансової системи України запропонований комплекс заходів для зменшення негативного впливу світової фінансової кризи й подолання її наслідків.

Рецензент доктор економ. наук, професор О. В. Горняк

УДК 330.322.01

А. В. Грималюк

ОБЩЕСТВЕННАЯ И ВСЕОБЩАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ЛЮДЬМИ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО РАЗГРАНИЧЕНИЯ

Как известно, всеобщий характер имманентен научному труду и вообще — творческой деятельности. Поэтому актуальность методологических проблем разграничения общественной и всеобщей связи связана с объективной необходимостью технологической модернизации и структурной перестройки украинской экономики на основе достижений современного научно-техничес-

кого прогресса. Поскольку именно всеобщий по своему характеру научный труд играет ведущую роль в развитии современного производства, нерешенность данной методологической проблемы препятствует теоретическому исследованию современного экономического и технологического развития.

Несмотря на в целом обширную литературу по проблемам научно-технического развития [1, с. 116; 2, с. 234-242; 3, с. 214-221; 4, с. 5-9; 5, с. 21; 6, с. 5-11; 7, с. 67-81], этой важной методологической проблеме не уделялось должного внимания ни в советское время, ни в постсоветский период. Марксистская политическая экономия склонна была обходить эту проблему, поскольку она не вписывалась в ее логическую структуру. Но и в последующие годы вплоть до настоящего времени эта проблема в экономической и философской литературе фактически игнорировалась. Потому главной задачей статьи является последовательное разграничение всеобщей и общественной связи, направленное на более полное изучение особенностей научного труда, являющегося важнейшей движущей силой современного развития.

Различие между всеобщей и общественной связью лучше всего пояснить на примере Робинзона. Видимо, не только присутствием современной экономической теории методологический индивидуализм, но и идущий по его стопам методологический персонализм не может обойтись без использования осмеянной марксистами робинзонады.

Дело в том, что действия Робинзона выпадают из общественной связи, но отнюдь не выпадает из всеобщей связи. Именно поэтому этот избитый до предела аналитический прием как нельзя лучше подходит для того, чтобы отделить всеобщую основу от общественной необходимости. Даже на необитаемом острове действия Робинзона не изолированы от всей предыдущей истории человечества. Для своих действий он располагает тем минимумом знаний, навыков и опыта, которые он приобрел раньше. Оказавшись на необитаемом острове, он, тем не менее, по-прежнему продолжает использовать эту всеобщую основу своих действий. Он по-прежнему заключает в своей индивидуальности частицу родового человека, находящегося на определенной исторической ступени развития своих возможностей. Эта историческая ступень развития и определяет в конечном счете ту сумму объективного знания, которой располагает Робинзон. Если

бы это происходило не в XVIII веке н. э., а в XVIII в. до н. э., то такой античный Робинзон вряд ли смог бы использовать ружье и порох даже, если бы они каким-то чудом оказались у него в руках. Таким образом, даже оказавшись на необитаемом острове, Робинзон не выпадает из истории. Изоляция от общества не означает изоляции от всей предыдущей человеческой истории.

Но теперь он не может купить себе порох после того, как закончится его запас. Зато, с другой стороны, перед ним не стоит необходимость производить какой-то товар для обмена на этот дополнительный порох в соответствии с общественно необходимыми затратами труда. Выпадая из общества, он тем самым выпадает из мира общественной необходимости, из “второй природы” и оказывается лицом к лицу с первичной, естественной природой и естественной необходимостью. Общественная необходимость перестает опосредовать связь между всеобщей основой и его индивидуальными действиями.

С другой стороны, он может не добавлять ничего существенно нового, имеющего всеобщее значение к тем объективным знаниям, которыми он уже располагает. Скорее он просто адаптирует уже имеющуюся всеобщую основу для своих действий. Например, он по-прежнему использует ружье и порох, а не изобретает винтовку или автомат. Он не обязательно расширяет всеобщую основу за счет создания новых личностных возможностей своих действий. Но если Робинзон все-таки изобретет винтовку вместо ружья, то после возвращения в общество его изобретение может получить всеобщее признание. Даже если он сам никогда не вернется в общество, его изобретение все равно может получить всеобщее признание тогда, когда люди рано или поздно обнаружат созданную им винтовку.

Так или иначе его творчество не выпадает из всеобщей межвременной связи между людьми, не отрывается от всеобщей основы, поскольку в любом случае оно опирается на уже существующее и усвоенное им объективное знание. Но, неизбежно оставаясь в сфере всеобщей межвременной связи, Робинзон вместе с тем выпадает из системы общественных отношений, из системы поддерживаемой определенным образом общественной связи между людьми. Однако, выпадая из сферы действия общественной необходимости, его индивидуальные действия все же продолжают опираться на свою всеобщую основу.

Всеобщая связь характеризует процесс исторического развития в целом, в его межвременной тотальности, охватывающей как настоящее, так и прошлое, то есть характеризует становление, тогда как общественная связь характеризует в первую очередь, непосредственно функционирование уже сложившейся на данный момент системы общественных отношений как чего-то уже ставшего и, следовательно, отчужденного от процесса всеобщего становления. Конкретно-всеобщее, по Гегелю, есть не просто результат, но результат, взятый вместе со всем процессом своего становления. Межвременной, процессуальный характер целого Гегель иллюстрирует, например, следующим образом: “Почка исчезает, когда распускается цветок, и можно было бы сказать, что она опровергается цветком; точно так же при появлении плода цветок признается ложным наличным бытием растения, а в качестве его истины вместо цветка выступает плод. Эти формы не только различаются между собой, но и вытесняют друг друга как несовместимые. Однако их текучая природа делает их в то же время моментами органического единства, в котором они не только противоречат друг другу, но один так же необходим, как и другой; и только эта одинаковая необходимость и составляет жизнь целого” [8, с. 2].

Рассмотрение всеобщей основы индивидуальных действий требует сказать несколько слов о концепции объективного знания К. Поппера. В своей теории “трех миров” он рассматривает объективное знание чуть ли не по аналогии с Марксовым понятием “всеобщего труда”, означаящим, как известно, “всякий научный труд, всякое открытие, всякое изобретение” [9, с. 116]. Поппер отталкивается от того, что “Платоновский мир Форм и Идей” представляет собой “объективный, автономный третий мир, существовавший наряду с физическим миром и миром человеческого духа” [10, с. 153]. Именно по отношению к этим двум мирам Поппер и называет объективное знание “третьим миром”. Он исходит из того, что “...мир состоит по крайней мере из трех различных суб-миров: первый — это физический мир, или мир физических состояний; второй — духовный мир, мир состояний духа, или ментальных состояний; третий — мир умопостигаемых сущностей, или идей в объективном смысле; это мир возможных предметов мысли, мир теорий “в себе” и их логических отношений, аргументов “в себе” и проблемных ситуаций “в себе” [10, с. 154].

Поппер рассматривает “второй мир” в качестве посредника между “первым” и “третьим”. “... Дух, или разум, устанавливает косвенную связь между первым и третьим миром. Это имеет величайшую важность”, — подчеркивает Поппер. “Невозможно все-речь отрицать, что третий мир математических и других научных теорий оказывает сильнейшее воздействие на первый мир. Он делает это, например, через посредство технологов, производящих изменения в первом мире, применяя некоторые следствия из этих теорий — кстати, теорий первоначально созданных другими людьми, которые могли даже и не подозревать ни о каких технологических возможностях, заложенных в эти теории. Таким образом, эти возможности были скрыты в самих теориях, в самих объективных идеях, и они были открыты там людьми, старавшимися их понять. Этот аргумент, если его аккуратно развить, по-моему, поддерживает объективную реальность всех трех миров” [10, с. 155].

Попперовский “третий мир”, мир объективного знания образует наиболее глубинную, всеобщую основу возможностей выбора людьми своих индивидуальных действий. Эти индивидуальные возможности, как уже отмечалось, могут быть двух видов. Прежде всего, они могут служить выражением общественной необходимости. Общественная необходимость образует передаточный механизм, опосредующий связь индивидуальных возможностей с объективным знанием как их всеобщей основой. Сам этот передаточный механизм общественной необходимости является объективно необходимым для того, чтобы заполнить разрыв между индивидуальными действиями и их всеобщей основой.

Всеобщая основа индивидуальных действий выступает одновременно с двух сторон: со стороны ставшего — как ставшие возможности, и со стороны становления — как становящиеся возможности, то есть как основа творческого создания новых возможностей.

В своем ставшем, фиксированном на данный момент виде всеобщая основа определяет общественную необходимость тех или иных индивидуальных действий. Эти действия становятся общественно необходимыми именно в силу данного, исторически ограниченного уровня развития всеобщей основы индивидуальных действий. Чем менее является исторически развитой всеобщая основа, тем более превращенную, овнешненную, отчужденную от человека форму своего проявления она принимает, тем более жесткой и реально безальтернативной является обще-

ственная необходимость. Такой превращенной, отчужденной от эмпирического индивида формой его всеобщих возможностей и является внешняя по отношению к нему общественная необходимость его индивидуальных действий.

Люди вынуждены совершать определенные действия, например, заниматься рутинным, монотонным трудом, именно потому, что у них еще нет всеобщих возможностей получать материальные блага другим путем. В этом смысле общественно необходимый труд дополняет всеобщие возможности получения благ, находящиеся на относительно низком уровне своего исторического развития. Своим общественно необходимым трудом люди эпохи прединдустриальной экономики вынуждены компенсировать недостаточно высокий уровень развития всеобщей основы своих индивидуальных действий, а именно, такой уровень, который еще недостаточен для получения материальных благ другими путями, постепенно устраняющими в длительной исторической тенденции принципиальную редкость большинства материальных благ.

Общественная необходимость — это нечто иное, как исторически неразвитые всеобщие возможности. В силу этой относительной своей неразвитости всеобщая основа индивидуальных действий выступает в превращенной форме общественной необходимости, а не непосредственно в качестве всеобщей основы творческого создания людьми, свободными от экономической необходимости, новых личностных возможностей для своих действий. Таким образом, чем менее развита всеобщая основа индивидуальных действий, тем в большей степени она выступает как нечто ставшее.

У Маркса всеобщая связь фактически характеризуется категорией производительных сил общества, рассматриваемых в единстве с общественными производственными отношениями. Диалектика всеобщей основы и общественной необходимости индивидуальных действий выступает тем самым как взаимодействие двух сторон способа производства.

Противоречивое единство всеобщего и общественного, становления и ставшего, развития и функционирования проявляется в этой диалектике производительных сил и производственных отношений. Производственные отношения переходят в производительные силы. Ставшее снимается в процессе становления, функционирование переходит в развитие. В конце концов люди подчиняют себе свои общественные производственные отношения

и превращают их в сознательно используемые обществом его производительные силы. Маркс связывал это подчинение производственных отношений с полной планомерностью и непосредственным обобществлением всего общественного производства. Если же не связывать сознательное использование производственных отношений с планомерной организацией всего общественного производства, как это склонен был делать Маркс, то превращение производственных отношений в производительные силы общества представляется адекватным процессу становления постэкономического общества.

В этом процессе становления противоречие между всеобщим и общественным разрешается по мере того, как общественная связь подчиняется всеобщей и растворяется в ней. Подчиненный общественной необходимости труд переходит в творческую деятельность, находящуюся непосредственно не в общественной, а во всеобщей связи с творчеством других людей. Творчеству имманентна всеобщая связь и характерный для нее конкретно-личностный способ всеобщего признания. Включение индивидуального творчества во всеобщую связь происходит путем личного признания, признания творчества данной конкретной личности.

Такой личностный способ включения творческой деятельности во всеобщую связь диаметрально противоположен абстрактно обезличенному способу опосредованно общественного признания труда товаропроизводителя. Последний предполагает признание не данной конкретной личности, а определенного количества заключенного в товаре абстрактного обезличенного простого человеческого труда. Как видно, в противоположность такому опосредованно общественному признанию труда непосредственно всеобщее признание творчества осуществляется конкретно-личностным способом.

Таким образом, личностные и общественные возможности индивидуального выбора человеком своих действий выступают как две противоположные формы использования одной и той же всеобщей основы индивидуальных действий — исторически меняющегося объективного знания. Косвенно, опосредованно, подспудно всеобщие возможности открыты для всех людей, но непосредственно люди могут использовать их в двух противоположных формах: либо воспринимая их как готовые варианты своих дей-

ствий, либо как своего рода “материал” для творческого создания новых альтернативных возможностей своих действий.

Например, технология мобильной связи является непременной составной частью всеобщей основы индивидуальных действий современного человека. Большинство людей реализуют эту всеобщую основу в качестве тех предоставляемых современным обществом возможностей мобильной связи, которые они используют в своих повседневных действиях. Набор этих альтернативных возможностей довольно обширен, если учесть, что потребитель может выбирать ту или иную компанию, тот или иной телефон, тот или иной “пакет”, то или иное время, ту или иную продолжительность разговора, может набирать тот или иной известный ему номер, а при желании может вообще отказаться от использования услуг мобильной связи. Все эти альтернативные возможности являются общественными постольку, поскольку они предоставляются современным обществом в “готовом” виде. Только в том случае, если человек использует существующую технологию мобильной связи в качестве отправного пункта ее совершенствования, эта технология как элемент достигшей современного уровня всеобщей основы индивидуальных действий становится “материалом” для творческого создания новых личностных возможностей.

Всеобщая основа индивидуальных действий опосредуют естественные, предоставляемые человеку первичной природой возможности. Например, сама по себе первичная, естественная природа не дает человеку возможности мобильной связи на таких расстояниях. В свою очередь, как мы видим, эта всеобщая основа может использоваться в двух альтернативных вариантах, выступая либо как общественные возможности, либо как непосредственная основа создания личностных возможностей.

Таким образом, в соответствии с принципом методологического персонализма мы начинаем с действующего индивида, но индивида, не “висящего в воздухе”, а опирающегося на исторически саморазвивающуюся всеобщую основу индивидуального выбора, которую он может использовать в двух противоположных формах. Именно учет того обстоятельства, что эта всеобщая база его индивидуальных действий исторически развивается вместе с растущим уровнем объективного знания, позволяет нам исходить не из абстрактного, а из конкретного исторического индивида.

Литература

1. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. — К.: Академія, 1999. — С. 116.
2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. — К.: Фенікс, 2003. — 487 с.
3. Інвестиційно-інноваційна стратегія розвитку національної економіки. — К.: АВРИО, 2004. — 312 с.
4. Данилишина Б., Чижова В. Научно-инновационное обеспечение устойчивого экономического развития Украины // Экономика Украины. — 2004. — № 3. — С. 4-11.
5. Александрова В., Чусова Э. Обоснование государственных научно-технических программ // Экономика Украины. — 1996. — № 12. — С. 19-27.
6. Лукинов И. Приоритетная политика государства в технологических преобразованиях // Экономика Украины. — 1997. — № 2. — С. 4-20.
7. Гальчинський А. С., Геєць В. М., Кінах А. К., Семиноженко В. П. Інноваційна стратегія українських реформ. — К.: Знання України, 2002. — 423 с.
8. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа — СПб: Алетейя, 2002. — 548 с.
9. Маркс К. Капитал. — Т. 3.; Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 25, ч. 1. — 437 с.
10. Поппер К. Р. Объективное знание. Эволюционный подход. — М.: Логос, 2002. — 497 с.

Резюме

В статті пропонується методологія розмежування двох типів відносин в залежності від того, який тип альтернативних можливостей використовується в процесі індивідуального вибору.

Рецензент доктор екон. наук, професор С. В. Мартыновский

УДК:339.138:336.531.2

В. В. Лементарьев

МОЖЛИВОСТІ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ В УМОВАХ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ

Виникнення поняття “електронна комерція” обумовлено розширенням використання можливостей мережі Інтернет, розповсюдженням віртуальної торгівлі у підприємницької сфері. Ви-

никнення доходів від електронної комерції має супроводжуватись податковими надходженнями від цього виду діяльності. Облік доходів та оподаткування від цього сучасного виду діяльності є актуальною проблемою як для підприємців, так і для податківців. Загальновідомо, що недоліки в оподаткуванні формують джерело для тінізації економіки, та взагалі, на макрорівні — порушення умов економічної безпеки країни.

В умовах поширення технології Інтернет будь-який суб'єкт підприємницької діяльності стає глобальним, створивши своє представництво — сайт. Як правило, присутність у мережі Інтернет має на меті підвищення конкурентоспроможності бізнесу, і це сполучено із формуванням нових і коректуванням існуючих маркетингових стратегій, збільшенням обсягів звичайних і он-лайн продажів. Існуючі платіжні системи Інтернет мають обслуговувати он-лайн продажі та забезпечувати їхню безпеку.

Особливу актуальність представляє розгляд даного питання для умов економіки України, що тільки протягом останніх 15-ти років трансформується у бік ринкової економіки.

Дослідження й аналіз того, як формується трансакційний сектор економіки України, як впливають на його розвиток технологія Інтернет, платіжні системи Інтернет, які інші фактори навколишнього економічного середовища країни впливають на формування трансакційного сектору економіки України в умовах глобалізації є актуальним та інноваційним за своїм змістом.

Мета дослідження — поширення використання послуг електронної комерції, отримання підприємцями додаткового, а під час і основного доходу від бізнесу у мережі Інтернет, ухилення від оподаткування отриманих доходів, можливість перетворення бізнесу у мережі в джерело тіньової економіки роблять актуальними дослідження, що стосуються практично усіх аспектів електронної комерції.

Підприємство, фірма або бізнес — складна відкрита соціально-технічна система, що має специфічні відносини із зовнішнім середовищем. Основною стратегічною метою фінансово-господарської діяльності бізнесу є ріст добробуту власників підприємства на основі максимізації прибутку й збільшення ринкової капіталізації компанії. Підцілями є:

- оптимізація структури капіталу;

- забезпечення фінансової стабільності;
- забезпечення інвестиційної привабливості;
- ефективне управління фінансами.

Загальновідомо, що економічна основа грошового обігу визначається двома факторами:

- безперервністю кругообігу капіталу;
- існуванням грошей — “загального товарного еквівалента” і самостійності їхнього руху від обігу товарів, тобто грошовим обігом.

Появлення грошового обігу викликано дією економічних законів, об’єктивною “необходимостью выделения в составе экономического базиса особых организационных отношений, обусловленных фактом существования потребностей воспроизводства в авансировании производительных затрат и результатов и в оплате долговых обязательств” [1, с. 17].

Грошовий обіг тісно пов’язаний з такими економічними категоріями як гроші, фінанси, кредит, ціна. Грошовий обіг супроводжує рух фінансових ресурсів, створює передумови для їхньої появи. Створюваний в процесі господарської діяльності прибуток одержує кількісне вираження в процесі вартісного розподілу, але відповідні йому кошти не відокремлюються на рахунок господарюючого суб’єкта. Лише на стадії розподілу прибутку: сплати податків, виплати доходів з’являються грошові потоки.

Управління грошовим обігом здійснюється в рамках послідовної реалізації фінансової політики бізнесу. Утримування фінансової політики багатогранно й включає наступні аспекти:

- розробка концепції керування фінансами підприємства,
- визначення основних напрямків використання фінансових ресурсів на поточний період і на перспективу;
- практичне досягнення поставлених цілей.

Показник “cash flow” (грошовий потік), не перекручений маніпуляціями зі звітністю й об’єднуючим фінансовим результатами періоду й амортизаційних відрахувань також не враховує всі результати господарської діяльності, отримані в мережі Інтернет за допомогою системи Інтернет-платежів.

В економічній літературі немає однозначного визначення грошових потоків. Одні економісти (Б. Коллас, Ж. Ришар, Д. Хан, Э. И. Крилов) визначають грошовий потік як різницю

між отриманими й виплаченими підприємством коштами за певний період часу. Д. Хан дає такі визначення грошового потоку “Денежный поток представляет собой излишек средств, имеющийся в неограниченном распоряжении предприятия для целей предприятия. ... является для руководства предприятия прежде всего масштабом измерения возможностей внутреннего финансирования”, а також: денежный поток в общем виде есть “превышение суммарных наличных денежных средств предприятия над его наличными расходами” [2, с. 340, 772].

В сучасній економічній літературі спостерігається тенденція ототожнення понять грошових і фінансових потоків. На наш погляд, поняття грошового потоку ширше, ніж поняття фінансового потоку, тому що до відносин, що визначають зміст категорії фінанси, відносяться грошові відносини, що виникають у процесі розширеного відтворення та відповідаючи частці розподілу на всіх його стадіях. До фінансів бізнесу: підприємств/фірм відносяться зв'язки відносини між державою й бізнесом, пов'язані зі сплатою податків і зборів, фінансуванням і кредитуванням різних державних програм, між бізнесом і комерційними банками, відносини по перерозподілу фінансових ресурсів між залежними компаніями, відносини між суб'єктами бізнесу в процесі їхньої діяльності при оплаті продукції й ін.

Поняття фінансового потоку нерозривно пов'язане з категорією фінанси. Фінанси — сукупність грошових розподільних відносин, що виникають у ході формування, розподілу, перерозподілу й використанню валового національного продукту й національного багатства. Фінансовий потік виникає в процесі розподілу прибутку й пов'язаний з утворенням різних фондів підприємства, виплатою доходу учасникам (акціонерам), матеріальним стимулюванням працівників і ін. Грошовий же потік виникає тільки тоді, коли відбувається витрата коштів з рахунків підприємства або з каси. Також, виникає грошовий потік, еквівалентний виторгу продавця, і фінансовий потік у сумі його прибутку, у випадках, коли підприємство перераховує кошти в оплату отриманої продукції, вартість якої включає повну собівартість товару й прибуток.

На підставі вищесказаного можна зробити висновок, що:

- фінансовий потік і грошовий потік не тотожні один одному;

- співвідношення грошових відносин і фінансів як їхньої частини визначають міру порівнянності фінансового й грошового потоків;
- зовнішній стосовно підприємства фінансовий потік завжди буде викликати рух грошових коштів між контрагентами, у свою чергу, внутрішній фінансовий потік, пов'язаний з формуванням цільових фондів, не супроводжується рухом грошових коштів по рахунках і в касі підприємства.

Отже, грошовий потік суб'єкта господарювання це рух (надходження й витрата) коштів по розрахунковий, валютним, Інтернет-Рахункам, іншим рахункам і в касі в процесі господарської діяльності, що в сукупності становить його грошовий обіг.

Простежимо, як формується взаємозв'язок між грошовим потоком і трансакційними витратами. До трансакційних витрат відносять, головним чином, витрати обігу. У статті “Проблема соціальних издержек”, Р. Коуз докладно розглядає і явище екстернальних (зовнішніх) ефектів і називає їхнім побічним результатом будь-якої діяльності [3, с. 72].

В умовах ринку існує система суспільного попиту та пропозиції інститутів. До таких інститутів вітчизняної економіки відносять, наприклад, інститут регулювання комерційного кредиту або інститут арбітражу. Відсутність інституту, що регулює комерційний кредит, веде до трансакційних витрат у формі неплатежів, а арбітражного інституту — до трансакційних витрат невиконання контрактів. Ми вважаємо, що в сучасних умовах вона має потребу в наступному доповненні: відсутність інституту, що регулює Інтернет веде до витрат невиконання віртуальних зобов'язань, укладених у мережі Інтернет і не формалізованих додатковими реальними угодами.

Таким чином, відповідно до теорії Р. Коуза, чим вище величина трансакційних витрат, тим більша потреба в інститутах виникає.

Відповідно до класифікації С. И. Архіреєва, торгівля є найбільш значимою сферою трансакційного сектору економіки [4, с. 21], однак не він, ні інші дослідники не виділяють та окремо не розглядають Інтернет-Торгівлю з обслуговуючою її системою електронних платежів. Бурхливий розвиток електронної комерції, обумовило необхідність виконувати платежі й грошові перекази через Інтернет. Таким чином, були створені й уведені в екс-

платіжну систему електронних платежів, такі як WebMoney Transfer або Яндекс. Гроші, а також Інтернет-Банки, типу RUpay, які стали грати в російськомовній Інтернет-Мережі роль банківської системи, одночасно вони є посередниками між реальними й віртуальними суб'єктами господарювання. Електронні платіжні системи дозволили спростити фінансові операції між продавцями й покупцями в мережі Інтернет.

Розвиток законодавчої бази, що регламентує інформаційні відносини (закон про захист інформації, закон про електронний цифровий підпис) сприяє підвищенню стабільності в бізнес-відносинах при здійсненні платіжних операцій в Інтернеті.

Розглянемо, як вирішується питання про оподаткування віртуального прибутку. Чинне законодавство України про податки й збори, має ряд слабких місць. Багато в чому воно формується без обліку особливостей різних видів підприємницької діяльності. Однак складніше всього, мабуть, справа складається із оподаткуванням суб'єктів електронної економічної діяльності — фізичних осіб і організацій, що мають електронний бізнес. Зараз відсутня чітка державна політика в області регулювання суспільних відносин, що формуються в процесі використання фізичними і юридичними особами мережі Інтернет для здійснення економічної діяльності. Це веде до масового невиконання суб'єктами електронної комерції норм права, у першу чергу, у сфері оподаткування. Існуючі в цій сфері традиційні правові конструкції практично не можна застосувати до діяльності в мережі Інтернет. Економічні відносини здійснюються в електронній формі і вони сховані від контролю податкових і інших державних органів. Це забезпечує високий рівень податкових правопорушень і злочинів, а також вивозу капіталів. У результаті бюджети всіх рівнів зазнають значних втрат.

Розглянемо це явище в розрізі деяких видів податків.

При здійсненні діяльності за допомогою мережі Інтернет обов'язок по сплаті податку на прибуток виникає:

- а) в українських організацій, що здійснюють економічну діяльність у мережі Інтернет;
- б) в іноземних організацій, при реалізації українським фізичним особам або організаціям товарів, робіт або послуг через мережу Інтернет.

Заслужує на увагу дослідження, проведене в цій області проф. Биковим В. А., що аналізує ситуацію зі сплатою податку на прибуток від здійснення Інтернет-діяльності в Росії. Воно свідчить, що до 60 % веб-сайтів розташованих на серверах, фізично розташованих за межами юрисдикції Російської Федерації, що використовуються російськими організаціями й фізичними особами — податковими резидентами РФ як джерела платного одержання товарів, робіт, послуг та ідентифікують себе в якості Інтернет-Магазинів, віртуальних банків, Інтернет-Компаній, тобто такі, що по формальних ознаках отримують прибуток від діяльності, фактично не є юридичними особами, і, виходячи із традиційних правових норм, не будучи суб'єктами підприємницької правоздатності, не вправі здійснювати які або угоди. Тобто, такі квазісуб'єкти електронної економічної діяльності не є іноземними юридичними особами, або іншими корпоративними утвореннями, що володіють цивільною правоздатністю [5]. Можна припустити, що ситуація є саме такою й на Україні, оскільки велика доля користувачів є клієнтами російських платіжних систем, що діють на Україні.

Обов'язок по сплаті податку на прибуток може виникати в учасників розрахунків, що виступають у якості:

- процесингової компанії,
- процесингового центру (юридичної особи, що здійснює підсумковий процесинг із доручення процесингової компанії), що беруть участь в організації функціонування Інтернет-Платіжної системи кредитних організацій (розрахунковий агент, еквайрер, емітент);
- організацій, що беруть участь у функціонуванні платіжної системи електронних розрахунків, здійснюваних з використанням банківських карт або “мережних грошей”;
- як підприємство торгівлі (послуг), наприклад, Інтернет-Магазинів [6].

У процесі здійснення електронної економічної діяльності з використанням мережі Інтернет це положення не витримується, тому що не встановлено правовий механізм державного регулювання економічних відносин, що формуються в середовищі Інтернет. Як слідство — держава не має правові інструменти контролю за дотриманням законодавства в даній сфері й запобігання й усунення порушень.

Податок на доходи фізичних осіб. Обов'язок по його сплаті виникає в суб'єктів підприємництва й фізичних осіб здійснюю-

чу економічну діяльність в інформаційному середовищі мережі Інтернет, а так само у фізичних осіб, що беруть участь у процесі електронної економічної діяльності як клієнт у здійсненні електронних розрахунків з використанням платіжних систем Інтернет — “електронних грошей”.

Платниками цього податку є фізичні особи, що є податковими резидентами України, а також фізичні особи, що не є податковими резидентами, але доходи, що одержують, від джерел в Україні. Об’єктом оподаткування є дохід, що отримано платниками податків:

- а) від джерел в Україні й (або) від джерел за її межами — для фізичних осіб, що є податковими резидентами України;
- б) від джерел в Україні — для фізичних осіб, що не є податковими резидентами.

Тому в цьому випадку так само актуальна, проблема неможливості визначення місця одержання фізичною особою доходу, пов’язаного з економічними відносинами в мережі Інтернет.

Окремою проблемою стає питання про порядок оподаткування такого виду доходу, як одержання відсотків, виплачуваних віртуальними українськими або іноземними віртуальними банками, що здійснюють електронну банківську діяльність без яких би то ліцензій та документів про державну реєстрацію.

Податок на додану вартість. Всі перераховані вище проблеми відносяться і до ПДВ. Неможливо здійснити оподаткування суб’єктів електронної економічної діяльності й податком на додану вартість.

Слід звернути увагу, що діюче банківське законодавство України, і будь-якої іншої країни, забороняє здійснення яких-небудь банківських операцій без відповідної ліцензії Національного банку. Однак, чинним законодавством не передбачено одержання спеціальної ліцензії на здійснення електронних розрахунків з використанням платіжних систем Інтернет і “електронних грошей”, тобто має місце додатковий резерв поповнення бюджету за умови внесення відповідних змін у законодавче оточення.

В умовах розвитку інформаційних технологій і технології Інтернет суб’єкти бізнесу й освоюють нові види господарської діяльності, пов’язані з використанням електронних і Інтернет платежів, а відсутність інституту, що регулює Інтернет веде до

витрат невиконання віртуальних зобов'язань, укладених у мережі Інтернет і не формалізованих додатковими реальними угодами.

Теоретичні дослідження, що освячують проблематику формування грошового потоку суб'єктів господарської діяльності не розглядають Інтернет-платежі як складову грошового потоку, так і грошового обігу, що є методологічним недоліком.

Системи Інтернет — платежів використовуються як альтернативні системи платежів, бурхливо розвиваються й функціонально зручні до застосування як для приватних осіб, так і для суб'єктів бізнесу. Відсутність інституту, що регулює діяльність у мережі Інтернет в умовах розвитку системи електронних і Інтернет-платежів, а також Інтернет-Торгівлі дає можливість для різних зловживань і порушень в обліковій політиці при обліку результатів господарської діяльності.

Питання захисту порушених прав у мережі Інтернет є не тільки юридичною, але й технічною проблемою. Доказ факту як діяльності так і правопорушення, наприклад ухилення від оподаткування є складним процесом в умовах постійних змін мережі при відсутності відповідного законодавства.

Література

1. Бочарова Т. А. Методология организации денежного оборота производственной сферы в системе макроэкономических связей // *Финансы и кредит*. — 2003. — № 11. — С. 14-21.
2. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга. — М.: Финансы и статистика, 1997. — 1200 с.
3. Коуз Р. Проблема социальных издержек.
4. Архієреєв С. І. Трансакційний сектор економіки України. — Х.: ХФ НІСД, 2003. — 75 с.
5. Быков В. А. Электронный бизнес и безопасность. — М.: Радио и связь, 2000. — 220 с.
6. Черкашин В. Аспекты легального учета интернет-валют на предприятиях Украины // <http://blog.owox.ua/sections/e-commerce/2007/1.html>.

Резюме

В статье изложены аргументы, определяющие необходимость дополнения к понятию “денежный потоп” в связи с появлением электронного обчета товаров и услуг.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент Т. Н. Егорова-Гудков

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ЛІЗИНГУ

Історія розвитку економіки провідних країн свідчить, що необхідність тотального оновлення основних засобів виробництва породжує і нові способи та методи його фінансового забезпечення. Одним із таких способів є лізинг, який є найпоширенішим методом фінансового забезпечення науково-технічного розвитку підприємств сфери матеріального виробництва і одним із провідних видів підприємницької діяльності в країнах розвинутої економіки.

Успіх лізингового бізнесу в будь-якій галузі багат в чому залежить від правильного розуміння його внутрішнього змісту та специфічних особливостей, їх адекватного віддзеркалення в методичних рекомендаціях та практичних рішеннях. Ще Рене Декарт підкреслював, що точне визначення значення слів може позбавити людство від половини його помилок. Сучасні ж підприємці стверджують, що 35-40 % часу вони витрачають на те, щоб пояснити клієнтам, що таке лізинг і як з його допомогою добиватися успіху.

Тому, перш за все, варто з'ясувати, в чому ж суть лізингу, яка його природа і потенціал, принципи і організаційні форми. Лише пізнання всього економічного механізму і переваг, закладених в системі лізингу як для виробника і користувача майна, так і для фінансово-кредитних установ та посередницьких структур, дозволить усвідомити необхідність та можливість широкого використання лізингу в практичній підприємницькій діяльності. Початком виникнення лізингу зарубіжні дослідники вважають 1877 рік, коли американська телефонна компанія "Белл Телефон Компані" замість традиційного продажу телефонів стала здавати їх в оренду. Перші лізингові компанії з'явилися в другій половині ХХ століття: Юнайтед Стейтс Лізинг Корпорейшн (США) — 1952 рік; Дойче Лізинг ГМБХ (Німеччина) — 1962 рік [1, с. 58].

Світова практика довела ефективність надання лізингових послуг як одного із способів фінансування капіталовкладень при збереженні фінансової незалежності підприємствами. Упродовж останніх років ринок лізингу набуває все більшої популярності

серед українських підприємців, що підтверджується швидкими темпами його зростання.

Загальні теоретичні питання економічної природи лізингу розглядаються у працях науковців Н. Газмана, В. Горемікіна, Е. Дж. Долана, Д. Ліндсея, Б. Колласа, А. Мовсесяна, Д. Сургутова, А. Ляхова, В. Макар'єва, Ю. Прокоп'єва та ін. Правовим аспектам надання лізингових послуг у вітчизняних реаліях присвячено публікації Л. Зуйкова, Н. Калініної, Е. Коган, Н. Кочетової та ін. Вплив лізингу на інвестиційні процеси проаналізовано у працях Т. Бірмана, Е. Бухвальда, С. Катиріна, В. Лівшиця, А. Кулікової. Питання розвитку ринку міжнародного лізингу досліджували такі науковці, як В. Газман, Г. Калитка, Л. Прилуцький, А. Юсупова та ін.

Разом з тим більш глибокого дослідження й оцінки потребують можливості й потенціал надання вітчизняними фінансовими компаніями та банками лізингових послуг, систематизація проблем, що виникають, та необхідність розробки конкретних механізмів подальшого стимулювання розвитку ринку лізингу в Україні.

Економічна суть лізингу протягом довгого часу залишається спірною. Зміст та роль його в теорії і практиці трактується по-різному, і часто суперечливо.

У світовій практиці використовуються різні підходи до визначення лізингу як специфічної форми економічних відносин. У деяких країнах лізинг розглядається як одна з форм кредитування чи позики, в інших — як різновид оренди, у третіх — як форма фінансування засобів виробництва. Існують також погляди на лізинг як фінансову угоду, форму інвестиційної діяльності, фінансову чи господарську операцію, підприємницьку діяльність, а також, як сукупність економічних і правових відносин або власне цивільно-правові відносини. Це можна прояснити різноманітністю концепцій надання лізингових послуг, яких додержуються різні країни світу. У Бельгії, Італії та Франції обов'язковою умовою надання лізингових послуг є опціон, тобто, продаж майна після закінчення дії договору лізингу за наперед визначеною ціною. У Великобританії та США продаж майна після закінчення договору лізингу не є обов'язковим, а обумовлюється окремо. При цьому в США лізинг має форму фінансової угоди, що використовується поряд з кредитними й позиковими угодами. За законодавством Німеччини договір лізингу може перед-

бачати володіння предметом лізингу як лізингодавцем, так і лізингоотримувачем. За умови купівлі-продажу на виплат право володіння майном переходить до лізингоотримувача в момент підписання договору. Операції з надання лізингових послуг відрізняються від операцій з купівлі-продажу на виплат або оренди-продажу економічно обґрунтованими розмірами виплат. У Франції компанії, які виготовляють предмет лізингу, не можуть бути лізингодавцями [1, с. 214].

У сучасних економістів не викликає сумніву, що так званий “фінансовий лізинг” (а точніше — фінансова оренда, оскільки слово “лізинг” є не переведенням, а звуковою калькою відповідного англійського терміну того, що позначає фінансову оренду) є різновидом інституту оренди, хоча фінансова оренда і ускладнена додатковим елементом — фігурою продавця майна, що орендується [2, с. 103].

Інше розуміння терміну “лізинг” пропонується в роботах таких авторів, як Васильєв Н. М., Газман В. Д. і ін., які вважають, що термін “лізинг” слід трактувати ширше, ніж поняття “фінансова оренда”, “кредит — оренда” або “операції з фінансування оренди” [3; 4]. Такий підхід обумовлений точним переведенням англійського слова lease як оренда. Виходить, що під терміном “лізинг” може розумітися не лише фінансова оренда, але і інші орендні стосунки. Лізингові стосунки не зводяться до стосунків фінансової оренди. Ця точка зору веде до того, що лізингом можна вважати прокат, контрактне наймання, оренду з подальшим викупом і так далі.

В більшості випадків під лізингом розуміють оренду машин, устаткування, транспортних засобів та споруджень виробничого призначення. Іншими словами, йдеться про передачу господарського майна в тимчасове користування на умовах терміновості, зворотності та платності або, інакше, про здобуття та виробниче використання майна, що не є власністю користувача.

Для точнішого розуміння лізингу, має сенс більш глибоко проаналізувати його економічну суть. Є істотні відмінності у визначеннях лізингу і оренди. Мабуть, головне з них полягає в тому, що лізингові стосунки виходять за рамки орендних стосунків. Тому, представляється доречним вивести економічне визначення лізингу виходячи із стосунків, що складаються по ньому. З наявних в спеціальній літературі описів лізингу, якнай-

повніше, на нашу думку, його економічний сенс виражає наступне визначення: “комплекс майнових стосунків, що складаються у зв’язку з передачею майна в тимчасове користування”. Цей комплекс окрім власне договору лізингу включає й інші договори, зокрема договір позики, договір купівлі-продажу і так далі. Для лізингу характерне складне поєднання цих договорів та взаємопроникнення відношень, які виникають при їх заключенні.

Сучасне розуміння лізингу сходить до класичних принципів римського права про розмежування власника та користувача майна. Лізинг — це спосіб реалізації стосунків власності, що виражає певний стан продуктивних сил і виробничих стосунків, з якими він знаходиться в тісному взаємозв’язку. Особлива економічна роль лізингової діяльності якраз і полягає в тому, що, з одного боку, вона сприяє становленню приватної власності на засоби виробництва, а з іншої — веде до подолання її, зміни власника та розпорядника. В процесі лізингу відбувається реальний саморозвиток державної власності, а за певних умов — і перетворення її на приватну, загальну спільну або пайову.

Лізинг, загалом, є організаційною формою підприємницької діяльності, що виражає стосунки власності та інвестування, особливу систему господарювання, проте, як і всяке самостійне явище, як економічна категорія, він має свій зміст і різні форми прояви, які можна представити з реальною долею конкретності.

В Україні також існують різні, й часто суперечливі, погляди на визначення змісту й ролі лізингу як економічної категорії, що пояснюється перебуванням системи надання лізингових послуг на етапі становлення, змінами, які відбуваються в економіці країни, відсутністю єдиної методики визначення лізингової діяльності. Лізинг у сучасних українських умовах має триєдину економічну основу та зберігає ознаки кредитної угоди, інвестиційної й орендної діяльності, які є взаємопов’язаними і взаємопроникними та утворюють при цьому нові економіко-правові відносини.

Вітчизняне законодавство, зокрема Господарський кодекс, трактує лізинг як господарську діяльність, спрямовану на інвестування власних або залучених фінансових коштів, що полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне користування другій стороні (лізингоотримувачу) на визначений термін майна, яке належить лізингодавцю або набувається ним у власність за дорученням чи погодженням лізин-

гоотримувача у відповідного постачальника (продавця) майна, за умови сплати лізингоотримувачем періодичних лізингових платежів. Залежно від особливостей здійснення лізингових операцій лізинг буває двох видів — оперативний і фінансовий. За формою здійснення лізинг буває зворотним, пайовим, міжнародним тощо [5, с. 251].

Оперативний лізинг — господарська операція фізичної або юридичної особи, що передбачає згідно з договором оперативного лізингу передачу лізингоотримувачу майна, придбаного або виготовленого лізингодавцем на умовах інших, ніж передбачаються фінансовим лізингом.

Фінансовий лізинг — господарська операція фізичної або юридичної особи, що передбачає згідно з договором фінансового лізингу передачу лізингоотримувачу майна, придбаного або виготовленого лізингодавцем, а також, усіх ризиків та винагород, пов'язаних із правом користування та володіння предметом лізингу.

Тобто фактично оперативний лізинг відрізняється від фінансового лише відносинами між лізингоотримувачем і лізингодавцем щодо передачі майна у власність.

У економічному сенсі лізинг — це комплекс майнових стосунків, що забезпечує технічне переозброєння підприємств та прискорення науково-технічного прогресу за допомогою прямих інвестицій в матеріальній та грошовій формах.

Розвиток лізингу не лише сприяє прояву тих або інших видів лізингових послуг, але і вимагає узагальнення накопиченого зарубіжного та вітчизняного досвіду з метою вироблення стратегії розвитку цього виду підприємництва. Така стратегія в умовах трансформації економіки країни є необхідністю, оскільки оновлення основних фондів з мінімальними витратами забезпечує економічну і техногенну безпеку суспільства.

Вироблення стратегії вимагає системного підходу, визначення об'єктів і суб'єктів лізингових стосунків. Проте, в цьому питанні спостерігається якийсь хаос, відхід в опис технологічних деталей лізингових операцій. Поняття “ринок лізингових операцій”, що зустрічається в літературі, не має чіткого визначення.

Вказані проблеми обумовлюють доцільність формування базових методологічних та методичних положень щодо рішення проблем розвитку ринку лізингових послуг, у тому разі у сфері банківської діяльності.

При аналізі інфраструктури вітчизняного лізингового ринку, що формується, необхідно враховувати зарубіжний досвід насамперед у сфері управління лізингом. В даний час в світовій господарській практиці виділяють три основні організаційні форми управління лізингом. Вся діяльність по підготовці і проведенню лізингових операцій при першій формі зосереджена в підрозділах або службах підприємства, що займаються виробничими питаннями; при другій — сконцентрована в службах маркетингу та збуту і, нарешті, при третій формі виділено спеціально для цього створювані самостійні інститути (фінансові або спеціалізовані компанії, кредитні установи і так далі). Ці форми використовуються незалежно від виду лізингу [2, с. 201].

Концентрація лізингу у виробничих підрозділах дозволяє форсувати збут найбільш передової техніки, налагодити її ремонт та обслуговування безпосередньо у споживачів. Проте, у міру розширення лізингового підприємництва дана організаційна форма не може забезпечувати всі виникаючі потреби користувачів і тому неминучий перехід до досконалішої схеми управління, заснованої на зростаючій ролі у сфері бізнесу маркетингу.

Управління лізингом за допомогою служби маркетингу дозволяє удосконалювати цю форму збуту і здійснювати його вже освоєними методами і засобами реалізації продукції на ринку. Подальше розширення масштабів лізингу вимагає приливу нових капіталів і вироблення нових підходів до його організації. Це досягається створенням компаній які спеціалізуються на проведенні лізингових операцій, та зосереджують воедино всі операції, пов'язані з наданням майна в лізинг. Ефективність їх діяльності забезпечується тим, що реклама, вивчення ринку, ремонт, технічне обслуговування, організація документообігу, мобілізація додаткових грошових ресурсів підпорядковані рішенню єдиної задачі — забезпечення лізингової діяльності.

Створювані лізингові вітчизняні фірми, особливо на перших порах, значною мірою в своїй діяльності залежать від зовнішнього джерела залучення ресурсів у вигляді банківського кредиту. Ця обставина повною мірою підтверджується зарубіжним досвідом. Так, за кордоном для здійснення своїх операцій лізингові компанії переважно використовують позичкові кошти, за їх рахунок формується до 75 % всіх їх ресурсів. [6] Кредитні взаємини комерційних банків і лізингодавців можуть будуватися по-

різному. Банки надають гарантовані кредити, які видаються окремо по кожній операції після вивчення платоспроможності клієнта і по строках зазвичай збігаються із строками лізингового договору, та негарантовані кредити, що являють собою звичайні банківські кредити компанії, як і будь-якому позичальникові.

Використання лізинговими компаніями в широких масштабах для успішної діяльності позикових коштів свідчить про тісний взаємозв'язок банківського кредиту, що надається лізинговим компаніям в грошовій формі, і лізингу, який надається лізингоотримувачам в товарній формі. По суті справи відбувається трансформація однієї форми кредиту в іншу.

В той же час використання лізинговою фірмою в значних розмірах кредитів робить її дуже залежною від цього джерела і тому уразливою. Ефективність діяльності фірми в цих умовах залежить від можливості здобуття банківських кредитів, коливань позичкового відсотка і інших обставин, що визначаються загальними установками банківської політики.

Залучення вітчизняними лізинговими фірмами позикових коштів стикається і з іншою серйозною проблемою. Річ у тому, що основною їх формою в даний час є короткострокові кредити комерційних банків, тоді як класичні лізингові операції носять характер довгострокових. Необхідність подолання цього протиріччя створює певні труднощі в комерційній діяльності лізингової фірми, а також, у формуванні її стратегії і тактики поведінки на лізинговому ринку. Ці обставини вимушують лізингову фірму при укладенні лізингового договору прораховувати всі його параметри з метою узгодження суми лізингових платежів витратами, що здійснюються з залучення коштів, а також для забезпечення необхідного рівня ліквідності і виконання своїх платіжних зобов'язань [49, с. 37].

Задовольняючи значні кредитні потреби лізингових компаній, кредитні установи тим самим дістають можливість впливати на масштаби напряму та розвитку конкретних видів лізингу. Американський економіст Х. Хеймед в своїй капітальній праці по питаннях лізингу відзначає, що "лізингова компанія діє як рука банку, який не може або вважає за краще не брати участь в прямому лізинговому кредитуванні. Банки ж вважають, що ведучи справу з дружніми компаніями, вони можуть забезпечувати бажаний контроль над лізинговими операціями. Одержувачі лізингового кредиту

зазвичай вибираються банками, якщо ж в цьому беруть участь лізингові компанії, то вони керуються вимогами банку” [2, с. 186].

В результаті великої залежності лізингової компанії від банківських установ, що фінансують їх, виникає непрямий метод участі банківського капіталу в лізинговому бізнесі. При організації кредитних стосунків з лізинговими фірмами комерційні банки можуть скористатися загальноприйнятим порядком кредитування і розглядати ці кредитні операції як звичайні активні операції по видачі позички клієнтам. Але може бути розроблений й особливий механізм видачі та погашення кредитів для конкретного типу позичальника, виділені специфічні принципи ціноутворення на позичкові кошти, визначені нові підходи до встановлення платоспроможності лізингових підприємств.

Розвиток лізингового бізнесу в нашій країні стикається з проблемою мобілізації значних грошових коштів, які могли б стати джерелом для закупівлі обладнання з метою його подальшої передачі користувачам з лізингу. Аналіз стану вітчизняного лізингового підприємництва дозволяє зробити висновок про те, що в даний час реальнішими господарюючими суб’єктами, що мають в своєму розпорядженні тимчасово вільні кошти або що мають доступ до таких, є банківські установи. Зарубіжний досвід підтверджує правильність такого висновку, а наявна в нашій країні практика доводить доцільність включення лізингових операцій в діяльність банків [7].

Виступаючи в ролі не позикодавця лізингові компанії, а безпосередньо як лізингодавець, комерційний банк таким чином, використовує прямий метод участі банківського капіталу в лізинговому бізнесі.

В порівнянні із створюваними лізинговими компаніями банки володіють тією важливою перевагою, що вони організаційно оформлені. Для проведення ними лізингових операцій потрібне лише виділення в їх структурі спеціального відділу або групи, до складу яких повинні увійти працівники з певним досвідом банківської роботи та бути ознайомленими із специфікою даних операцій.

Привабливість лізингової операції для комерційних банків пояснюється наявністю в цієї банківської операції реального матеріального забезпечення, крім того, розвиток лізингового бізнесу надасть банкам можливість розширити коло своїх операцій, підвищити якість обслуговування клієнтів і тим самим збільши-

ти їх кількість, укріпити традиційні зв'язки і встановити нові взаємовигідні партнерські стосунки з клієнтами.

В умовах загострення конкуренції на ринку банківських послуг проведення комерційними банками лізингових операцій може стати ефективним способом розширення сфери банківського впливу. Вкладаючи кошти в придбання майна та виконуючи функцію лізингодавця, комерційні банки можуть внести свій вклад до формування стратегії та тактики оновлення основних фондів, визначати напрями розвитку лізингу, контролювати ситуацію на лізинговому ринку. Перевага лізингової операції для банку полягає також і в досить високій її рентабельності. Через лізингові платежі банк набуває нове джерело доходів у вигляді комісійних виплат, крім того, комерційні банки, розвиваючи лізинговий бізнес, можуть економити свої кошти за рахунок відносної простоти обліку лізингових операцій і лізингових платежів у порівнянні з операціями довгострокового кредитування.

В той же час лізингова операція належить до банківських операцій з досить високою мірою ризику. Особливо ризик банку зростає при оперативному лізингу, коли існує необхідність відшкодувати високу залишкову вартість об'єкту лізингу за відсутності попиту на нього після закінчення терміну лізингового договору. Тому з точки зору банківського ризику економічним інтересом банка-лізингодавця найбільшою мірою відповідає фінансовий лізинг. Крім того, в умовах високих темпів інфляції будь-які банківські операції, що носять середньостроковий та довгостроковий характер (а саме до таких відносяться операції фінансового лізингу), стають для комерційних банків дуже ризикованими. Тому в даний час лізинг на довгостроковій основі практично не отримав розвитку в нашій країні. Комерційні банки вважають за краще передавати майно в лізинг на терміни, що не перевищують 12 місяців [7].

Необхідно відзначити, що лізингові операції поки що не стали для банків традиційними, а їх масштаби не соізмеримі з наявними потенційними можливостями. Частка майна, яка придбається банком для лізингу, не перевищує 3-4 % загальної вартості основних засобів банків. Непорівнянні лізингові операції і з операціями комерційних банків по кредитуванню підприємств і організацій народного господарства.

Останнім часом в Україні зростає інтерес до лізингу: комерційні банки активно створюють спеціалізовані лізингові компанії, а держава почала формування правової ніші для лізингової діяльності. Відповідно до Господарського кодексу України, розрізняють два види лізингу — фінансовий та оперативний, а також, декілька форм здійснення лізингових операцій, серед яких міжнародний лізинг та зворотний лізинг (лізбек) [5, с. 252].

Згідно з даними Держфінпослуг за останні чотири роки кількість вітчизняних компаній, які активно працюють на лізинговому ринку зросла більше ніж у 2,5 рази (з 34 компаній, що надавали послуги у 2005 році до 90 станом на початок 2008 року). За рік, з початку 2007 року до початку 2008 року, кількість лізингових компаній зросла на 38 % (рис. 1).

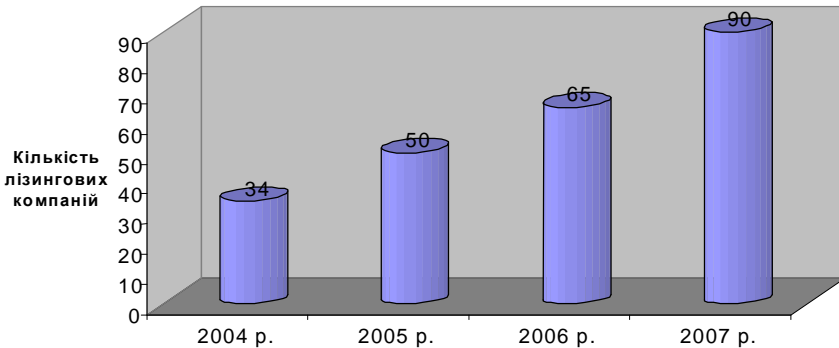

Рис. 1. Кількість лізингових компаній в Україні [8]

Такому зростанню кількості лізингових компаній сприяла декілька факторів: зростання зацікавленості у лізингу з боку іноземних банків, що увійшли на український ринок; зростання обізнаності щодо лізингу серед широкої громадськості та державних службовців; швидкий розвиток фінансових ринків України, а також кращий доступ до кредитних ресурсів.

На початку 2008 року розподіл лізингових компаній за видами власників характеризувався наступним чином (рис. 2).

В порівнянні з попередніми роками спостерігається тенденція збільшення частки банків та небанківських фінансових установ серед власників лізингових компаній з 22 % у 2005 році до 27 % у 2007 році.

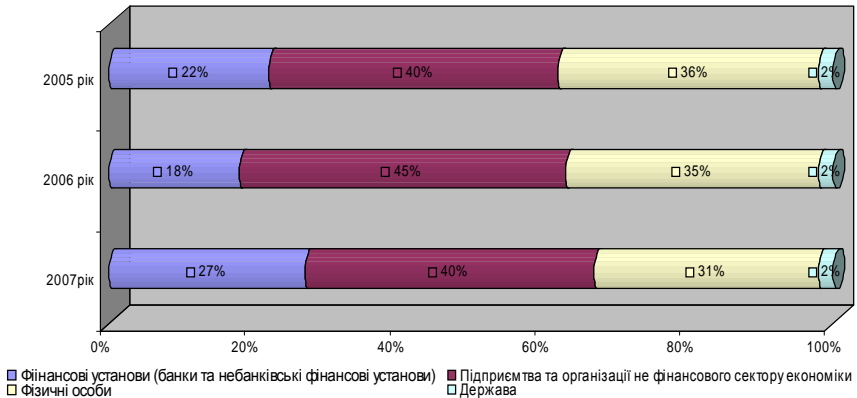

Рис. 2. Власники лізингових компаній в Україні [9]

Потрібно зазначити, що останніми роками всі показники які характеризують ринок лізингових послуг в Україні, стабільно зростали. Пік активності цього ринку припав на 2007 рік, коли вартість лізингових активів та обсяг портфеля лізингових угод протягом року збільшилися майже у 6 разів. У 2006 році порівняно з 2005-м загальна вартість активів і загальна вартість лізингових угод зросли майже у 2,5 разу (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники діяльності компаній, що надавали фінансові послуги на українському ринку лізингу у 2003-2007 роках [10, с. 82]

Показник	2003	2004	2005	2006	2007
Вартість переданих у лізинг активів протягом року, млн. грн.	298	619	962	2396	14063
у % до попереднього року	-	108	55	149	487
Вартість лізингових угод, укладених протягом року, млн. грн.	375	873	1364	3573	16878
у % до попереднього року	-	133	56	162	372
Вартість портфеля лізингових угод станом на кінець року, млн. грн.	456	1071	1738	3601	19148
у % до попереднього року	-	135	62	107	432

За досліджуваний період вартість лізингових активів збільшилася з 298 млн. до 14063 млн. грн., вартість укладених лізингових угод з 375 млн. до 16878 млн. грн., що становить зростання більш ніж у 45 разів за одним і другим показниками. Лише впродовж 2007 року вартість лізингових активів зросла на 487 %,

вартість укладених угод на 372 %. Вартість портфеля лізингових угод також швидко зростала: лише за 2007 рік вона збільшилася у 5 разів, за досліджуваний період — у 42 рази.

Джерела фінансування для лізингових компаній стали більш різноманітними (рис. 3).

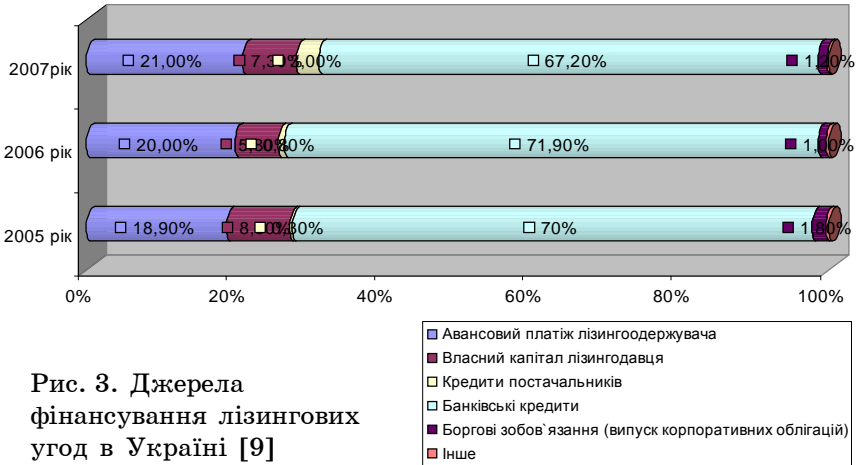

Рис. 3. Джерела фінансування лізингових угод в Україні [9]

Середній авансовий платіж у 2007 році зменшився з 20 % до 18,9 %. Це означає, що частка фінансування лізингових угод за рахунок лізингоотримувача зменшується, при цьому невпинно зростає частка фінансування за рахунок власного капіталу. Частка банківського фінансування лізингових угод має тенденцію зростати, і в 2007 році вона склала 70 % всіх джерел фінансування, що використовують лізингові компанії.

Таким чином можна зробити висновок, що ринок лізингу набуває стабільності, що підтверджується в том числі і фактом значного зростання, в середньому по ринку, частки довгострокових лізингових угод (3-5 років), і, відповідно зменшенням частки лізингових угод з коротким терміном дії. Співвідношення “лізинг/ВВП” виросло з 0,63 % в 2006 році до 2,6 % в 2007 році. Співвідношення “лізинг/капітальні інвестиції” збільшилось з 2,7 % до 8,8 % [9].

З’ясуємо яка вартість лізингових послуг на українському ринку. Лізингові компанії звичайно не застосовують постійну ставку прибутковості при визначенні свого фінансового доходу

від платежів по фінансовому лізингу для цілей оподаткування й бухгалтерського обліку. Як приклад, їхня процентна ставка, що вони пропонують клієнтам, часто обґрунтовується первісною вартістю об'єкта лізингу, а не сумою, що вони планують одержати. От чому процентна ставка, що пропонують лізингові компанії клієнтам, звичайно є набагато нижче, ніж та процентна ставка, що вони в дійсності стягують із клієнтів.

У банках звичайно використовуються більш прозорі схеми нарахування відсотків. Середня вартість лізингових послуг у лізингових компаніях становить від 20 відсотків у гривні й від 16 у валюті. Розмір процентних ставок у банках трохи менше від 17 відсотків у гривні й 14 у валюті. Значною мірою коливаються суми додаткових видатків, на обслуговування боргу, за ведення справи. Це може бути як фіксована сума так і певний відсоток від вартості майна, що передається в лізинг.

Основним механізмом підвищення надійності лізингових угод є використання різних способів їхнього забезпечення. Хоча при лізингових відносинах банки є власниками майна, що здається в оренду, це не виключає необхідності додаткового забезпечення поручництвом або заставою своєчасного одержання лізингових платежів. Це пояснюється тим, що лізингодавець не зацікавлений при припиненні платежів порушувати питання про розірвання договору. Поряд зі страхуванням лізингового майна може мати місце страхування лізингових платежів.

Лізингові компанії пропонують більш гнучкі умови своїм клієнтам, чим банки, оскільки готові працювати, по-перше, з будь-яким способом забезпечення, передбаченим цивільним законодавством, а по-друге, пропонують інші механізми для гарантування виконання зобов'язань лізингоотримувача (табл. 2).

Як українські, так і закордонні експерти вважають лізингову діяльність в Україні перспективною. Серед факторів, що сприяють розвитку ринку лізингових послуг, виділяються наступні:

1. Привабливість лізингу як фінансового інструмента інвестування в реконструкцію й технічне відновлення виробництва, особливо в умовах обмежених можливостей одержання довгострокових кредитів. Наприклад, близько 70 % автопарку й більше 80 % парку сільськогосподарських машин України вимагає відновлення. А щорічно 70-90 % вантажних автомобілів купується саме на умовах лізингу.

Таблиця 2

**Механізм забезпечення лізингових угод
українськими лізинговими компаніями [9]**

Механізми забезпечення виконання зобов'язань	Лізингові компанії, що користуються тим чи іншим механізмом забезпечення виконання зобов'язань, 2007 рік, %
Аванс	100
Страховання	100
Застава майна, що не є предметом лізингу	25
Гарантія	10
Порука	49
Неустойка	68
Інше	16

2. Можливість одержання під лізингові угоди більш дешевих кредитів західних фінансових інститутів.
3. Поява в країні платоспроможних покупців.
4. Наявність окремих податкових пільг.

Прогнозується активізація лізингових послуг у виробничому обладнанні, у засобах транспорту (для вантажних та пасажирських перевезень), а також у засобах зв'язку.

Незважаючи на позитивні тенденції, варто звернути увагу, що темпи росту лізингового ринку України є незначними в порівнянні з потребами економіки. Підтвердженням цього є:

- зараз коефіцієнт співвідношення обсягів укладених лізингових угод до ВВП в Україні, практично, в 20 разів менше, ніж в інших країнах, які демонструють високі темпи росту;
- потреба в інвестиціях, які необхідні вже сьогодні для відновлення основних засобів в Україні (мінімум 14 млрд. дол. США), практично в 7 разів перевищують реальний обсяг ринку лізингу (221 млн. дол. США).

Головні фактори, що гальмують розвиток лізингу в Україні — це недостатнє фінансування з боку українських банків та недосконалість законодавства.

Що стосується законодавчої бази, то на сьогодні лізингова діяльність в Україні регулюється безліччю нормативних актів, центральне місце серед яких займає Закон України “Про фінансовий лізинг”, прийнятий Верховною Радою України в грудні 2003 року. Питанням оподаткування лізингових операцій присвячені окремі положення законів “Про оподаткування

прибутку підприємств”, “Про податок на додану вартість”. Окремих аспектів лізингової діяльності стосується й Цивільний кодекс України, й ще цілий ряд підзаконних актів.

Однак, незважаючи на достаток правових документів, практики лізингової діяльності вважають, що існуюча правова й податкова база не сприяє ефективному розвитку лізингових відносин.

Процес реформування нормативно-правової бази з лізингу в Україні ще далеко не завершений. На нашу думку, залишаються невирішеними проблеми:

1. Надмірного оподаткування податком на прибуток лізингових платежів. Проблема полягає в тому, що елемент платежу, що є “погашенням основної вартості”, розглядається законом України “Про оподаткування прибутку підприємств” як валовий дохід лізингодавця. Тут варто нагадати, що при фінансовому лізингу на об’єкт лізингу амортизацію нараховує лізингоотримувач. Таким чином, лізингодавець має прибуток, який нема чим компенсувати в складі валових витрат. Положення посилюється чіткою дефініцією вищезгаданого закону про те, що кошти, витрачені лізингодавцем на придбання об’єкта лізингу, не включаються до складу валових витрат.
2. Порядку нарахування й сплати податку на додану вартість (ПДВ). Платежі по фінансовому лізингу звільнені від сплати ПДВ відповідно до Закону “Про податок на додану вартість”. Однак, лізингодавець не звільнений від сплати ПДВ при покупці об’єкта лізингу у постачальника або митному “очищенню” об’єкта. Лізингодавець суму сплаченого при покупці податку включає в основну вартість об’єкта. Таким чином, лізингодавець, здобуваючи об’єкт за ціною 100 одиниць плюс ПДВ 20 одиниць, передає лізингоотримувачу об’єкт по збільшеній основній вартості 120 одиниць і не має можливості виділити суму ПДВ у податковий кредит. Дане правило здорожує лізинг для лізингоотримувача, відволікає кошти лізингодавця. Крім того, зовсім неясна база оподаткування при переході права власності наприкінці строку користування об’єктом лізингу.
3. Відсутність податкових пільг фінансування лізингових операцій. Можна виділити лише пільги на страхування за лізинговим договором. Витрати на страхування не підлягають

віднесенню до валових витрат, якщо перевищують 5 % загальних витрат (за винятком обов'язкових видів страхування). Згідно з п. 1. 4. ст. 1 Закону України “Про податок на додану вартість” передача лізингових активів лізингоотримувачу за договором операційного лізингу не вважається поставкою товару й на нього не нараховується ПДВ. При цьому ПДВ нараховується на лізингові платежі за договором оперативного лізингу й на операції з імпорту товарів за договором міжнародного лізингу, включаючи й саму передачу лізингових активів. Зазначимо також: Закон України “Про фінансовий лізинг” визначає, що з моменту початку дії лізингової угоди сторони можуть розглядати фінансовий лізинг як оперативний.

4. Визначень лізингу, що встановлюють неприйнятні строки контрактів фінансового лізингу. Відповідно до Закону України “Про фінансовий лізинг”, лізинг визначається як платне користування об'єктом лізингу на строк, за який амортизується не менше 60 % його вартості. У свою чергу, норми амортизації строго детерміновані Законом “Про оподаткування прибутку підприємств”. Зіставивши вимоги про амортизації 60 % вартості об'єкта лізингу із установленими строками амортизації, одержуємо, що договір лізингу автомобільного транспорту, офісного обладнання може бути укладений на строк не менш 3 років 3 місяців. Строк лізингу будь-якого іншого рухомого майна може бути не менше 5 років 6 місяців (або 2 років 9 місяців при застосуванні прискореної амортизації). Крім того, норми амортизації щорічно міняються через введення поправочних коефіцієнтів, відповідно, міняються й строки контрактів лізингу. Таким чином, склалася ситуація, що встановлює для інвестора (лізингодавця) мінімальні строки його інвестицій, причому, ці строки далеко не завжди прийнятні для учасників угоди.
5. Законом “Про фінансовий лізинг” не визначений реальний механізм виведення банком обладнання наданого в лізинг у випадку несплати лізингових платежів. Також нечітко сформульоване визначення поняття лізингу, а отже, знову не захищені права кредитора.
6. Невідповідність вітчизняного законодавства нормам міжнародного лізингового права.

З економічних причин, що стримують розвиток лізингових операцій на українському ринку, основними можна визначити наступні:

- 1) короткострокові кредити й високий банківський відсоток унеможливають залучення українських банків до фінансування лізингових проектів. Для банків предметом ризику є сама довгостроковість лізингової угоди: банкіри бояться, що через пару років позичальник може просто перестати існувати, а отже, не розрахуватися по угоді. На цьому фоні зусилля уряду залучити гроші комерційних банків у реальних сектор не досягають мети;
- 2) обмеженість кола фінансово стійких та платоспроможних лізингоотримувачей, здатних ефективно використати техніку й стабільно виплачувати лізингові платежі. Підприємства, так само як і банки, уникають довгострокових угод, тому що побоюються за довговічність свого бізнесу через постійно мінливе законодавство й нестабільність економічної ситуації;
- 3) брак стартового капіталу у лізингових компаній для фінансування своїх послуг. Власними коштами лізингові компанії покривають лише 10-ту частину своїх витрат;
- 4) незначні терміни дії лізингових угод. У вітчизняній практиці переважають договори середньострокової дії на відміну від зарубіжних компаній, де лізингові угоди укладаються на довгостроковий термін. За даними проекту “Розвиток лізингу в Україні” Міжнародної фінансової корпорації (IFC) середній термін лізингових угод у 2007 році становив два-три роки. Разом з тим спостерігалася тенденція до зменшення кількості таких договорів з 67 % у 2005 році до 54 % у 2007-му [9].
- 5) слабкий розвиток інфраструктури ринку та відсутність інформації й реклами щодо лізингових послуг. Інфраструктура лізингового ринку повинна включати широку мережу лізингових компаній, консалтингові фірми, інформаційну систему, банківські установи, маркетингові компанії, страхові й рекламні послуги, а також структури збуту та ін. Недостатній інфраструктурний розвиток ринку лізингу спричиняє інші проблеми — брак кваліфікованих кадрів і недостатню інформованість потенційних споживачів лізингових послуг;
- 6) виражена тенденція вітчизняного лізингового ринку до залежності від імпорту: близько 80 % лізингових операцій є операціями міжнародного лізингу;

- 7) нестабільна економічна ситуація в країні як головна причина короткотерміновості дії укладених угод. У нинішніх нестабільних економічних умовах лізингодавці не можуть дозволити розстрочити виплати за лізинговими угодами на 5-7 років, що знецінює переваги лізингу, наприклад, перед кредитом;
- 8) поряд із державним регулюванням ринку лізингових послуг повинно здійснюватися саморегулювання через саморегулятивні організації чи інші об'єднання професійних учасників. Такі об'єднання повинні створюватися для захисту інтересів учасників лізингового ринку;
- 9) негативно впливає недостача кваліфікованих кадрів, оскільки фахівці в області лізингу повинні володіти знаннями в сфері кредитування, визначення попиту та пропозиції нового й застарілого обладнання, технологій виробництв та технічного обслуговування, бухгалтерського обліку, інспекції, у сфері законодавчої, страхування майна тощо.

Розв'язання цих проблем потребує комплексного підходу й можливе лише за умови прийняття урядом країни програми розвитку ринку лізингових послуг. Основними напрямками в рамках цієї програми, на нашу думку, мають бути:

- удосконалення законодавчої бази, узгодження її з міжнародними нормами;
- посилення зацікавленості банків через систему пільг у довгостроковому кредитуванні лізингових угод;
- розробка комплексу заходів для збільшення іноземних інвестицій під програми лізингу;
- сприяння розвитку інфраструктури ринку лізингових послуг (інформаційне забезпечення, підготовка кадрів та інше);
- розвиток системи гарантій і страхування предметів лізингу;
- підготовка рекомендацій щодо структури лізингових компаній, розробка критеріїв оцінки фінансової стабільності лізингодавців;
- створення лізинговими компаніями спільної бази даних клієнтів та передбачення виплати лізингодавцями комісійних винагород тій лізинговій компанії, яка внесла дані клієнта до спільної бази даних.

Для підвищення ефективності надання лізингових послуг програмою слід передбачати створення консультаційних центрів,

які матимуть функції безкоштовної допомоги потенційним клієнтам щодо пошуку найбільш оптимальної схеми лізингу. Програма розвитку лізингових послуг, крім того, повинна передбачати створення лізингового супермаркету, який зможе запропонувати клієнту декілька варіантів пропозицій щодо лізингових угод, а також супутні послуги (юридичні, консультаційні, страхові та інші).

Джерелами фінансування програми розвитку ринку лізингових послуг та створення консультаційних центрів і лізингових супермаркетів, мають бути кошти державного бюджету, лізингових компаній та зацікавлених підприємств-виробників обладнання, а також кошти міжнародних фінансових організацій.

Ефективне оподаткування лізингових операцій, застосування прискореної амортизації обладнання, що передається відповідно до лізингового договору, а також, рішення інших вказаних проблем могло б підвищити привабливість лізингу, що у свою чергу, дозволило б збільшити приплив інвестицій у реальний сектор економіки країни.

Література

1. Горемыкин В. А. Международная практика лизинга. — М.: Высшая школа лизинга, 1998. — 518 с.
2. Лященко М. И. Основы лизинга. — М.: Финансы и статистика, 2000. — 311 с.
3. Васильев Н. М. Лизинг как механизм развития инвестиций и предпринимательства. — М.: Финансы и статистика, 1999. — 117 с.
4. Газман В. Д. Рынок лизинговых услуг. — М.: Экономика, 1999. — 157 с.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — С. 303.
6. Золотарев Л. Лизинг: возможность, проблемы и перспективы // ФА-сервис. — news.finance.ua.
7. Медофф С. Лизинг или кредит? // Лизинг в Украине. — www.leasing.org.ua.
8. Офіційний сайт Держфінпослуг України // <http://www.dfp.gov.ua>.
9. Офіційний сайт International Finance corporation // <http://www.rla.com.ua>.

10. Брус С. І. Розвиток ринку лізингових послуг в Україні // Фінанси України — 2008. — № 11. — С. 75-85.

Резюме

В статье исследуются проблемные вопросы определения сущности лизинга, места и роли банков на рынке лизинговых услуг, экономические и нормативно-правовые аспекты развития украинского рынка лизинга.

Рецензент канд. економ. наук, доцент С.С. Арутюнян

УДК 351.327

І. П. Черінко

**ПОЛІТИКА ЛЕЙБОРИСТСЬКОГО УРЯДУ ВЕЛИКОЇ
БРИТАНІЇ ЩОДО РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
(НА ПРИКЛАДІ РОЗШИРЕННЯ ЄС — 2007)**

Актуальність даної теми обумовлена необхідністю всестороннього вивчення особливостей політики лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу в світлі європейських устремлінь України.

В той же час розглядувана автором проблематика є доволі малодослідженою. Серед українських науковців європейську політику Великої Британії ґрунтовно вивчали В. Крушинський, Н. Яковенко [1, 2], окремі її аспекти та періоди — О. Неприцький, Л. Ямпольська, В. Дударьов, О. Романова [3-6]. Особливості політики лейбористського уряду Великої Британії досліджував вітчизняний науковець В. Соколов [7]. Серед російських вчених видаються помітними праці А. Валужева, Н. Капітонової, В. Ломакіна, Л. Бунькова, Л. Кузьмічової, І. Бартановської [8-13]. Проте питання розширення ЄС у зовнішній політиці Сполученого Королівства є на сьогодні розкритим доволі мало, а проблематика стосунків Великої Британії з Болгарією та Румунією як кандидатів на членство у ЄС є ще менш висвітленою темою.

Велика Британія послідовно підтримує подальше розширення Європейського Союзу через відповідність цього процесу своїм національним інтересам, що обумовлено кількома причинами. По перше, розширення ЄС послаблює федералістські настрої у цій організації, що є вигідним для Сполученого Королівства, яке не припускає федералізації ЄС. Крім того, співпрацюючи тісно з США, яким також не є вигідною поява нової наддержави, глобального конкурента на світовій арені, якою може стати європейська федерація, британські лейбористи балансують між двома пріоритетами своєї зовнішньої політики.

По друге, включення нових держав до складу Європейського Союзу дозволить більш ефективно вести боротьбу з тероризмом, транскордонною злочинністю, торгівлею людьми та нарко-

тиками, забрудненням навколишнього середовища, а саме ці питання лейбористський уряд Великої Британії ставить у главу кута своєї політики.

По третє, визначивши критерії членства у ЄС, ця організація мусить приймати до свого складу ті держави, що відповідають таким критеріям, і причиною підтримки такого положення є не тільки курс лейбористів на “етичну зовнішню політику”, а й прагматичні побоювання що у разі незадоволення їхніх європейських аспірацій, держави — європейські сусіди ЄС можуть вдатися до дрейфу до іншої сфери впливу, ставши загрозою європейській безпеці і стабільності прямо на її кордонах.

Керуючись своїм традиційним підходом до розширення Європейського Союзу, Велика Британія продовжила свою політику, спрямовану на підтримку його подальшого розширення, і після приєднання до ЄС десятки нових його членів у 2004 р. З метою логічного завершення включення до ЄС країн Центральної та Східної Європи, Сполучене Королівство взяло курс на просування до європейської спільноти Болгарії та Румунії. При цьому Велика Британія використовувала як багатосторонній інструментарій, так і двосторонній потенціали.

6 листопада 2001 р. міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Стро та голова уряду Румунії та А. Насташе зустрілись у Лондоні, та під час офіційного візиту керівника румунського уряду до Сполученого Королівства, обговорили участь країн Центральної та Східної Європи у боротьбі з глобальним тероризмом, а також проблематику європейської та євроатлантичної інтеграції. Уряд Великої Британії відзначив зростання ролі Румунії у європейській та світовій безпеці, що після подій 11 вересня в США зазнала нових викликів. Було відзначено, що розширення НАТО та Європейського Союзу є надзвичайно важливим для майбутнього європейської безпеки, і Велика Британія однозначно підтримує членство Румунії у обох цих організаціях [14].

Зміцненню британської позиції щодо розширення ЄС сприяли і наявні позитивні наслідки від розширення ЄС — 2004 р., як імператив до посилення Європейського Союзу. Так, виступаючи 26 червня 2006 р. у Варшаві, британський міністр у європейських справах Д. Александер зазначив, що нові держави — члени принесли оптимізм до Європейського Союзу. Адже кон’юнктура світової економіки створює для Європейського Союзу сер-

йозні виклики. Так, за період 2002-2005 рр. експорт Китаю до ЄС зріс на 100 %. За період 1995-2005 рр. уп'ятеро зріс експорт до ЄС країн, що розвиваються. Крім того, до 2015 р. наполовину зросте ринок азійських країн у Європейському союзі. Крім того, щороку загострюються і такі проблеми, як тероризм, міжнародна злочинність. Відповіддю на такі виклики, на думку представника британського уряду, має стати розширення Європейського Союзу. Розширення робить ЄС сильнішим і здатним адекватно відповідати на виклики глобалізації. Д. Александер наголосив, що без такого члена, як Польща, Європейський Союз не зміг би настільки ефективно діяти під час помаранчевої революції в Україні [15].

Вищезазначені події засвідчили потугу Європейського Союзу на міжнародній арені, а також здатність демократичних цінностей впливати на еволюцію держав. Дж. Хун, міністр у Європейських справах Великої Британії, виступаючи у Інституті європейських справ у Дубліні в листопаді 2006 р., підкреслив, що 1989 р. став переламним для європейської спільноти. Завершення Холодної війни кардинально змінило обличчя ЄС. Європейський Союз успішно зріс за рахунок вдалих розширень. Кордони ЄС розтягнулися далеко за попередні його межі. ЄС дедалі посилюється й посилюється. Свого часу і ми були новим членом, що був щасливим отримати запрошення до Європейського співтовариства. Кожне розширення додає нам користі й благополуччя. Адже понад 300 тисяч робочих місць було створено по усьому ЄС внаслідок розширення-2004 р. ЄС має бути пристосованим до нових реалій, адже Європа — 2007 доволі відмінна від Європи — 1957 [16].

Як і з кожною з десяти держав, що приєдналися до ЄС у 2004 р., Велика Британія вдалася до укладення відповідних планів дій і з новими претендентами на членство у Євросоюзі. У 2001 р. Велика Британія уклала з Болгарією план дій, у якому Велика Британія зафіксувала свою однозначну підтримку входженню Болгарії до Європейського Союзу та демократичним реформам, які в цьому контексті відбуваються у Болгарії. Між зовнішніми міністерствами мали бути налагоджені тісні зв'язки. Адже уряд Великої Британії наголосив, що з нетерпінням чекає на той день, коли Болгарія увійде до ЄС. Просування до європейських структур, згідно цього плану, мало відбуватися згідно до інших програм зближення з ЄС. Уряд Великої Британії наголосив, що найближчі п'ять років від укладення цього плану

для ЄС немає кращої альтернативи своєму розвитку, як розширення, адже лиш так можна подолати виклики глобалізації та штучний розділ Європи, нав'язаний Радянським Союзом. Крім того, уряд Великої Британії відзначив економічне зростання, макроекономічну та валютну стабільність у Болгарії, що дозволяє зробити висновок, що ця держава готова до активної роботи з іншими членами ЄС. Через відкритість ринків та прозорість значною мірою зросли торгівельні відносини між двома державами. Цьому сприяли такі заходи, як організація регіональних форумів, нарад, конференцій, бізнесових контактів, що адекватно розкривали ті можливості, що їх має Болгарія, активність конкретних британських компаній, взаємні продуктивні візити тощо [17].

Уряд Болгарії зобов'язався звернути увагу громадськості на необхідність ефективної боротьби зі злочинністю, зміцнювати судову гілку влади та боротися з корупцією на всіх суспільних рівнях. Велика Британія гарантувала у цьому свою підтримку наступним чином:

- призначення на двохрічний термін британського радника у Болгарії у тамтешнє міністерство внутрішніх справ;
- організацією семінарів, різних заходів по обміну досвідом для державних службовців обох країн;
- співпрацею між правоохоронними органами двох держав;
- допомогою в імплементації угоди про реадмісію;
- взаємними візитами.

Співпраця двох держав у боротьбі з незаконним обігом наркотиків стала активно розвиватися після візиту до Болгарії Кейта Хеллавелла, британського координатора боротьби з наркотиками. Сполучене Королівство згодилося надати Болгарії своїх радників та тісніше співпрацювати між відомствами відповідного профілю. Європейська Комісія, на момент укладення спільного плану дій між двома державами, вже відзначила відповідність Болгарії Копенгагенським політичним критеріям, і Велика Британія виявила прагнення допомагати Болгарії у виконанні Римської рамкової програми щодо забезпечення прав національних меншин, зокрема:

- допомагати в організації семінарів з приводу висвітлення національних меншин у засобах масової інформації;
- вивчати ситуацію з національними меншинами у Болгарії з метою надання конкретних рекомендацій;

- допомагати в організації дошкільних болгарсько-циганських дитячих садків для виховання з молодого віку толерантності та терпимості;
- заохочувати співпрацю Болгарії з британською Комісією з расової рівності;

Велика Британія також запропонувала Болгарії свої консульські послуги у сфері роботи з дітьми та імплементації Акту захисту дітей. Велика Британія і Болгарія погодили, що для Болгарії є надзвичайно важливим створення державної служби у такий спосіб, щоб вона відповідала вимогам Європейського Союзу, а також держави зійшлися на неприпустимості масових шкідливих викидів в атмосферу. Велика Британія зголосилася направити до Болгарського міністерства аграрної політики свого радника з сільськогосподарських питань а також надавати допомогу у сертифікації їжі.

У 2001 р. дві держави уклали між собою угоду з питань освіти та культури, і спільний план дій передбачав значне розширення положень цієї угоди, зокрема щодо наукових обмінів, візитів та програм. Велика Британія також взяла на себе обов'язки надавати підтримку Болгарії у вивченні англійської мови й надавати фінансову підтримку цій державі. Визнаючи ту велич масиву законодавства, що його належало прийняти та удосконалити болгарському парламентові, держави зобов'язалися регулярно обмінюватися досвідом [18].

У 2001 р. Велика Британія запустила спільний план дій щодо членства Румунії у ЄС, що ознаменувався підписанням відповідної декларації між європейським міністром Великої Британії К. Ваз та закордонним міністром Румунії Мірсео Гоана. У плані дій були викладені політичні ініціативи щодо прискорення вступу Румунії до Європейського Союзу. Румунія зобов'язалася всіляко сприяти покращенню інвестиційного клімату на своїй території, зміцнювати інституційні можливості для проведення аудитів та судових розслідувань, надалі поглиблювати співпрацю з Великою Британією у роботі над покращенням сфери юстиції і соціальної політики, боротьби з організованою злочинністю, торгівлею людьми, нелегальною міграцією. Велика Британія зголосилася сприяти імплементації Румунією угоди про реадмісію та Меморандуму з взаєморозуміння та взаємодопомоги у

боротьбі з організованою злочинністю. Румунія висловила намір підвищувати зацікавленість серед суспільства питаннями прав людини, забезпечити повне виконання міжнародно-правових угод у цій сфері, а Велика Британія допомагати — через Британську Раду та інші засоби — в організації відповідних тренінгів та заходів.

Держави виявили прагнення обмінюватися досвідом у сфері вдосконалення румунської системи державної служби, адміністративного реформування, посилення верховенства права, реформування судової системи. Уряд Великої Британії висловив прагнення надавати фінансову допомогу Румунії на створення системи допомоги дітям, подолання бідності, побудови розгалуженої мережі соціальних послуг, допомагати Румунії у її боротьбі за збереження навколишнього середовища, а також у розвиткові сучасного і конкурентноспроможного ринку електроенергії у Румунії та розвиткові сфери охорони здоров'я цієї держави. Румунія взяла на себе зобов'язання покращувати якість своєї освіти і широко впроваджувати вивчення англійської мови на своїй території, боротися з бідністю та соціальною відсутністю деяких верств населення, а також зміцнювати можливості для сільськогосподарського та регіонального розвитку. Велика Британія та Румунія вирішили інтенсифікувати свій двосторонній діалог з цілої низки питань, що становлять спільний інтерес, у дусі спільної політики безпеки і оборони Європейського Союзу, Велика Британія висловила готовність допомагати Румунії шляхом представлення цій державі компетентних радників у сфері оборони та зовнішньої політики. Держави висловили готовність поглиблювати свою співпрацю через такі ініціативи, як міжпарламентські контакти, стипендіальні програми, загальноєвропейські семінари та конференції [19].

Продуктивними були і візити британських урядовців до Румунії. Так, британський міністр у європейських справах Д. МакШейн, виступаючи 6 жовтня 2003 р. в Бухаресті, заявив, що Велика Британія з нетерпінням чекає на румунських міністрів, які 6 сиділи у Раді Міністрів Європейського Союзу, а також на румунських парламентарів, які мають зайняти свої місця у Європарламенті. Він підкреслив, що процес подальшого розширення Європейського союзу є неминучим [20].

У жовтні 2004 р. Комітет у Європейських справах Палати Громад подав свою річну доповідь стосовно перспектив розши-

рення Європейського Союзу. Головним пунктом у ній були переговори з Болгарією та Румунією, що мали завершитися 1 січня 2007 р. Комітет відзначив своє задоволення розумінням міністерством того, що Болгарія та Румунія мусять ще добре попрацювати над своєю відповідністю критеріям членству у ЄС. До запланованого часу вступу у цих держав лишається біля двох років, а передбачувані часові рамки, схвалені урядом Великої Британії. Комітет висловив побажання ретельно вивчати ситуацію з Румунією. Комітет також зважив прийнятними. Комітет також висловив побажання ретельно вивчати ситуацію з Румунією до розгляду її Європейською Радою [21].

Виступаючи 6 грудня 2006р. перед Палатою громад, Маргарет Беккет, закордонний міністр Великої Британії, заявила, що усі офіційні гілки влади Великої Британії підтримують розширення Європейського Союзу, оскільки це відповідає як інтересам Великої Британії, так і Європи в цілому. Результати референдумів, що проходили в більшості країн Євросоюзу, переконливо свідчать, що якщо не брати до уваги деякі окремі держави, то більшість населення ЄС каже “так” об’єднаній Європі і подальшому її розширенню, оскільки воно піднімає рівень життя не лише держав-потенційних кандидатів, а й нинішніх держав-членів. Історичний досвід показує, що кожна хвиля розширення ЄС додає все більше добробуту до життя європейців. Так, розширення ЄС-2004 р. додало до спільного ринку 74 млн. нових споживачів, зробивши ЄС найбільшим спільним ринком у світі. Ми чекаємо нових здобутків від входження до Європейського Союзу Болгарії та Румунії.

М. Беккет наголосила, що Румунія та Болгарія зробили надзвичайно прогресивні перетворення з тих пір, як Європейський Союз натякнув їм на членство у 1999р. У цих державах з’явилися вільні засоби масової інформації, спостерігаються вільні демократичні вибори. Це є великим плюсом особисто для Великої Британії, адже за останні десять років її експорт до Румунії утворює, а до Болгарії лиш за 2005 р. зріс на 41 %. Очевидно, що в економічному плані ці держави стали дедалі менш ризикованими. Однак це зовсім не означає, що процес розширення ЄС і набуття відповідності критеріям членства у ЄС є доволі простим процесом. Болгарії та Румунії слід ще багать працювати над низкою важливих питань, ключовим з яких є боротьба з організованою злочинністю [22].

Британський міністр у справах Європи Деніс МакШейн, виступаючи у столиці Болгарії 7 жовтня 2003 р., заявив, що з того часу, як він вперше побував у Болгарії — у 1982 р. у світі і Європі особливо пройшли кардинальні зміни. Поява єдиної європейської валюти й скасування мита на кордонах змінили обличчя європейських держав, що увійшли до ЄС. МакШейн заявив: перш ніж балканізувати Європу потрібно європеїзувати Балкани, маючи на увазі, що перш ніж приймати балканські держави до лав ЄС, Європейська Спільнота мусить допомогти цим державам досягти відповідності європейським стандартам [23].

Велика Британія тісно співпрацювала Болгарією у миротворчій галузі, що є доволі важливим в контексті прагнення ЄС набутти більш потужного голосу у світі. Так, на момент переговорів з Болгарією щодо вступу до ЄС батальйон із 480 болгарських вояків перебував в Іраку, 200 її солдатів були у Сараєво, ще 60 у Косові, і ще 60 військовослужбовців у Кабулі. Європейський Союз вимагає потужної безпеково-оборонної політики. За словами Д. МакШейна, ЄС являє собою іншу НАТО для захисту своїх громадян, і з приєднанням до ЄС Болгарії та Румунії ця організація стане дедалі сильнішою [23].

Виступаючи на нараді міністрів країн ЄС, присвяченій 50-тій річниці римського договору, міністр у європейських справах Великої Британії Дж. Хун позначив, що європейська інтеграція є гуртуючим фактором, що єднає політичні сили держав і є стимулом для демократичних прогресивних реформ у них, фактором, що не дозволить країнам повернутися назад до тоталітаризму. Відкриття дверей Європейського Союзу для країн Залізної завіси остаточно сформувало майбутнє Європи. Членство в ЄС дозволяє жити у безпеці й доброті у кожній йог країні, а рівень життя в Євросоюзі є високим як ніколи [24].

Велика Британія вітала входження Болгарії та Румунії до ЄС 1 січня 2007 р. Британський міністр у європейських справах Дж. Хун, 10 січня 2007 р. у своїй заяві з приводу приєднання Болгарії та Румунії до ЄС зазначив, що досягти відповідності європейським стандартам доволі непросто, однак Болгарії та Румунії це вдалося зробити за доволі невеликий період часу. Ці дві держави зробили неймовірний прогрес з тих пір, як у 1999 р. з ними почалися переговори щодо набуття членства у Європейському Союзі. Рівень життя в цих державах значно

зріс, натомість кількість безробітних зменшилася, а економічне зростання є не менше 5 % щороку. Кожне розширення Європейського Союзу приносило нові ринки, нові робочі місця і нові можливості для інвестування. Попереднє розширення, що мало місце у 2004 р. принесло 74 млн. нових споживачів і економічне зростання по всій Європі. Велика Британія невпинно збільшувала свою бізнес-присутність у Румунії та Болгарії. Гармонізація до Європейських стандартів зумовлює зменшення ризиків, що призводить до зростання бізнес-можливостей. Тому, на думку лейбористського уряду Великої Британії, подальше розширення є вкрай необхідним для ЄС, адже завдяки попереднім розширенням ВВП Європейського Союзу майже наблизилося до ВВП США, а Європейському Союзові необхідно нарощувати свої можливості в світла загострення світової конкуренції, особливо в контексті зростання економічних потужностей азійських країн [24].

В цілому ж готовність держав-потенційних претендентів на членство у Європейському союзі приєднатися до ЄС була пропорційною підтримці Великої Британії таких процесів. Чим більшою мірою країни відповідали критеріям, тим більшою мірою Сполучене Королівство активізувало свою політику на цій ниві.

З прийняттям до лав ЄС Болгарії та Румунії завершився логічний процес включення до ЄС держав центральної та східної Європи, що свого часу перебували в комуністичному таборі. Таким чином Великій Британії в цілому вдалося реалізувати своє прагнення остаточного повалення берлінської стіни та доручення європейських країн, що стали на шлях ринкової економіки та демократії до європейських спільних цінностей.

Однак лишилися й інші країни, що на практиці довели сповідування вищезазначених принципів, і їхні європейські устремління не змогли не позначитися на подальшій політиці Великої Британії.

Література

1. Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія: Великобританія в європ. інтеграц. процесах / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 214 с.
2. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Моногр. — К.: Наук. світ, 2003. — 227 с.

3. Ямпольська Л. М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973-1997 рр.): Автореф. дисс. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — 20 с.
4. Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дисс. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2003. — 20 с.
5. Дударьов В. Зовнішня політика європейської середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України): Автореф. дисс. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2003. — 16 с.
6. Романова О. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини та Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС: Автореф. дисс. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2008. — 19 с.
7. Соколов В. Н., Соколов А. С. Английский лейборизм: вчера и сегодня (историко-политологический анализ). — Одесса: Маяк, 2007. — 254 с.
8. Валуев А. В. Европейское направление внешней политики Великобритании при “новых лейбористах”: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — С-Пб., 2007. — 23 с.
9. Бунькова Л. А. Социальная программа “новых лейбористов” Великобритании: подготовка, приоритетные направления, реализация (1994-2001 гг.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М.: Нижневартковский педагогический ин-т, 2005.
10. Бартановская И. Э. История и современная роль Великобритании в Европейском Союзе. Возможности для России: Автореф. дисс. ... канд. эконом. наук. — СПб.: Ун-т экономики и финансов, 2004.
11. Кузьмічева Л. О. Великобритания и европейская интеграция: подход британских лейбористов (1988-2001 гг.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ярославль: Пед. ун-т, 2002.
12. Капитонова Н. К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990-1997 гг.) / Редсовет: А. В. Торкунова (пред.) и др.; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Ун-т) — М.: РОССПЭН, 1999. — 141 с. — (Научные труды МГИМО).

13. Ломакин В. Внешнеэкономическая политика Британии / Гл. ред. Н. Д. Эриашвили. — М.: ЮНИТИ, 2004. — 286 с.
14. Jack Straw meets Romanian Prime Minister Adrian Nastase // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=PressR&id=2019427>.
15. Alexander D. The EU is stronger and better for enlargement // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1894059>.
16. 50 Years on — the EU in a globalised world // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1893252>.
17. UK — Bulgaria Action Plan // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=News&id=2177566>.
18. Launch of UK — Romania EU accession action plan // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=PressR&id=2020727>.
19. MacShane D. Romania and Britain: sharing a new partnership in a new Europe // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1897711>.
20. European Commission 2004 Regular Reports on Bulgaria's and Romania's progress towards accession // <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200304/cmselect/cmeuleg/42-xxxvii/4209.htm>.
21. Beckett, Margaret. Pre-European Council statement (07/12/2006) // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1893220>.
22. McShane D. Bulgaria: an integral part of a revitalized Europe // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1897721>.
23. Opening "Rome 50" lecture by Minister for Europe Geoff Hoon. <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1893307>.
24. Hoon G. Romania and Bulgaria EU accession // <http://www.fco.gov.uk/en/newsroom/latest-news/?view=Speech&id=1893186>.

Резюме

Раскрываются основные элементы политики лейбористского правительства Великобритании по вопросу о расширении Европейского Союза.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор В. Н. Соколов

РОЛЬ К. АДЕНАУЕРА У СТВОРЕННІ ХРИСТИЯНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЮЗУ НІМЕЧЧИНИ

Актуальність обраної теми зумовлюється також, що в країнах Західної Європи спостерігається значний вплив католицизму і діють християнські партії, які об'єднують представників різних прошарків та верств населення. В Україні процес формування політичних партій та визначення їх місця й ролі в політичному житті країни перебуває в стадії становлення. Партії, які виникають і виходять на політичну сцену України, формуються на різних ідейно-політичних засадах і перебувають у процесі пошуку своєї політичної ніші. Тому вивчення досвіду становлення та успішної діяльності ХДС в Німеччині є корисним із точки зору дослідження різних аспектів розвитку політичних процесів в Україні.

Питання ролі К. Аденауера у створенні ХДС є малодослідженими в українській історіографії. В радянській історіографії деякі аспекти ранньої історії ХДС висвітлені в статті Н. Мушкудіані. Для німецьких істориків і політологів дослідження процесу формування партії християнських демократів завжди було і залишається актуальним і знайшло свій відбиток у низці публікацій. По-перше, слід відзначити працю Ганса Віка як одну з перших робіт, в якій висвітлено формування Християнсько-демократичного союзу протягом перших післявоєнних років. Німецька наукова література з даної проблеми нараховує кілька сот досліджень, в яких викладається як загальна історія партії, так і окремі аспекти формування і діяльності ХДС. Джерельну основу статті складають програми ХДС Німеччини.

Метою даної статті є дослідження ролі К. Аденауера у створенні ХДС у окупаційних зонах Німеччини та їх перші спроби вийти на політичну арену країни.

Конрад Аденауер був німецьким канцлером в найважчий для його країни період — після Другої світової війни. І він не просто створив нову Німеччину. Він був одним з найважливіших архітекторів нової Європи. Один з біографів Конрада Аденауера написав про нього як про людину, що “поєднувала в своєму характері абсолютну безпринципність і дотримання вищим ідеалам” [1, с. 32]. Цікаве зауваження про людину, яка стала найуспішні-

шим політиком ХХ століття взагалі. Але в період Веймарської республіки Аденауер був, швидше, політиком регіонального масштабу, що чомусь наполегливо відмовлявся стати загальногерманським лідером. Велика частина довоєнної політичної біографії Аденауера припала на 1917-1933 роки, протягом яких він обіймав посаду обербургомістра Кельна. Лише коли Аденауер став бургомістром, тоді почав сходження до своєї життєвої вершини.

До цього часу він вже сформував свої погляди. Із скепсисом і цинізмом (хоча, втім, всі циніки в душі — романтики) він розглядав історію Німеччини, німецький народ і найдемократичнішу республіку — Веймарську.

За свої кельнські роки Аденауер твердо засвоїв, що демократія має бути керованою або вона загине. Але керованою настільки цинічним чином, аби сама демократія могла зберегтися.

Бургомістр Кельна, за традицією, є неформальним світським головою всієї католицької общини Німеччини. Аденауеру пророкували безрелігійність і містицизм гітлерівці. Настала “нульова година” [2, с. 89] — Кельн, улюблене місто Аденауера, фактично перестав існувати. Його населення скоротилося навесні 1945 років з 750 тис. до 32 тисяч чоловік [3, с. 43].

Але Аденауер до поразки відносився майже як до блага.

Він вважав, що німці повинні визнати благодворність дій союзників, визнати, що вона, ця благодворність — наслідок національної німецької провини, злочинів нації, породжених не лише нацизмом, але і всім “німецьким духом” [4, с. 28].

Перший прилюдний виступ вождя нової партії відбувся в березні 1946 року. У нім Аденауер фактично визначив цілі Німеччини і Європи, кожного німця. Серед них важливе місце займали відмова держави від панування над індивідом, надання шансу для прояву ініціативи кожному в будь-якій сфері життя, християнська етика, як основа суспільного пристрою.

У 1945 році німецька державність фактично була ліквідована. Вся повнота влади належала радянській для американо-британо-франко Чотиристоронній комісії, що поділила країну на чотири зони окупації. Єдність поглядів відносно майбутнього Німеччині не було не лише між СРСР і Заходом, але і в таборі західних союзників. Багато хто в Британії і Франції відстоював розділ країни на декілька дрібних держав, які ніколи б не дали можливості відродитися німецькій економічній і військовій

потужності. Французи хотіли за будь-яку ціну відірвати від Німеччини лівобережжя Рейну або хоч би область Саарську.

Країна лежала в руїнах після масованих бомбардувань, устаткування уцілілих заводів вивозилося на захід і Схід в рахунок репарацій, у свою чергу до Німеччини було привезено 12 мільйонів німців з її східних земель, що відійшли до Польщі і СРСР, а також з Чехословакії і Угорщини. Ці люди не мали ні житла, ні роботи, ні коштів для існування. Але найстрашнішим було моральне розчарування. Не дивлячись на радянські міфи, нацистська пропаганда часів Другої світової базувалася не стільки на ідеї всесвітнього панування німецької раси, скільки на новому, “справедливому” порядку в Європі. Німці, мов, звільнилися від всевладдя “плутократів” (перш за все, звичайно, єврейського походження), а тепер повинні в цьому допомогти решті європейських народів, стати їх “вчителями”, йти ради них на жертви. Про жахливі злочини нацистів проти людства більшість німців не знали, точніше — вважали за краще не знати, так само, як радянські люди в масі своєю “не знали” про злочини сталінського режиму. Коли ж правда стала загальновідомою, мільйони німців втратило пошани — і до себе особисто, і до своєї нації — в цілому. Більшість німців переживали *zusammenbruch* — “відчуття поразки”. Причому далеко не лише поразки у війні. Багато хто піддався комуністичній пропаганді.

Аденауер запропонував християнську альтернативу. Вперше в історії Німеччини представникам двох головних конфесій — протестантам і католикам — вдалось об’єднатися в єдину політичну партію — Християнсько-демократичний союз з його баварською “сестрою” — автономним християнсько-соціальним союзом. Аденауер почав створення ХДС влітку 1945 років спершу в британській зоні, далі — по всій Західній Німеччині.

По своїх поглядах Аденауер був, безумовно, консерватором.

В останні роки німецька політична думка висунула концепцію двох консерватизмів. Перший — ідейний консерватизм, заснований на традиційних етичних цінностях. Для ідейного консерватора Аденауера такою головною етичною цінністю була сім’я, причому сім’я традиційна. За задумом Аденауера, його партія, його дитя — “Christlich Demokratische Union Deutschlands” [5, с. 11] — повинен був корінним чином відрізнятися від всіх європейських партій, що раніше існували. Вони були як і раніше класови-

ми: соціалісти або комуністи проголошували вірність робочому класу, останні спиралися на селян або латифундистів, на промисловців або інтелігентів. Народна партія зобов'язана була мати представництво у всіх шарах суспільства, оскільки скрізь є люди, що тягнуться до цінностей ідейного консерватизму.

Для німецькій історії до ХДС були характерні два глибокі розколи — між католиками і протестантами, між підприємцями і робітниками. У ХДС Аденауер бачив інструмент, здатний здолати ці два історичні розколи. Сама партія (тут в її назві дуже важливим є слово Союз) була свого роду федерацією без жорсткої партійної дисципліни. Існувала ще й третя особливість народної партії — її лідери повинні були зростати у регіонах. Сам Аденауер вважав для себе найважливішим керівництвом у Кельні. Лідери партії повинні були обиратися із числа вдалих керівників земель. Ці принципи народної партії Аденауер використовував з самого початку.

Для того щоб побудувати партію, залучити до неї людей, Аденауер, якщо треба міг зробити усе. Влітку 1949 років в Західній Німеччині проходили перші післявоєнні вибори. Союзники були упевнені в перемозі соціал-демократів і зробили ставку саме на них. Тим значніше стала перемога ХДС, хоча в чисельному вираженні вона випередила СДПГ лише на 400 з невеликим тисяч голосів, що було зовсім трохи для багатомільйонної країни.

Аденауер створив партію. Партія привела його в крісло канцлера.

Створивши першу в Європі по-справжньому крупну народну партію (хоча якщо бути точним, у нього був попередник — австрійський канцлер 20-х рр. патер Ігнац Зайпель, що очолював християнських соціалістів і що здійснив успішну фінансову стабілізацію за допомогою стабілізаційного кредиту Ліги націй), Аденауер не залишив анінайменшого шансу для соціал-демократів. Довгі роки правління ХДС привели до того, що СДПГ в 1959 році в Бад-Годесберге відмовилася від більшості сповіданих нею марксистських догм, перетворившись на лівоцентристську народну партію [6, с. 142].

Можна сказати, що Аденауер створив нову політичну культуру Німеччини, а потім і всієї Європи. Сучасні опити показують, що більшість німців в шкалі політичних симпатій майже завжди на перше місце ставлять або ХДС, або СДПГ, а на друге — або СДПГ, або ХДС [7, с. 75]. За наявності гострої політич-

ної боротьби існування два крупних популярних народних партій забезпечило багатолітню політичну неконфронтаційність.

Англіїці, що відповідали в окупованій Німеччині за профспілкові справи, зробили Аденауеру розкішний дарунок, заборонивши створення дрібних профспілок, зобов'язавши їх об'єднатися в один, а також заборонивши зв'язок профспілок і політичних партій.

14 грудня в Бад-Годесберзі були намічені збори представників місцевих груп християнських демократів, на них присутній і Аденауер. Єдиним результатом зустрічі було прийняття загальної назви для всього руху: "Християнсько-демократичний союз".

Аденауер як засновник ХДС апелював до максимально широкого спектру соціально-політичних сил і угруповань — не лише до католиків, але і до протестантів, не лише до підприємців, але і до середніх шарів і членів профспілок, до місцевих, локальних ініціативних груп. ХДС будувався не на конфесійній основі, і, більш того, його лідери рішуче відмежувалися від старої партії Центру. Аденауер спочатку виступав за те, що в кожній зоні мають бути власні незалежні один від одного структури, що об'єднуються між собою федеральними зв'язками. На початку 1946 р. відбулося ще кілька важливих зустрічей християнських демократів британської зони, які визначили подальшу політичну лінію партії та виявили партійно-організаторський талант таких її засновників як К. Аденауер, Л. Ерхарда, яких через кілька років буде знати не тільки країна, а й увесь світ.

Оскільки сам ХДС формувався протягом тривалого часу, то його ідейні засади, програмні вимоги й тактичні завдання також розвивались і вдосконалювались. Реалії партійно-політичного життя роз'єднаної Німеччини вимагали від християнських демократів переходу до більш поміркованої політики у сфері економіки, соціальних відносин. Спочатку ідеї виваженої соціалізації й націоналізації (та й то лише в окремих галузях народного господарства) простежувалися в Негайм-Х'юстенській програмі ХДС британської зони окупації (березень 1946 р.) й були проголошені в "Аленській програмі" (лютий 1947 р.). Konrad Adenauer dagegen lehnte Eingriffe in die Wirtschaft ab. Nicht zuletzt aus taktischen Gründen forderte er auch einen Verzicht auf den Sozialismusbegriff: "Mit dem Wort Sozialismus," so Adenauer im Sommer 1946, "gewinnen wir fünf Menschen und zwanzig laufen weg" [8, с. 112].

Впевненість у своїх силах, партнерське ставлення до інших партій, а також виваженість соціально-економічного курсу ХДС проявилася й підтвердилася під час успішних для партії виборів до місцевих представницьких органів влади та формуванні на їхній основі земельних органів самоврядування. У 1946-1947 рр. у умовах окупаційного режиму були проведені на місцевому рівні перші післявоєнні демократичні вибори в ландтаги, крейзтаги, в результаті яких представники ХДС при підтримці ХСС отримали близько половини місць в органах місцевого самоврядування. Але ці показники в різних регіонах коливалися від 19 % в північно-східних землях Німеччині до 58 % в південних і південно-західних землях. Це свідчить про тих, що присутність, авторитет і вплив християнських демократів в різних частинах країни помітно відрізнялися.

Після виборів постало питання, яким чином співпрацювати із великими партіями (СДПН), як заручитися підтримкою із спорідненими партіями (партія Центру, ХСС) і як укласти урядовий союз із вільними демократами та представниками Німецької партії. Питання ставлення до інших політичних сил загострювалось в зв'язку з тим, що в 1947 р. розпочала роботу Економічна рада, а в 1948 р. — Парламентська рада, які виконували роль передпарламенту [9, с. 153]. Християнські демократи, маючи величезний досвід в управлінсько-адміністративній сфері в довоєнний час і виявивши лояльність до окупаційної влади, отримали найвищі посади в Економічній Раді (голова — Л. Ерхард) та в Парламентській раді (голова — К. Аденауер). За ініціативи саме ХДС і за підтримки американської та британської окупаційних адміністрацій в Західній Німеччині в 1948 р. була проведена грошова реформа.

Впевненість у своїх силах, партнерське ставлення до інших партій, а також виваженість соціально-економічного курсу Аденауера проявилася й підтвердилася під час успішних для партії виборів до місцевих представницьких органів влади та формуванні на їхній основі земельних органів самоврядування. У 1946-1947 рр. в умовах окупаційного режиму були проведені на місцевому рівні перші післявоєнні демократичні вибори в ландтаги, крейзтаги, у результаті яких представники ХДС, при підтримці ХСС, отримали близько половини місць в органах місцевого самоврядування. Але ці показники в різних регіонах

коливалися від 19 % у північно-східних землях Німеччини до 58 % у південних і південно-західних землях. Це свідчить про те, що присутність, авторитет і вплив християнських демократів у різних частинах країни помітно відрізнялися.

Після виборів постало питання, яким чином співпрацювати із великими партіями (СДПН), як заручитися підтримкою із спорідненими партіями (партія Центру, ХСС) і як укласти урядовий союз із вільними демократами та представниками Німецької партії. Питання ставлення до інших політичних сил загострювалося у зв'язку з тим, що в 1947 р. розпочала роботу Економічна рада, а в 1948 р. — Парламентська рада, які виконували роль передпарламенту. Християнські демократи, маючи величезний досвід в управлінсько-адміністративній сфері в довоєнний час і виявивши лояльність до окупаційної влади, отримали найвищі посади в Економічній Раді (голова — Л. Ерхард) та в Парламентській раді (голова — К. Аденауер). За ініціативи саме ХДС і за підтримки американської та британської окупаційних адміністрацій у Західній Німеччині в 1948 р. була проведена грошова реформа.

Конрада Аденауера можна назвати історичним новатором, а по відношенню до європейської політики — навіть революціонером. Країна, яка виникала з руїн, залежна до 1955 р. від трьох окупаційних держав, ФРН стала до 1963 р., кінця “єри Аденауера”, третьою по індустріальній потужності і другою по торговому обігу країною світу. Сам Аденауер визначав три основну мету своєї політики — свободу, світ, єдність Німеччини.

Література

1. Френкня А. А. Западногерманские консерваторы: кто они? — М.: ИФРАН, 1990. — 250 с.
2. Эрхард Л. Благосостояние для всех. — М.: Начала-Пресс, 1991. — 325 с.
3. Фурман М. О чем мечтают канцлеры. — М.: Мысль, 1990. — 284 с.
4. Аденауэр К. Воспоминания. — М.: Молодая Гвардия, 1968. — 368 с.
5. Poppinga A. Konrad Adenauer. Geschichtsverständnis, Konrad Adenauer — die letzten fünf Kanzlerjahre. — Bonn, 1994. — 365 s.
6. Сокольский С. Л. ХДС ФРГ: Социология и политика. — М.: ВолГУ, 1983. — 248 с.

7. Брандт В. Воспоминания. — М.: Молодая Гвардия, 1991. — 350 с.
8. Wengst U. Die CDU/CSU im Bundestagswahlkampf 1949 // Politische Vierteljahresschrift. — 1986. — Jg. 34, h. 1. — 225 s.
9. Дзелепи Э. Конрад Аденауэр легенда и действительность. — М.: Политиздат, 1960. — 425 с.

Резюме

В статье освещается роль Конрада Аденауэра и региональных структур Христианско-демократического союза Германии в первые послевоенные месяцы.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент Н. А. Петрова

УДК

О. К. Деркач

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НА ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЮ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

З часу виникнення наприкінці XIX ст. як вузької галузі біологічної науки екологія переросла власні межі, стрімко увійшовши у II половині XX ст. в усі сфери суспільно-політичної, соціально-економічної діяльності, культури. Відбулося своєрідне перетворення екології як науки про універсальні зв'язки живих організмів з їх середовищем на екологізм як різновид сучасного світогляду й сучасної ідеології, який можна вважати своєрідним “моральним компасом”, що вказує на єдино можливий напрям до загального здоров'я й добробуту завдяки універсальній гармонії і взаємозв'язку. Завдання “компасу” — спрямування шляху до збереження планети Земля. Віру в це поділяють чимало науковців і політиків, громадських діячів і активістів екологічних рухів, промисловців, освітян та пересічних громадян [1, с. 5].

Сьогодні екологічна політика є важливою і невід'ємною складовою національної політики і національної культури загалом. Вироблення адекватної екологічної політики набуває для України особливої ваги, оскільки за умов державотворення від обраної державної стратегії у сфері екологічної політики складовими якої є природокористування, якість довкілля й життя населення, залежать не лише економічне та національно-культурне відродження нації, а й її майбутнє, ресурсний та інтелектуально-творчий потенціал [1, с. 6].

Беручи до уваги вищевикладене, слід зауважити, що формування та здійснення екологічної політики в Україні є неможливим без залучення до цього процесу громадськості. Громадські організації представляють інтереси широких верств населення країни. Вони мають інформацію про реальний стан довкілля і доводять цю інформацію до урядовців, можуть істотно спливати на свідомість людей, створювати умови для кращої і більш відповідальної реалізації державної екологічної політики [7, с. 23].

Актуальність проблеми дослідження визначається тим, що нині, коли на всій планеті під впливом людини відбулися помітні зміни як живої, так і неживої природи, дедалі більшого значення набуває гармонійна взаємодія суспільства і природного довкілля, оскільки людина отримує від природи все необхідне для життя: енергію, харчові продукти, матеріали, черпає в ній емоційну наснагу. Тому в країні необхідна не лише чітка стратегія охорони природного середовища, посилення контролю та регулювання природокористування, а й добре продумана система екологічної освіти, виховання населення та формування екологічного менталітету суспільства [4, с. 208].

Проголошений в Україні курс побудови громадянського суспільства визначив роль громадянського руху в рішеннях екологічних та соціально-економічних проблем суспільства. Участь громадськості та доступ до інформації дедалі більше визначаються як головні елементи для забезпечення конче необхідного переходу до сталого розвитку суспільства.

В останні роки відчувається певний прогрес у процесі ефективного залучення громадськості до вирішення екологічних питань та питань соціально-економічного розвитку регіонів. Усе чіткіше визначається стратегія і тактика громадської екологічної політики, застосування форм і методів екологічного стимулювання на місцевому і регіональному рівнях, впровадження упереджувальних заходів з метою збереження довкілля природоохоронними громадськими формуваннями [4, с. 208].

Виходячи з актуальності даної проблеми, спираючись на дослідження ролі участі громадськості та екологічного руху у збереженні природи і доцільного використання природних ресурсів, автор вбачає мету дослідження у аналізі причин виникнення екологічного руху в Україні; з'ясуванні причин неналежної участі громадськості у процесі формування та реалізації екологічної

політики; окресленні основних проблем співіснування неурядових громадських екологічних організацій та урядових структур.

Дослідження виникнення та сфери діяльності екологічного руху та екологічних неурядових організацій розглянуто у працях П. О. Загороднюк [3] та Т. В. Саєнко [9], де вміщено змістовний аналіз діяльності і перспектив розвитку екологічного руху в Україні. Науковці звертають особливу увагу на процеси, що сприяли формуванню світового екологічного руху, характеризують основні громадські неурядові організації України, які відіграють важливу роль у врегулюванні відносин людини і природи. Крім того, аналізуються основні перспективи розвитку екологічного руху в Україні.

Праця В. О. Дьомкіна [2] вміщує аналіз діяльності міждержавних екологічних організацій та фондів, неурядових екологічних організацій, законодавче регулювання участі громадськості в процесі прийняття екологічних рішень. Цінною є інформація, вміщена у статті Г. М. Марушевського [6], де чітко окреслено мету та завдання громадських екологічних організацій, вказано їх ідейну та структурну відмінність від політичних партій та основні перешкоди у проведенні належної діяльності.

У статті В. М. Трегобчука [8] розкрито причини і передумови зародження та перспективи розвитку громадських екологічних рухів як своєрідної суспільно-політичної сили. Значна увага приділена обґрунтуванню необхідності посилення їх ролі у вирішенні актуальних екологічних проблем і реалізації пріоритетних завдань екологічного просвітництва. На окрему увагу заслуговує праця Т. В. Гардашук [1], в якій вміщено інформацію про екологічний рух як міжнародний феномен, окрему увагу зосереджено на проблемі участі громадськості у прийнятті доленосних для держави рішень з питань охорони навколишнього природного середовища.

Сьогодні вже ні в кого не виникає заперечень той факт, що сучасна екологічна проблематика становить надзвичайно складний, багатоаспектний і багатовимірний феномен. Відповідно, цілком природним є багатовекторність сучасного екологізму, а також неоднозначне реагування різних суспільних груп на екологічні проблеми та запропоновані шляхи їх розв'язання [1, с. 105].

Досліджуючи ставлення різних суспільних груп до екологічних проблем і формування громадської думки щодо реформ у сфері екологічної політики та екологічного руху загалом, виді-

ляють кілька рівнів розподілу прихильності до них громадськості. Так, ядро екологічного руху становлять його активісти — люди, найбільше стурбовані станом довкілля, котрі беруть особисту участь у розв’язанні екологічних проблем, зокрема ті, хто на постійних засадах працює в природоохоронних і екологічних організаціях. Вони схильні час від часу підтримувати екологічні акції (зокрема, надавати фінансову допомогу), підписувати листи й петиції. Наступний і найчисельніший рівень становлять “симпатички” екологічного руху — громадяни, котрі висловлюють прихильність щодо заходів з охорони довкілля та екологічного руху загалом. Поза цими проекологістськими верствами перебувають ті, хто не виявляє особливої зацікавленості екологічною проблематикою й не належать до виразників екологічної стурбованості. Зрештою, опозицію екологізму становлять критично або негативно налаштовані стосовно екологічного руху та екологічних реформ люди, котрі є виразниками антиекологізму [1, с. 106].

Різке погіршення стану довкілля, спричинене аварією на Чорнобильській ЕАС, тривале приховування достовірної інформації та викривлення фактів компартійною системою колишнього СРСР зумовили стрімке зростання громадської стурбованості станом довкілля в Україні наприкінці 80-х-початку 90-х років ХХ ст. Ця стурбованість була одним із вагомих рушіїв політизації українського суспільства. Збереження й раціональне використання національних природних ресурсів, підвищення екологічної безпеки, якості життя та здоров’я населення слугували досить вагомими аргументами у справі здобуття Україною незалежності. Екологічні гасла й аргументи широко використовувалися в політичному лексиконі кінця 80-х і особливо початку 90-х років ХХ ст. Саме цей період покликав до життя, по-перше, становлення екологічного руху в Україні, який являє собою принципово нове явище пострадянського періоду; по-друге, становлення екологічної еліти, до якої, як правило, відносять представників наукових і освітянських кіл, керівників засобів масової інформації екологічного спрямування та журналістів, що спеціалізуються на екологічній тематиці, лідерів екологічних рухів тощо. Здобуття Україною незалежності дало змогу формувати національну екологічну політику [1, с. 82].

В Україні, як і повсюдно в СРСР за радянських часів, громадськість практично не впливала на зміст і механізми право-

вого регулювання використання й захисту довкілля. Підтримка населення, його бажання та воля до дотримання природоохоронних норм не вважалися ґрунтовними передумовами для створення ефективної законодавчої системи, а прийняття нових законів не гарантувало покращення стану довкілля [1, с. 83].

Розбудова незалежної держави, перехід до відкритого громадянського суспільства та формування засад ринкової економіки поставили на порядок денний не тільки переосмислення концепції екологічної політики, природоохоронного права, а й визнання в цьому неабиякої ролі громадськості [1, с. 83].

Становлення та розвиток екологічного руху в Україні є невід'ємною рисою побудови демократичного суспільства. За різними даними, на сьогодні в Україні існує понад 440 неурядових екологічних організацій різного рівня — національного, регіонального, місцевого, а також національні відділення чи представництва міжнародних екологічних організацій (як, приміром, Комітет з підтримки програм ООН в Україні, Грінпіс України (“Greenpeace”), членство низки природоохоронних організацій України в Міжнародному Союзі з охорони природи — IUCN), які об'єднують людей різних професій і політичних поглядів, вікових і соціальних груп [1, с. 83]. До найбільш чисельних і важливих організацій на території України слід віднести Українське товариство охорони природи, Всеукраїнську екологічну лігу, Українську екологічну асоціацію “Зелений світ”, Всеукраїнську дитячу спілку “Екологічна варта”, Національний екологічний центр, Українське географічне товариство, Українське ботанічне товариство.

Екологічні проблеми виникають і вирішуються на регіональному і місцевому рівнях, тобто на рівні взаємодії користувача з природою. І саме цей рівень має бути головним об'єктом уваги громадськості. Проблема якраз і полягає в тому, щоб усі місцеві плани дій були екологічними [6, с. 29].

Екологічні ініціативи місцевих громад досить важливі, бо вони є свідченням того, що питання екологізації життєдіяльності стають зрозумілими більшості людей, а це дає надії на успішне вирішення проблем. Місцеві громади в екологічному напрямі своєї діяльності можуть ініціювати питання щодо забезпечення мешканців якісною питною водою; вивезення, складування використання (як сировини) відходів; відведення, знезараження, очищення стічних вод; контролю за поширенням небезпечних речовин;

влаштування, підтримання в належному стані та охорони земельних зон і паркових насаджень; планування та контролю за використанням земельних ресурсів; освіти громадян з екологічних питань; контролю за забрудненням повітря, викидами із стаціонарних і пересувних джерел забруднення та інші [7, с. 25].

Формально в Україні екологічний рух та неурядові організації, що його репрезентують, визнаються національним урядом та представниками влади різних рівнів. Визнанню екологічного руху сприяють міжнародні фінансові організації (Світовий банк, Глобальний Екологічний Фонд, ТАСІС та ін.), які при наданні грантів українському уряду для виконання екологічних проектів висувають вимогу щодо обов'язкової участі неурядових організацій, або відкривають додаткові можливості для фінансування підтримки екологічного руху [1, с. 84].

Різноманітні закони, ухвалені за роки незалежності, передбачають громадську участь у розв'язанні екологічних проблем, хоча чітке визначення процедури громадської участі й досі практично відсутнє. Проте часто має місце недостатня участь громадськості як у процесі прийняття рішень, так і під час їх виконання та недостатнє розуміння того, яким чином громадськість має брати участь у вирішенні екологічних проблем і що насправді означає громадська участь у здійсненні екологічної політики [1, с. 84].

Громадські екологічні рухи та їхні організаційні структури нині концентрують зусилля на переході від окремих дій у сфері вирішення екологічних проблем до організації колективної діяльності і широкомасштабного залучення населення як до підготовки та проведення різноманітних екологоспрямованих заходів, так і розроблення законодавчих актів, нормативних документів, здійснення екологічної експертизи проектів тощо [8, с. 15].

Незважаючи на те, що влада не завжди хоче усвідомлювати необхідність залучення до співпраці громадських організацій, вони несуть значний заряд позитивних перетворювальних принципів, поглядів, сподівань і дій щодо корінних змін як у сфері підприємництва, так і в суспільстві загалом [9, с. 17]. Адже майбутнє екологізації життєдіяльності українського суспільства та ролі в цьому процесі екологічного руху значною мірою залежить від характеру взаємодії між “зеленими” та державними структурами влади [10, с. 225].

Недостатнє розуміння державно-управлінською елітою України підтримки екологічного руху призводить до повної відсутності будь-яких програм для цільової допомоги йому. В свою чергу, “зелені” не здатні замінити функцію держави в природоохоронній діяльності. Відтак в Україні існує потреба у державній програмі сприяння розвитку і підтримки діяльності екологічних неурядових організацій та координації суспільних зусиль на збереження природи та екологізації суспільного життя [10, с. 225].

Урядовим структурам варто зрозуміти, що неурядові екологічні організації можуть бути корисними під час розробки нових природоохоронних стратегій, програм, доктрин, технологій, особливо коли необхідно донести їх зміст до громадськості, лобювати законопроекти, залучати представників інших секторів до співпраці тощо. Екологічні неурядові організації традиційно є активними розробниками і лобістами нового міжнародного екологічного законодавства. Окрім того деякі з них нерідко більш активно й оперативніше контролюють дотримання екологічного законодавства, ніж уповноважені на те урядові органи [2, с. 87].

Ще однією досить гострою для українських “зелених” є проблема фінансування і, у зв’язку з цим, їх залежність від держави (близько 35 % екологічних організацій взагалі не фінансуються). Тенденція прагнення до влади, яка домінує у суспільстві, дає можливість витратити бюджетні кошти на виробництво та застосування зброї, яка безперечно виступає засобом нищення життя на Землі, проте не сприяє виділенню коштів неурядовим організаціям, які звертають увагу на соціальні та екологічні проблеми і намагаються їх вирішувати, тобто, сприяють підтриманню життя на Землі. Залежність громадських екологічних організацій від фінансування значною мірою призводить до їх прямого чи опосередкованого втягування у політичну та економічну боротьбу, стає чинником політизації екологічного руху і відволікає від спрямованості на розв’язання соціальних та екологічних проблем [6, с. 29].

За екологізацію бюджету країни реально може боротися лише екологічна громадськість. Питання екологізації бюджету — найголовніше питання переходу до сталого розвитку. Відповідно одним з найголовніших завдань екологічного руху є питання екологізації бюджету, що сьогодні, до певної міри, виглядає

утопією. Однак з метою уникнення екологічної катастрофи на-зріла нагальна потреба рухатися у цьому напрямі [6, с. 29].

Варто зазначити, що сьогодні немає однозначної оцінки са-мого екологічного руху. Незважаючи на швидке зростання чи-сельності відповідних організацій, екологічний рух сьогодні ще не достатньо структурований, йому нерідко бракує правової куль-тури, точаться суперечки всередині руху й у його відносинах з місцевим населенням [1, с. 84].

Втім, останнім часом, спостерігаються певні кроки, спрямо-вані на підвищення суспільного статусу неурядових організацій та консолідації суспільства. Свідченням цього є, наприклад, функ-ціонування Громадської ради при Міністерстві охорони навколиш-нього природного середовища України, а також проведення в м. Києві у травні 2000 року за сприяння Державної адмініст-рації м. Києва та громадської організації “Центр інновацій та розвитку” першого Дня неурядових організацій [1, с. 84]. Слід зауважити, що створення Громадської ради, до якої увійшли все-українські громадські організації екологічного спрямування, було важливим кроком у процесах координації діяльності міністер-ства і громадськості [3, с. 9].

Громадська рада створена з метою розширення участі громадсь-кості у процесах прийняття екологічно важливих рішень, тобто як складова процесу формування громадянського суспільства в Україні. Основні завдання ради: активізація процесу формування свідомої й активної позиції громадськості щодо подальшого роз-витку екологічної політики України та підтримка громадських ініціатив за участі у цьому процесі; організація обміну екологіч-ною інформацією між Міністерством екології і природних ресурсів та громадськістю України; сприяння розвитку законодавчо-нор-мативної бази та практичне здійснення екологічного контролю й моніторингу стану навколишнього природного середовища [3, с. 9].

Цілком зрозуміло, що загострення екологічних проблем та ситуація в державі, зумовили масштабність громадських еколо-гічних рухів й участь у них якомога більшої кількості людей. Піднесення екологічного руху в Україні і розгортання цілеспря-мованої колективної діяльності різноманітних громадських органі-заційних структур, які його уособлюють, сьогодні підпорядковані забезпеченню ефективного захисту природи, раціонального вико-ристання, охорони та відтворення основних її ресурсів — вод-

них, земельних і лісових й атмосферного повітря. Крім того, пріоритетними завданнями слід вважати пошук резервів і можливостей, мобілізація необхідних коштів для успішної реалізації національних та регіональних екологічних програм і концепцій сталого розвитку економіки нашої держави [8, с. 15].

Отже, екологічний рух у наш час — це постійний пошук нового, прилучення до державних завдань, відповідальність за майбутнє. Без усвідомлених, скоординованих програмних зусиль, зрозумілих і притаманних усім, цей рух не стане дієвою силою у формуванні екологічної політики. Потрібні нові структури співробітництва, що охоплюватимуть найрізноманітніші соціальні кола суспільства і регіони, широка взаємодія й ініціатива. Поки що ж можна констатувати, що ще не вироблено загальної концепції екологічного руху і не визначено пріоритетних напрямів діяльності [5, с. 533].

На жаль, не існує універсального засобу швидкої зміни екологічної свідомості, різкої активізації участі людей у природоохоронній діяльності. Екологічна свідомість буде розвиватися разом з реалізацією програм науково-технічного і економічного поступу країни, в результаті діяльності різноманітних державних структур з екологічної освіти і виховання. Зрозуміло й те, що екологічна політика, її становлення нерозривно пов'язані з активною екологічною поведінкою населення країни, з розвитком і розширенням екологічного руху. Неможливо змінити екологічну свідомість лише слухаючи інших, потрібно самими включатися у діяльність, безпосередньо діяти. Таким чином, екологічний рух поряд з екологічною освітою і вихованням можна розглядати як істотний чинник формування екологічної політики [5, с. 534].

Література

1. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст. — К.: Техпринт, 2000. — 126 с.
2. Дьомкін В. О. Вступ до екологічної політики. — К.: Тандем, 2000. — 194 с.
3. Загороднюк П. О. Екологічний рух в Україні: аналіз діяльності та перспективи розвитку // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. — 2005. — № 3. — С. 5-13.
4. Ігнат'єв В., Корецький С. П., Хімко Р. В. Формування громадської екологічної політики в сучасних умовах розвитку

- держави // Погляд громадськості: Екологічна політика в Україні: Мат. перш. всеукр. конф. еколог. громадськості (м. Київ, 15-16 грудня 2000 р.). — К.: Інфотерра, 2001. — 400 с.
5. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика. — К: Знання України, 2002. — 598 с.
 6. Марушевський Г. М. Громадськість та екологічна політика / / Екологічний вісник. — 2002, березень-квітень. — С. 28-29.
 7. О’Доннелл Ф., Джарти В. Національна екологічна політика України: загальні оцінки та ключові рекомендації / Глобальний екологічний фонд; Програма розвитку ООН. — К.: [Б. в.], 2007. — 32 с.
 8. Трегобчук В. М. Роль громадськості у розв’язанні екологічних проблем // Екологічний вісник. — 2004, березень-квітень. — С. 14-17.
 9. Саенко Т. В. Громадські організації в екологічній інтеграції суспільства // Екологічний вісник. — 2005, липень-серпень. — С. 15-18.
 10. Стегній О. Г. Екологічний рух в Україні. — К.: КМ Академія, 2001. — 243 с.

Резюме

Автор изучает влияние общественной мысли на формирование и реализацию экологической политики Украины.

Рецензент доктор полит. наук, профессор С.Д. Василенко

УДК 3.086:32

В. А. Шагли

ВЛАСТЬ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ

Известно, что власть является регулятором общественных отношений. Общество не может существовать без исполнения властных функций определенными носителями власти. Такими могут представляться: народ (как основной носитель и источник власти), а так же государство, его органы, политические партии, (блоки), монархические династии и проч. Носителями власти могут быть и общины, церковь, банки (деньги) и множество других субъектов, существующих в жизни человеческого общества. Однако именно государственная власть во всех ее формах остается основной. Именно государство как социально-политический и социо-

культурный институт представляется основным учреждением, в рамках которого действуют три существующие сегодня ветви власти — законодательная, исполнительная и судебная.

В функциях государства замечено “тождество, соответствующее идеологии и политической практики в развертывании политического процесса”; направляемое политической ответственностью [3, с. 340]. Основное содержание такой ответственности может быть изложено в различных государственных документах, но, прежде всего в основном законе по которому живет государство — в Конституции. В самом государстве власть четко распределяется между ее носителями. Распределение власти связано с тем, каким ее объектом обладают различные носители, взаимодействующие при принятии различных решений в рамках общей государственной власти. Каждый из носителей власти имеет свои определенные функции и любое произвольное их увеличение называется превышением власти, что наказуемо. Одновременно каждый из носителей власти действует в рамках их политической ответственности, что заставляет корректировать каждое из принимаемых решений.

Особое место в структуре власти занимает власть законодательная. Принятие любого закона, законодательного акта должно соизмеряться с несколькими показателями экономического, политического, социального и иного характера. В полной мере политическая (и моральная, разумеется) ответственность ложится на плечи конкретных депутатов — народных избранников, от которых зависит принятие или непринятие определенного закона. К сожалению, нередко бывает так: в соответствии с регламентом в парламенте (в частности, в Верховной Раде Украины) несоответствие количества голосов делает голосуемый законопроект лишь проектом обсуждения, а не принятым легитимным законодательным актом. Не хватило голосов — не хватило объема власти у законодательного органа для принятия решения. Причина — внутрипарламенская борьба, противостояние фракций, в это время как законопроект был необходим по многим параметрам. В таком случае политическая ответственность депутатов отодвигается на второй план.

Разделение власти определяется государственными институтами, которые взаимодействуют между собой. Содержание этих процессов регламентируется принятыми в стране законами, принятыми

на основании существующих (или ранее существовавшими) национальных традиций, опыта государственного управления (отечественного или международного), наконец, элементарной логики и понимания политической ответственности перед народом, для которого, собственно, и предназначена власть как таковая.

В международном сообществе разделение власти есть основным механизмом ее функционирования, то есть одни принимают решения, другие их исполняют. Процесс разделения власти сложен, если учесть, что сами носители власти — это многоплановые фигуры, конгломераты, состоящие из кланов, групп, социальных прослоек, наконец, из отдельных личностей. И вот здесь следует сказать об обязательной политической ответственности каждого политического, общественного деятеля, государственного служащего, слово которых — обещание, посулы, лозунги и проч. — имеют значение при принятии законов или исполнении решений. В пылу политической борьбы в ход идут и политическая риторика, и демагогия, а то и прямой обман. До какой-либо ответственности здесь? Главное — достичь цели, заполучить власть.

Личная позиция человека, группы единомышленников концентрируется в решениях коллективных органов (партий, блоков, фракций, общественных организаций и т. д.). Особое значения приобретают действия первых лиц в государстве, в той или иной политической структуре. Государственная политика, курс государства во многом связан с той позицией, которую занимает лидер, руководитель. Разумеется, его действия могут быть ограничены законами, (прежде всего Конституцией), природой и характером самого государства, позициями верховных органов, общественного мнения в стране, международной конъюнктуры и проч. И все же в государстве демократического строя предпочтительными всегда должны быть представления, “базирующиеся на признании и последующем соблюдении принципов народовластия, свободы и равенства граждан, неотчуждаемости прав человека и гражданина” [2, с. 191].

Политическую ответственность следует воспринимать как сознательное соблюдение субъектами политики этических, моральных норм и правил политической жизни. Каждый из субъектов политики нуждается в контроле за выполнением этих норм. В этом важное место занимает самоорганизация общества, которое имеет свой интеллектуальный и культурно человечес-

кий материал, из которого и формируются силы, способствующие четкому построению политических отношений лидера и государства, высшего руководителя и общества. Наличие такого механизма способствует действительному контролю власти, а с другой стороны — составляет социальную ткань самой государственной структуры, всех ее органов.

Самоорганизация общества — процесс достаточно длительный. Можно его назвать формированием закулисного общества, на что требуются большие усилия и желание самого общества. Здесь играют роль общие обстоятельства человеческого бытия, культуры, социальная энергия общества. В этом случае в обществе формируется класс (прослойка) национальной элиты, для которой формы саморегуляции, подразумевающей, естественно, и политическую ответственность, выступают как естественные, разумеющиеся черты политического характера.

Если рассматривать социально-психологические категории, то понятие “политическая ответственность” в полной мере можно соотнести с такими понятиями как: “долг”, “совесть”, “добросовестность” и др. Долг, в частности, выражает “отношение личности к себе, к другим людям, народу, обществу, группе, коллективу” [1, с. 114]. Долг власти служить делу людей, народа. Он и подразумевает максимальную ответственность в деяниях, в том числе в политических, управленческих, законотворческих, словом, во всем, что связано с последствиями властной деятельности. Тем более, что служение народу, своему долгу перед ним, что соответствует идеалам и ценностям человека и является средством его самоутверждения в жизни.

На протяжении длительного времени человечество стремилось к созданию правового государства, то есть такого, где оно всей своей деятельностью “руководствуется правом и законом и считает своей внешней целью гарантированное властное обеспечение прав, свобод и обязанностей человека и гражданина...” [2, с. 194-195]. В правовом государстве один из главных принципов деятельности должно быть соответствие нормы закона и его выполнения, а сама законодательная и другая правовая работа проводится с учетом пожелания тех, для кого они и существуют — для граждан. При этом именно государство должно гарантировать правопорядок, а источником правовых и нрав-

ственных законов должен выступать практический разум или свободная воля людей (по И. Канту).

Особое место в государственной структуре занимает глава государства. Это может быть президент (если должность выборная) или монарх (в монархиях). Обладая большой властью, глава государства несет и большую ответственность перед нацией, перед народом. В целом президентство в мировой практике влечет за собой во властной среде обширную совокупность многих властных институтов. Властью президент наделен в соответствии с существующей Конституцией. Степень ответственности главы государства также регламентируется законами, но не всегда и не все можно определить только с правовой точки зрения. Множество проблем решаются главой государства морально-этической плоскости и именно здесь, с особенной значимостью, подчеркивается его политическая ответственность. Глава государства должен иметь силу воли брать на себя эту ответственность, действуя от имени граждан своей страны.

История, в том числе отечественная, знает не мало примеров абсолютно ответственных поступков, действий и вообще политики лидеров государств. Однако есть и абсолютно противоположное: в погоне за ложным авторитетом, используя популизм, глава государства говорил (обещал) о том, что никак выполнить не мог. Такого рода поступки главы государства не только отторгают его от легитимного восприятия своими гражданами, но и наносят серьезный урон имиджу всей страны.

Указанные подходы относятся и к другим высшим должностным лицам государства: премьер-министру и главе законодательного органа. Каждый из них в равной степени, как и президент, несет ответственность за судьбу страны в своей работе, действиях, поступках, словах.

Кто может контролировать высшие государственные органы, лично их руководителей? Существуют специальные структуры, в функции которых входит этот самый контроль. В частности, в Украине субъектами контролирующей власти являются конституционный суд, счетная палата, омбудсмен и ряд других государственных органов [4, с. 69]. Эти структуры занимаются расследованием, контролем, проверкой, изучением состояния дел с последующей передачей материалов в соответствующие законодательные, правоохранительные органы, в общественные организации, в средства

массовой информации. Сами же контролирующие органы не имеют права вмешиваться в какую-либо общественную деятельность.

Но в своей контролирующей деятельности они, безусловно, несут политическую ответственность, добиваясь целевого рассмотрения фактов нарушения законности со стороны государственных чиновников, какого бы высокого ранга они ни были.

Таким образом, рассматривая проблему взаимосвязи власти и ее политической ответственности, следует отметить, что указанная ее функция должна входить в сферу действий власти. Государственная власть играет ключевую роль в жизни общества и ее политическая (а также моральная), ответственность имеет высокий статус. Ответственность можно считать частью общей политики, которую осуществляет государственная власть, но она распространяется шире тех прямых функций, которыми оперирует власть. Политическая ответственность государственной власти, государства в целом, не предполагает сущностного разделения общественной и государственной жизни. Государство должно всегда выражать всеобщность интересов своих граждан, вырабатывая и регулируя общественные отношения, используя различные формы руководства политикой.

Наконец, следует подчеркнуть, что власть и гражданин, государство и общество выступают в качестве равных субъектов права. Поэтому государства через свои институты представляется гарантом многообразных интересов гражданского общества в политической, экономической, социальной и иных сферах. Между гражданином (индивидом) и властью (государством) создается целая система отношений, включающая в себя различные аспекты: права, законодательные регулирования взаимоотношений, этики и морали и т. д. Вместе с тем, взаимоотношения индивида и государства не должны превращаться в сплошное огосударствление (этатизм). Последнее может выражаться в условиях, когда в обществе его структуры не дифференцированы, а крайней формой этатизма выступают деспотические государства и примыкающие к ним тоталитарные общества. Следуя принципам политической ответственности за свою деятельность, государство, безусловно, может избежать крайних состояний, именуемых авторитаризмом или тоталитаризмом, а существовать как демократическое государство.

Литература

1. Крысько В. Г. Социальная психология: словарь-справочник. — Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. — 688 с.
2. Халипов В. Ф. Наука о власти. Кратология: Уч. пособ. — М.: ОСБ-89, 2002. — 448 с.
3. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / Отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. — 608 с.
4. Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К.: Парламентське видавництво, 2003. — 151 с.

Резюме

В основі державної влади знаходиться політична відповідальність, яка корегує будь-яке політичне рішення всіх гілок влади. Хоча політична відповідальність базується на Конституції, але перш за все, вона залежить від самосвідомості суб'єктів влади, їх моральних норм та правил політичного життя.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК 327.5:553:556

М. А. Воротнюк

ПРИРОДНЫЕ РЕСУРСЫ КАК ФАКТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ

На протяжении всей истории человечества ресурсы выступали объектом борьбы между государствами в силу своей определяющей роли для развития человечества. Природные ресурсы являются одним из источников власти (power) в международной политике. С одной стороны, природные ресурсы — важнейший “актив” в международной политике, т. к. они служат источником власти. В то же время они зачастую становятся источником конфликтов, в том числе вооруженных. Связь между ресурсами и конфликтами очевидна: ресурсы используются как цель, а также как инструмент международных конфликтов.

Целью данной работы является анализ взаимозависимости между мощностью государств (в значении power) и природными ресурсами, исследование роли природных ресурсов как причинного фактора международных конфликтов. Актуальность данного исследования обусловлена современными реалиями междуна-

ной жизни, в которой борьбе за контроль над природными ресурсами отводится главенствующая роль, а материальные и нематериальные ресурсы выступают важнейшим причинным фактором конфликтов.

Следует признать, что тема зависимости международных конфликтов от природных ресурсов обращает на себя пристальное внимание многих исследователей, работы некоторых из них были непосредственно использованы для данного исследования. Среди них, например, работы Брауна К. [1], Хэгланда Д. [2], Хомер-Диксона Т. [3], Глэйка П. [4], Лентнера Х. [5], Мансбаха Р. [6], Офалса В. и Бойана С. [7], Постель С. [8], Рурке Дж. [9], Спигель С. и Вейлиг Ф. [10].

Существует взаимосвязь между мощностью государства и природными ресурсами, которыми оно обладает. Природные ресурсы, наряду с другими факторами, — краеугольный камень того, что К. Браун называет “потенциальной” или “латентной” мощностью государств [1, с. 90]. Они — ядро “жесткой мощи” (hard power) государств. В то же время мощь — многомерное понятие, состоящее из многих компонентов, напрямую не связанных с обладанием ресурсами.

Говоря, что природные ресурсы — ключевой элемент “hard power”, мы тем не менее осознаем увеличивающееся влияние “мягкой мощи” (soft power) в международной политике. Это означает, что наличие или отсутствие стратегических ресурсов не предопределяет исторический путь развития государств. И многие государства на современной международной арене обладают статусом, не соответствующим их ресурсной базе. Очень часто дефицит ресурсов не ставит крест на технологическом развитии, ведь дело в методах или политике, используемых государствами, чтобы извлечь выгоду из доступных ресурсов, и конкретных обстоятельствах государственного строительства. Хотя, тем не менее, в этом отношении важно иметь в виду, что, цитируя слова Г. Лентнера, “ресурсы soft power все же чаще принадлежат тем, кто также обладает ресурсами hard power, чем тем, кто обладает только нематериальными активами” [5, с. 19].

Таким образом, не следует переоценивать или, наоборот, недооценивать роль природных ресурсов в мировой политике. Обладание стратегическими природными ресурсами, такими как, например, ископаемые топлива, вода, минералы может стать могущественным инструментом влияния на поведение других го-

сударств, т. е. инструментом власти (мощи). Но все же придется признать, что некоторые источники мощи (образование, технологическое развитие и др.) приобретают все большую значимость и оказывают большее влияние на формирование потенциала государств, чем природные ресурсы. Трудно предоставить адекватную общую корреляцию между различными источниками мощи и самой мощью. Но, в целом, любые суждения, основанные на детерминизме, представляются необоснованными. Учитывая то, что все же существует взаимосвязь, хоть и не прямая, между мощью государства и ресурсами, имеющимися у него в наличии, можно предположить, что благодаря этому природные ресурсы служат стимулом для увеличения собственной власти и, следовательно, важнейшим компонентом в структуре конфликта.

Проблема ресурсов (экологический дефицит) часто становится плодородной почвой для конфликта, как внутреннего, так и международного. Имеется ли прямая взаимосвязь между этими факторами и конфликтом, все еще остается камнем преткновения между различными исследователями. Дискутируется вопрос о том, является ли дефицит только “эндогенной промежуточной переменной, связывающей политические, экономические и социальные факторы с конфликтом” или экзогенной, т. е. независимой причиной конфликта [3, с. 35-36]. Здесь мы сталкиваемся с проблемой “яйца и курицы”, пытаюсь выяснить, что породило что: экологический дефицит происходит от экономических, политических и других проблем или наоборот, и какая существует причинная связь между дефицитом и конфликтом. Но что имеет наибольшее значение, это, цитируя П. Глейка, “когда и где скорее всего могут возникнуть связанные с ресурсами конфликты, а не — могут ли экологические проблемы способствовать нестабильности и конфликту” [4, с. 82-83]. Чаще всего причины конфликтов многообразны и взаимосвязаны и не представляется возможным выделить только одну причину.

Такие основные характеристики природных ресурсов как их дефицит, неравное распределение и невозобновляемость стратегических ресурсов, содействуют нашему пониманию их критической роли в развязывании конфликта. Очень часто считается, что дефицит ресурсов является доминирующей причиной конфликтов. Главным предположением здесь есть то, что неравномерное распределение ресурсов вызывает неравномерное распределение

власти и для того, чтобы “исправить эту несправедливость”, более слабые государства прибегают к конфликту. Хотя это утверждение и правдоподобно в некоторой степени, вероятно, что из распределения ресурсов мы можем сделать вывод о способности государств осуществлять некоторые действия, но не о вероятности того, что они это сделают [6, с. 154].

Борьба за приобретение ресурсов может быть прослежена во многих войнах 20-го столетия. Проблема ресурсов играла серьезную роль во Второй мировой войне, арабско-израильском конфликте, войне между Ираном и Ираком, последней войне в Ираке и др. Как отметил Т. Лавринг, “непосредственные причины Второй мировой войны были явно психологическими и политическими; но непосредственные причины происходили от социальных условий, а на социальные условия, в свою очередь, глубоко воздействовало распределение сырьевых материалов и контроль над ними” [2, с. 418-419].

Характерной чертой ресурсных конфликтов есть то, что невозобновляемые ресурсы чаще становятся камнем преткновения во взаимоотношениях между государствами, чем возобновляемые. Самым правдоподобным объяснением представляется то, что “нефть и минеральные ресурсы могут быть более непосредственно преобразованы в государственную мощь, чем сельскохозяйственные угодья, рыбные запасы и лесные массивы” [3, с. 18-19]. Следует также отметить, что число прямых вторжений с целью установления контроля над природными ресурсами противника государства сократилось, и чаще для достижения этой цели государства используют невоенные средства.

Кроме того, нефть и вода являются основными объектами соперничества. Например, водные проблемы имеют первостепенную важность для национальной безопасности многих государств, страдающих от нехватки водных ресурсов (например, на Ближнем Востоке). Этот факт заставляет многих исследователей прийти к выводу, что соперничество вокруг водных ресурсов в бассейне Иордана, Нила, Тигра и Евфрата “приведет или к беспрецедентной степени кооперации, или взрывоопасному уровню конфликта” [8, с. 403].

Пытаясь проанализировать, что именно, конфликт или кооперация, будет характеризовать взаимодействие государств в сфере ресурсов, можно утверждать, что, с одной стороны, “мир может столкнуться с хаосом и войной в довершение экологического дефицита”, но, с другой, “сама ужасность результата, в случае если коопе-

рация не возобладает, может гарантировать, что она все таки возобладает” [7, с. 441]. По нашему мнению, невозможно отрицать, что в современном мире всегда будет вестись напряженная борьба вокруг ресурсов. Приведет ли это соперничество к конфликту или даже войне, или будет урегулировано кооперативно, зависит исключительно от того, как государства вознамерятся разрешить противоречие, лежащее в основе все еще латентного конфликта.

Проблему ресурсов, с которой сталкивается человечество, следует решать на всех уровнях, прежде всего глобальном и национальном. И если решение этой проблемы в пределах каждого отдельного государства зависит практически исключительно от правительства этого государства, которое, как предполагается, имеет все необходимые механизмы для осуществления своей политики, то на глобальном уровне, где нет никаких глобальных органов властей, контролирующих справедливое распределение и использование ресурсов, ситуация иная. Но означает ли это, что безнадежно рассчитывать на урегулирование проблемы ресурсов на уровне международной системы?

Пытаясь ответить на этот вопрос, мы сталкиваемся с традиционными дебатами в международном дискурсе: является ли мощь игрой с нулевой суммой (zero-sum game) или ненулевой суммой (non-zero-sum game). В случае, если мы рассматриваем мощь как игру с нулевой суммой, т. е. увеличение власти одного государства приводит к автоматическому уменьшению власти другого, перспективы сотрудничества туманны, и война из-за ресурсов практически неизбежна, так как государства будут бороться за более “справедливое” распределение ресурсов с целью усиления своей мощи. Например, эта ситуация широко распространена в конфликте из-за водных ресурсов, когда расположенные вверх по течению страны неохотно учитывают интересы стран, находящихся вниз по течению, а международное право не предоставляет никаких конкретных рецептов для решения подобных конфликтов [8, с. 410]. Опять же, можно надеяться, что тот факт, что государства “сидят в одной лодке” в то время, как есть опасность, что она утонет, может заставить их быть более склонными сотрудничать. Учитывая, что последствия современных войн катастрофичны, существует вероятность того, что международные акторы будут предпочитать прибегать к ненасильственному установлению контроля над ресурсами вместо вооруженных конфликтов.

На наш взгляд, основным аспектом предотвращения ресурсных конфликтов становится развитие других источников мощи, нематериальных активов или “мягкой власти”. Хотя достижение высшего уровня мощи не обязательно предотвращает начало вооруженного конфликта государствами, это могло бы удерживать их от искушения прибегать к войнам каждый раз, когда возникают определенные трудности во взаимоотношениях с другими субъектами МО. Мощь, прежде всего, подразумевает возможность использовать другие, несилловые элементы влияния на поведение других акторов международных отношений. На современном этапе ведение войн расценивается как прерогатива слабых и бедных, не обладающих иными убедительными средствами принуждения.

Ресурсные конфликты зачастую выступают составной частью глобального конфликта между Югом и Севером. Развитые страны пытаются защищать свои интересы, контролируя природные ресурсы и экологические стандарты в неразвитых государствах, в то время как последние, в свою очередь, обвиняют “золотой миллиард” в неокOLONIALИЗМЕ. Очевидно, единственное положительное решение этой сложной ситуации лежит в плоскости такой эксплуатации природных ресурсов, при которой западные страны вовлекались бы в соответствующую промышленность развивающихся стран на взаимовыгодных условиях.

Полезно подчеркнуть, что проблема заключается не столько в дефиците ресурсов и их неравномерном распределении; конфликт возникает главным образом из-за восприятия, что они распределены несправедливо. Таким образом, возможным выходом стала бы выработка общих “правил игры”, которые содействовали бы тому, чтобы государства рассматривали механизмы распределения ресурсов как честные. К глубокому сожалению, в противоположном случае, они будут продолжать прибегать к конфликтам и войнам как “приемлемой альтернативе замерзания, голодания и испытывания жажды” [10, с. 482].

На государственном уровне существует больше возможностей распределять ресурсы справедливо, предотвращать усугубление экологических проблем. Необходимостью являются внедрение ресурсосберегающих механизмов, ресурсозамещение, охрана природы и государственные программы [3, с. 16-17]. Подобная политика стимулирует охрану окружающей среды и поощряет экономическое развитие государств, что уменьшает шанс возник-

новения различных видов внутренних и международных конфликтов. В целом, существует насущная необходимость принятия конкретных мер в направлении реализации концепции устойчивого развития. Последовательное и целеустремленное следование этой политике будет содействовать созданию такой среды, в которой природные ресурсы будут важным активом государств в международной политике.

Несомненно, данная тематика чрезвычайно актуальна для адекватного понимания современных реалий международных отношений и заслуживает дальнейшего глубокого исследования.

Литература

1. Brown C. Understanding International Relations. — London: Palgrave, 2001.
2. Haglund D. G. The New Geopolitics of Minerals: The Changing Significance of Strategic Minerals // World Politics: Power, Interdependence & Dependence. — Toronto: Harcourt Brace Jovanovich, 1990. — P. 405-437.
3. Homer-Dixon T. F. Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases // International Security. — 1994. — Vol. 19. — № 1. — P. 5-40.
4. Gleick P. H. Water and Conflict: Fresh Water Resources and International Security // International Security. — 1993. — V. 18, № 1. — P. 79-112.
5. Lentner H. H. International Politics: Theory and Practice. — New York: West Publishing Company, 1997. — 346 p.
6. Mansbach R. W. The Global Puzzle: Issues and Actors in World Politics. — Boston, New York: Houghton Mifflin Company, 1997. — 634 p.
7. Ophuls W., Boyan A. S., Jr. International State of Nature and Politics of Scarcity // Kegley and Wittkopf, eds., The Global Agenda: Issues and Perspectives. — New York: McGraw-Hill, Inc, 1995. — P. 436-445.
8. Postel S. The Politics of Water // The Global Agenda: Issues and Perspectives / Ed. by Kegley and Wittkopf. — New York: McGraw-Hill, Inc, 1995. — P. 402-411.
9. Rourke J. T. International Politics on the World Stage. — Guilford: Dushkin Publishing Group / Brown & Benchmark Publishers, 1995. — 629 p.

10. Spiegel S. L., Wehlig. F. L. World Politics in a New Era. — Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1999. — 620 p.

Резюме

Стаття присвячена актуальній проблемі міжнародних відносин — взаємозалежності між природними ресурсами та міжнародними конфліктами. Аналізується співвідношення між наявністю природних ресурсів та міццю держав, простежується, за яких умов екологічний дефіцит призводить до міжнародних конфліктів, пропонуються висновки щодо можливості попередження “ресурсних” конфліктів.

Рецензент канд. полит. наук, доцент В. А. Дубовик

УДК 323.21

В. І. Захарія

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ДІАЛОГОВИХ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ

Громадські організації є одним з важливих інструментів громадянського суспільства, ланкою, яка пов’язує його з державою. Зважаючи на тенденції формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, набуває актуальності розробка питань політичної ролі громадянських організацій у формуванні діалогових форм політичної участі. Громадські організації дедалі активніше беруть участь у житті української спільноти. На жаль, спеціальних досліджень діяльності громадських організацій у формуванні діалогових форм політичної участі ще обмаль.

Питання цієї проблематики розглядали О. Антонюк, Т. Базовкін, Н. Беліцер, Л. Кормич, О. Лісничук, Л. Лойко, В. Нанівська, Г. Новичков, І. Підлуська, Н. Ротар, Ю. Римаренко, Д. Шелест та деякі інші науковці.

Метою даної статті є аналіз ролі громадських організацій у формуванні діалогових форм політичної участі.

Для сучасного політичного процесу в Україні особливого значення набуває потреба консолідації усього третього сектора та вироблення спільної стратегії ведення діалогу з владою. На думку окремих експертів, головним пріоритетом реформ в Україні повинен бути не розвиток громадського сектора — він вже

активно працює, а створення демократичних форм здійснення влади, відомих у термінах публічної політики [4, с. 27].

Основна роль у здійсненні публічної політики належить громадським організаціям, ефективність роботи яких вимірюється рівнем успішності презентації інтересів соціальних груп у процесі ухвалення політичних рішень та вмінням вступати у взаємодію з владою у процесі вироблення та реалізації державної політики. Саме громадські організації є найбільш ефективним механізмом трансляції інформації про діяльність влади, про можливості співпрацювати з нею та принципово здатні забезпечити ефект реального залучення громадян до процесів ухвалення політичних рішень.

В Україні, в цілому, спостерігається позитивна динаміка розвитку громадських організацій: згідно статистичних даних станом на 1 січня 2008р. кількість об'єднань громадян, легалізованих Міністерством юстиції України, вказано у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість об'єднань громадян, легалізованих Міністерством юстиції України (станом на 01.01.2008 р.)

Механізми забезпечення виконання зобов'язань	Лізингові компанії, що користуються тим чи іншим механізмом забезпечення виконання зобов'язань, 2007 рік, %
Аванс	100
Страховання	100
Застава майна, що не є предметом лізингу	25
Гарантія	10
Порука	49
Неустойка	68
Інше	16

Джерело: Громадські організації в Україні: Статистичний бюлетень за 2007 рік. — К.: Державний комітет статистики України, 2008.

Кількісні показники членства у громадських організаціях незначні. Так, 2002 року лише 4,7 % громадян брали участь у громадській діяльності. Серед них 69,5 % робили це тому, що така діяльність відповідала їх переконанням, 12,4 % пов'язували з нею можливість розв'язання власних проблем, близько 10 % мали на меті отримання грошей, тобто керувалися корисливими мотивами. Серед усього загалу 53 % не мали потреби у залученні до громадської діяльності [8]. Показово, що тільки 35,9 % висловили наміри і бажання брати участь у роботі громадських

організацій в майбутньому, а 60,3 % залишилися байдужими до перспектив ведення діалогу з владою, які відкриваються перед ними через участь у громадських організаціях [5]. Специфіка мобілізації громадськими організаціями громадян України на використання діалогових форм політичної участі визначається й тим, що вони з часів проголошення незалежності асоціюються в масовій свідомості з осередками загальної антиурядової орієнтації. Цим пояснюється доволі цікава специфіка їх впливу на громадян: вони доволі легко мобілізують громадян на протестні виступи і наражаються на байдужість, коли йдеться про конструктивну ініціативу та альтернативу, що виходить за межі відкритого конфлікту з владою і вкладається в межі дискусивної, а не протестної моделі політичної участі [6, с. 88]. Представники громадських організацій вважають, що громадяни не використовують ці організації як структури входу до політичної системи, оскільки не володіють інформацією про їх роль в процесі управління (67 %). Другою причиною відсторонення від діяльності громадських організацій є те, що громадяни переймаються повсякденними проблемами виживання (66 %) [2, с. 35]. Не слід не зважати й на не завжди високий рівень професійної підготовки представників громадських організацій щодо розуміння специфіки роботи влади та її потреб, уміння грамотно сформулювати власні пропозиції та презентувати проекти, а також на недостатній рівень їх компетентності в цілому.

В Україні, в цілому, спостерігається позитивна динаміка розвитку громадських організацій: згідно статистичних даних, на сьогодні мережа громадських організацій продовжує чисельно зростати, зміцнюється їх матеріально-технічне оснащення та організаційна спроможність, розширюється сфера діяльності, удосконалюється нормативно-правова база.

Однак, більш ефективному використанню конструктивного потенціалу громадських організацій перешкоджають значні проблеми правового, фінансово-економічного та соціально-психологічного характеру. Серед них, чи не найсерйознішою є пасивність та байдужість громадян, недостатнє усвідомлення ними можливості та необхідності використання організацій громадянського суспільства для захисту власних інтересів.

Представники громадських організацій більш перспективним полем своєї діяльності вбачають місцевий рівень політичних

відносин, ніж загальнонаціональний. 79 % з них підкреслили, що на місцевому рівні співпраця з владою є доволі конструктивною і плідною, проте впливати на процес ухвалення політичних рішень на загальнонаціональному рівні політики їм заважає відсутність правових механізмів громадського контролю за діяльністю органів влади, брак інформації щодо основних рішень, які ухвалюють органи влади, небажання частини органів влади співпрацювати з громадськими організаціями в форматі діалогу, а також пасивність громадськості щодо цих проблем [2, с. 6].

Громадські організації загалом функціонують паралельно з центральними (національними) органами влади і здебільшого конструктивно співпрацюють з місцевими органами влади. Високий рівень співпраці з місцевими органами влади існує в усіх макрорегіонах, у той час як співпраця з центральними органами влади зосереджена в столиці-місті Києві (табл. 2).

Таблиця 2

Співпраця громадських організацій з центральними та місцевими органами влади за макрорегіонами, %

Регіон *	Конструктивна співпраця	Відсутність співпраці	Конфліктні відносини
Відносини з центральними органами влади			
Захід	33	64	3
Центр	36	63	1
Київ	62	33	5
Схід	38	56	6
Південь	28	63	9
Разом	38	57	5
Відносини з місцевими органами влади			
Захід	83	13	4
Центр	81	17	2
Київ	71	24	5
Схід	79	14	6
Південь	74	21	5
Разом	78	16	5

Джерело: Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України. Підготовлено Фондом “Демократичні ініціативи” та СОЦІС на замовлення Світового банку / Бачинський Я., Кучерів І., Бекешкіна І., Стегній О., Холуйко В. — К., 2003. — С. 24-25.

* Примітка: Територіальне охоплення макрорегіонів (областей): Західний (Рівненська, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Хмельницька, Ужгородська, Чернівецька, Тернопільська); Центральний (Чернігівська, Сумська, Житомирська, Черкаська, Полтавська, Вінницька, Кіровоградська); Східний (Харківська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська); Південний (Миколаївська, Херсонська, Одеська, Запорізька).

Однією з причин відсутності конструктивної співпраці з центральними органами влади слід визнати прагнення громадських організацій обмежити сферу своєї діяльності тими проблемами, розв'язання яких не призводить до конфліктів із владою, відповідно, вони концентрували власну активність на співпраці з місцевими органами влади.

Громадські організації, через членство в яких у громадян формується орієнтація на використання діалогових форм політичної участі, є сьогодні ідеологічним стрижнем громадянського суспільства в Україні, тому коло їх функцій у цій частині доволі широке. Громадські організації покликані відстоювати інтереси людини, лобювати ті чи інші важливі позиції соціальних груп. Зокрема, вони можуть ініціювати громадські обговорення тієї чи іншої проблеми суспільно-політичного розвитку; в процесі їх підготовки зібрати та поширити серед громадян відповідну інформацію; акумулювати позиції окремих громадян щодо розв'язання проблеми, яка стане предметом громадських слухань; здійснювати підготовку цільових аудиторій, перетворювати їх на компетентних суб'єктів діалогу з чіткими пропозиціями, сформованими в процесі ознайомлення з суттю проблеми [7, с. 386-387]. Громадські організації створюють для громадян можливість брати безпосередню участь у розв'язанні проблем власного життя, у прийнятті відповідних рішень, у налагодженні партнерської співпраці між собою та з державними органами й міжнародними організаціями.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” серед головних пріоритетів розвитку визначено налагодження повноцінного діалогу між владою та громадськими організаціями [3].

На основі вищевикладеного матеріалу зробимо такі висновки. Проведене дослідження засвідчило, що на даному етапі розвитку в Україні роль громадських організацій у формуванні діалогових форм політичної участі постійно зростає. Саме вони виконують важливу роль у політичній системі, в суспільно-політичному житті в цілому і є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські організації надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління, а

також привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення цих проблем.

Література

1. Громадські організації в Україні: Статистичний бюлетень за 2007 рік. — К.: Державний комітет статистики України, 2008.
2. Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України. Підготовлено фондом “Демократичні ініціативи” та СОЦІС на замовлення Світового банку / Бачинський Я., Кучерів І., Бекешкіна І., Стегній О., Полуйко В. — К., 2003. — 54 с.
3. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв’язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” // Уряд. кур’єр. — 2006, 10 лют.
4. Никитин В. А. Проблемы становления публичной политики в Украине // Публичная политика — 2005: Сб. статей / Под ред. М. Б. Горного и А. Ю. Сунгурова. — СПб.: Норма, 2006. — С. 27-34.
5. Результати масового опитування “Деякі актуальні питання забезпечення участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики” // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art-d=15352015&cat_id=15054520.
6. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 75-92.
7. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Моногр. — Чернівці: Рута, 2007. — 472 с.
8. Якименко Ю. Громадянська активність в Україні: чи приречені ми мати те, що маємо? // Дзеркало тижня. — 2002, 26 жовтня - 1 листопада. — № 41. — С. 4.

Резюме

В статье рассматривается роль общественных организаций в формировании диалоговых форм политического участия в Украине.

Рецензент доктор полит. наук, профессор Н. Ю. Ротар

РОЛЬ ЧЕРНОМОРСКО-КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в системе мировой политики возросло значение Черноморско-Каспийского региона, а происходящие в этом районе процессы, включая деятельность государств, находящихся за пределами данной области, положили начало изменениям структуры международных отношений, а также привели к формированию новой геополитической, экономической и военно-политической конфигурации. Одним из определяющих факторов этих изменений стали каспийские нефтяные и газовые ресурсы, проблемы их доставки на внешние рынки.

На современной геополитической карте мира Черноморско-Каспийский регион занимает исключительно важное место. Здесь сконцентрированы огромные природные ресурсы, проходят самые важные стратегические транспортные коридоры, контроль над которыми сегодня фактически определяет контроль над Евразией и будет определять его в обозримой перспективе, здесь сфокусированы геополитические, военно-политические, финансово-экономические и прочие интересы основных мировых и региональных сил. В то же время именно Черноморско-Каспийские страны в значительной мере ответственны за появление новой “кризисной дуги”, которая ставит под угрозу стабильность и безопасность всей Евразии.

В международно-политическом плане данный район приобрел известность как самый богатый ресурсами, но взрывоопасный в современных международных отношениях. Региональные проблемы Черноморья и Каспия имеют некий самостоятельный оттенок и характер, а также служат показателем международной нестабильности в условиях борьбы за энергоресурсы и растущей взаимозависимости акторов международной арены. Стратегический район Черноморско-Каспийского бассейна является не только одной из важнейших зон нефте- и газодобычи, но и транспортным коридором для этих же углеводородов [1].

Именно поэтому зона Черноморско-Каспийского бассейна является “горячей точкой” переплетения и столкновения экономических и внешнеполитических интересов таких государств как США, Россия, Израиль, страны ЕС, Китай, Иран и Япония. Кро-

ме того, здесь идет борьба не только между этими странами, но и между теми странами, которые непосредственно составляют Черноморско-Каспийский регион.

Уже более пятнадцати лет описываемое пространство живет в условиях кардинально изменившейся геополитической ситуации. Вместе с прежней конфронтационной линией между Востоком и Западом, двумя гигантскими полюсами завершившегося противостояния, здесь исчезло и прежнее, более или менее устойчивое и управляемое, равновесие.

Относительная простота прежней расстановки сил на Черноморье и Каспии сменилась более сложной и запутанной картиной. У Черного моря появилось шесть совладельцев, у Каспийского моря — пять. Возможности, открывшиеся перед новообразованными странами, омрачаются жесткой и опасной борьбой за средства их реализации. Ситуация усугубляется тем, что данная местность насыщена сильным энергоресурсным, коммуникационным и военно-стратегическим потенциалом, что, безусловно, превращает эту точку мира в стратегически важный регион для ЕС. Эта важность обусловлена взаимосвязанностью ЕС и НАТО. Соответственно, данная область рассматривается, как южный фланг или как некогда было определено в отношении Средиземноморского региона, “мягкое подбрюшье” Европы.

В сфере безопасности территории Черного и Каспийского морей представляют зону жизненно важных интересов Европейского Союза. Страны ЕС рассматривают Черноморско-Каспийское пространство в основном через призму региональной безопасности. В частности, в список вопросов, которые заботят ЕС, входят такие ключевые аспекты, как военно-стратегическая, политическая, экономическая, и экологическая безопасность.

Еще относительно недавно зоне Черноморского и Каспийского бассейна во внешнеполитических ориентирах ЕС не придавалось особого значения. Она находилась в тени западного и северо-восточного направлений. Отношения с Турцией, Россией и Украиной, в частности, судьба транзитных коридоров — это одни из основных факторов, определяющих значимость Черноморско-Каспийского региона для ЕС. Но есть и другой момент. И этим моментом является заинтересованность стран ЕС в новых рынках сбыта, зависимость от энергообеспечения [5].

Важной составляющей политики Европейского Союза в области Черноморского и Каспийского морей выступает взаимодействие с региональными международными организациями. Расширение ЕС на юго-восток все более охватывает Черноморье, постепенно подготавливая Европу к установлению институционализированных отношений с Организацией Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС).

По оценкам Еврокомиссии, Черноморский регион, в котором проживает около 190 миллионов человек, представляет собой перспективный рынок для сбыта товаров Евросоюза. Через сближение с ОЧЭС Европейский Союз готов подключиться к финансированию ключевых проектов. Относительно ГУАМ, позиция ЕС традиционно формируется с оглядкой на Россию. В частности, Евросоюз считает излишним наполнение этого объединения, которое вот-вот преобразуется в региональную организацию, военно-политическим содержанием. С позиции Брюсселя, целесообразно оставить только экономическую составляющую, в рамках которой углубленное взаимодействие стран-участниц ГУАМ будет содействовать принятию ими европейских ценностей и стандартов, а также будет содействовать установлению более тесных экономических и политических отношений с Евросоюзом.

В целом, интересы Европейского Союза в Черноморско-Каспийском районе основываются на стремлении создать благоприятный климат для развития разных форм регионального сотрудничества. В первую очередь, это объясняется желанием стран ЕС создать зону стабильности на новых восточных границах.

Стратегическую важность данному региону придает наличие и транспортировка энергоносителей и, прежде всего, углеводородов. Так, к примеру, экономическая безопасность в Брюсселе воспринимается исключительно как бесперебойность нефтепоставок. На сегодняшний день в мировом сообществе на обсуждение вынесены концептуально новые проекты нефтегазопроводов, в которых, отводится значимое место маршруту Каспий — Черное море — Средиземноморье. Однако пока эти проекты остаются в качестве стратегических предложений. Тем не менее, даже их наличие говорит о потенциальной значимости, которая отводится региону.

Говоря о причинах постоянного поиска Запада альтернативных путей, в обход России и Ирана, транзита энергетических ресурсов, на рынки стран запада, необходимо отметить, что веду-

щие европейские и североамериканские нефтегазовые импортеры, в особенности США, Франция и Германия, заинтересованы в том, чтобы лишить Россию ее положения фактического монополиста — поставщика углеводородов в Европу. К примеру, только Германия потребляет в год около 14 млн. тонн российской нефти, по разным подсчетам все страны ЕС вместе взятые потребляют около 950 млн. тонн нефти в год [7].

В XXI веке перед мировым хозяйством по-прежнему стоит проблема стабильного обеспечения энергетическими ресурсами, в первую очередь нефтью и газом. Всемирный нефтяной кризис начала 70-х, затем 80-х годов и, безусловно, мировой экономический кризис в 2008 году, в особенности “газовая война” между Украиной и Россией продемонстрировал уязвимость мирового рынка углеводородов, наглядно показала хрупкость мирового энергетического баланса.

В этих условиях крупнейшие страны-потребители с одной стороны принялись за осуществление широкомасштабных программ энергосбережения, а с другой — за диверсификацию источников поступления углеводородов для того, чтобы в условиях прогрессирующего падения внутренней добычи снизить зависимость их национальных хозяйств от не всегда стабильных районов добычи углеводородов.

Рассматривая Черноморско-Каспийское пространство как район, обладающий важным геополитическим и геостратегическим положением, следует сказать, что Каспийский регион является сосредоточением значительных энергетических ресурсов. По оценкам российских и зарубежных экспертов, прогнозируемые ресурсы нефти Каспия составляют 15-22 млрд. тонн, газа 12-18 трлн. куб. м. Объемы доказанных запасов нефти оцениваются около 2 млрд. тонн, что сравнимо по значению с запасами углеводородов в Северном море. В соответствии с планами освоения каспийских нефтяных месторождений объем добычи нефти в Каспийском регионе к 2010 году может достичь 100-120 млн. тонн в год, что равняется объему нефтяного экспорта России. Каспий имеет большие перспективы стать важным сегментом комплексных трансконтинентальных транспортных систем, в первую очередь по транспортировке энергоносителей, по линии Юг-Север и Восток-Запад [1].

По оценкам ряда экспертов, после 2010 года каспийская нефть может сыграть важную роль в обеспечении Европы энергоносителями. Каспийские углеводороды начнут поступать на рынки в 2010-2015 гг., когда добыча и экспорт нефти Северного моря резко упадет. В соответствии с прогнозами, углеводороды Каспия найдут стабильный спрос и на динамично растущих рынках Юго-Восточной Азии. Кроме того, нефть Каспия станет важной добавкой к добыче нефти стран, не входящих в ОПЕК [4].

Однако в силу своего географического положения, страны Каспийского региона до сих пор находятся несколько в стороне от основных экспортных маршрутов углеводородов. Таким образом, отсутствие развитой инфраструктуры является одной из основных проблем, ставящих под сомнение возможность дальнейшего экономического роста в регионе. Например, для таких стран как Азербайджан, Туркменистан и Казахстан задачи привлечения инвестиций в ресурсодобывающий сектор энергетики и увеличение экспорта первичных энергоресурсов являются приоритетными. Стоит также отметить, что Турция в силу своего выгодного географического положения весьма привлекательна как “транспортный коридор”, посредством которого каспийские углеводороды могут поставляться на перспективный рынок энергоносителей Западной Европы. Таким образом, накопился значительный потенциал развития энергетического рынка исследуемого региона.

Регион Черного моря сегодня обретает все большее значение и становится все более интересным объектом изучения по целому ряду причин. Он становится все более важным для Европы, США и других стран, особенно для России, являющейся ключевым игроком в поставках энергоносителей и обеспечении международной безопасности.

Это также и регион, где существует ряд нерешенных проблем постсоветского периода, известных как “замороженные конфликты”, в таких странах как Молдавия, Грузия (Абхазия и Южная Осетия), между Арменией и Азербайджаном (Нагорный Карабах). Он важен и для международных организаций, таких как ЕС и НАТО, которые стремятся сделать территории у своих внешних границ относительно стабильными.

По своим географическим и политическим критериям Черноморско-Каспийский регион неоднороден.

В последнее время с геополитической точки зрения сложилась следующая его структура:

- Турция, Грузия, Азербайджан, Пакистан. Политика, проводимая этими странами, соответствует в некоторой степени стремлениям США;
- Иран, Ирак. Отличительной чертой этого блока являются наложенные на его страны-участники санкции со стороны США и ООН;
- Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Армения. Эти страны готовы координировать свою политику с Россией;
- Болгария, Румыния, Украина. Ориентируются на политику, проводимую европейскими странами.

В заключение можно отметить, что роль углеводородных ресурсов Каспийского бассейна для прикаспийских стран неодинакова. Для России добыча нефти и газа на Каспии не имеет первостепенного значения, но существуют серьезные интересы влиять на направления потоков углеводородов, включая заинтересованность в осуществлении транзита через территорию Черноморского региона.

Сегодня Черноморско-Каспийский узел привлекает к себе внимание многих стран мира не только своими богатыми запасами углеводородов, но и особенностями геополитического и геостратегического положения, представляющими ведущим субъектам мировой политики немало возможностей для реализации своих экономических, политических и военно-стратегических интересов. Черноморско-Каспийское пространство фактически стало полем многовекторного соперничества и противоборства между теми государствами и силами, которые хотели бы доминировать в этом стратегически важном районе мира.

Литература

1. Аббасова У. Экономическая и геополитическая оценка Каспийского региона / Университет Мировой Экономики и Дипломатии // <http://www.uwed.uz>.
2. Демокур Р. Черноморско-Каспийская геополитика Европы // http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=6946.
3. Еременко А. Черноморско-Каспийский регион и европейская энергетическая безопасность // Зеркало Недели. — № 43 (722). — 2008, 15-21 ноября.

4. Куклина И. Проблемы безопасности в Черноморско-Каспийском регионе // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 90-97.
5. Мамедов З. ЧЭС — южный фланг ЕС. Стратегии Безопасности // <http://www.turksam.org/ru/a161.html>.
6. Мешков А. Актуальные аспекты внешней политики России // Международная жизнь. — 2002. — № 4. — С. 65-68
7. Рар А. Интересы и стратегия ЕС в вопросах транспортировки Каспийской нефти // http://www.niurr.gov.ua/ru/conference/sevastopol_conf/rar.htm.

Резюме

Дана стаття присвячена вивченню Чорноморсько-Каспійського простору як перехрестя зіткнення інтересів провідних акторів міжнародних відносин.

Рецензент доктор полит. наук, професор И. Н. Коваль

УДК 327.39.(4)

Г. Л. Ткач

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНИЙ ВИМІР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В об'єднаній Європі відбувається становлення нової європейської ідентичності, яка не вичерпується ані географічною належністю, ані історико-цивілізаційними характеристиками, проте цілеспрямовано створюється і проектується на майбутнє. Актуалізація даної проблеми в центрально-східному регіоні Європи зумовлена як розвитком людської індивідуальності, зростанням особистісного фактора в політичних процесах, так і постсоціалістичними чинниками, що сприяли втраті старих і формуванню нових ідентичностей. Як слушно зауважує В. Василенко, криза ідентичності держав регіону Центральної й Східної Європи обумовлена не стільки подоланням комуністичної спадщини й геополітичних зрушень у регіоні в результаті розпаду соцтабору, а скоріше неоднозначним процесом “повернення в Європу”, зокрема, інтеграцією в західні інститути, розвитком демократії й вільного ринку [1, с. 29].

Попередні наукові дослідження європейської ідентичності здійснювали українські дослідники, творчі здобутки яких так чи

інакше проектується на досліджувану тематику. Слід відзначити узагальнюючі дослідження таких українських дослідників, як К. Ю. Галушко [2], Є. Тихомирова [3], Т. Воропай [4].

Предметом нашого аналізу стало дослідження процесів формування європейської ідентичності. Мета дослідження — виявлення особливостей формування ідентичності у вимірі Центральної і Східної Європи.

Термін “ідентичність” у сучасних дослідженнях використовується настільки широко і розпливчато, що, як твердять деякі автори, просто-таки “вислизає з рук” під час спроб вхопити і точно визначити його зміст. Дратівна невловність ідентичності, як зазначав С. Хантингтон, була наочно продемонстрована відомим теоретиком Л. Візельтиром. У 1996 році він випустив книгу за назвою “Проти ідентичності”, у якій дезавуював і висміяв преклоніння інтелектуалів перед цим поняттям. У 1998 році він опублікував книгу “Кадеш” — красномовне підтвердження його власної єврейської ідентичності. “Ідентичність — як гріх: скільки б ми їй не противилися, уникнути її ми не маємо сил” [5, с. 48].

Розбіжності спостерігаються і у розумінні природи цього явища, його структури, а також специфіки реалізації ідентичності та застосування у вигляді конкретних індивідуальних та колективних втілень. Справа ускладнюється і тим, що багато дослідників вживає термін “ідентичність” щодо різних об’єктів ідентифікації, зокрема, виділяючи національну, етнічну, релігійну, просторову та інші ідентичності [3].

Характеризуючи сутність цього складного явища, американський дослідник С. Хантингтон виділив кілька основних характеристик, що дозволяють краще зрозуміти феномен ідентифікації і ідентичності.

1. Вчений вважає, що ідентичністю володіють як індивіди, так і групи. При цьому індивіди здобувають ідентичність і можуть змінювати її тільки в групах, більш того прагнення до ідентичності веде людей до пошуку останньої в самих різних, найчастіше ворожих один одному групах. Він звертає увагу на досить важливу особливість індивідуальної і групової ідентичності: будучи членом відразу багатьох груп індивід має можливість “перемикати” ідентичності. У першому випадку це зробити легше, у другому — важче, адже групова ідентичність, як правило, менш гнучка, оскільки ґрунтується на заздалегідь заданих параметрах.

2. Дуже важливою характеристикою ідентичності, на думку С. Хантингтона, є її уявний характер. Він підкреслює, що ідентичності в загальному і цілому є конструктами. Люди конструюють власні ідентичності, займаючись цим хто за бажанням, хто по необхідності або за примусом. Вчений, згадуючи фразу Б. Андерсена про нації як “уявлені співтовариства” [6], перефразовує її, називає ідентичності уявленими сутностями: те, що ми думаємо про самих себе, те, до чого ми прагнемо. Дослідник, роблячи певні виключення для культурної спадковості (від якої можна і відректися), статі (яку можна і змінити) і віку (який не можна змінити, але з яким можна боротися), зазначає: люди відносно вільні у визначенні власної ідентичності, пускай навіть із практичним застосуванням цього визначення згодом виникають складності.

3. Характеризуючи співвідношення ідентичності і самосприйняття особистості, вчений дуже доречно зауважує, що ідентичність, будучи результатом взаємодії конкретної людини або групи з іншими людьми або групами, все ж таки визначається “самостою” — сприйняття іншими впливає на самоідентифікацію людини або групи. У такому контексті, як нам здається, ідентичність і справді, перш за все — самовизнання, розуміння себе, образ себе як представника певної соціальної спільності, дзеркальний імідж власного Я (людина бачить себе такою, якою її бачать інші).

4. Науковець називає і таку характеристику ідентичності, як її множинність. На його думку, індивіди, як і групи (хоч і меншою мірою), мають множинні ідентичності: “кровні”, територіальні, економічні, культурні, політичні, соціальні та національні. Їх значущість для індивіда або групи може змінюватися з часом, від ситуації до ситуації, а крім того, ці ідентичності доповнюють одна одну, або конфліктують одна з іншою [5, с. 50-53].

Нам здається, що найважливішою і найповніше дослідженою сьогодні є національна ідентичність, адже не тільки націоналізм як ідеологічний рух проникає в усі закутки світу, передусім сам світ поділений на “національні держави”, тобто держави, що претендують бути націями. Національна ідентичність повсюди править за опору невпинного руху за суверенітет народу і демократію, а часом призводить і до закритої тиранії, що визнає тільки “своїх”.

Роль національного чинника у формуванні системи міжнародного порядку останні століття багатьма дослідниками не підвер-

гається сумніву. На їх думку, націоналізм, що був властивий політичному життю Європи XIX століття, і у XX столітті поки далекий від зникнення чи навіть послаблення свого впливу (тут слід згадати не лише найбільш відомий етнічний націоналізм, але і європейський та союзний націоналізм, що сьогодні поширюються в європейському регіоні). Він, очевидно, значною мірою визначатиме характер міжнародних відносин у XXI столітті. А тому, досліджуючи європейську ідентичність, не варто і не можливо залишити поза увагою процеси національної ідентифікації [2].

До недавнього часу національна ідентичність була не тільки глобальною, але й усепроникною. Вона пронизувала життя індивідів та спільнот майже в усіх сферах діяльності. Саме національні зв'язки створили найповнішу соціальну спільноту, дали загально визнані кордони, в межах яких звичайно відбувається життя суспільства, і стали важливим критерієм вирішення “своїх” від “чужинців”. Національна ідентичність фактично стала духовним підґрунтям економіки — в розумінні як території, так і ресурсів та вмінь [7, с. 151].

Інтеграційні процеси в Європі, які є регіональним проявом глобальних процесів, змушують по-новому дивитися на національну ідентичність, оскільки актуалізована сьогодні проблема формування європейської ідентичності не знімає її з порядку денного. Російська дослідниця Н. Олександрова зазначає, що окремі вчені розглядають європейську ідентичність як феномен, що виник на противагу національним почуттям. Проте більшість учених, на її думку, вважають, що європейська ідентичність і національні ідентичності, навпроти, сумісні і позитивно корелюють. Вона аналізує приклади варіантів сумісності і взаємодії між різними ідентичностями, які запропонували західні політологи: моделі “мармурового пирогу” і “мотрійка” (російською — “матрешка”). Модель “мотрійка” показує багаторівневі ідентичності, які накладаються й містять елементи один одного. Будь-яка зміна в одній верстві приведе до змін в іншому. У концепції “мармурового пирога”, навпаки, взаємодія між численними політичними ідентичностями не виражено [8]. У дослідженні М. Брутера показано, що в піку “природному тертю” між національною і європейською ідентичностями, найчастіше виникає наступна закономірність: чим більше людина відчуває себе бельгійцем або італійцем, тим більше вона відчуває себе і європейцем [9]. Така

ж позитивна кореляція існує, на його думку, між європейською ідентичністю і регіональною та місцевою ідентичностями.

Все це свідчить, що питання “чим стане нова форма ідентичності: неонаціональною, наднаціональною чи субнаціональною” науковцям ще потрібно дослідити.

До речі, вживання терміну “національна ідентичність” сьогодні має досить неоднозначний характер. Перш за все, національне часто ототожнюють з етнічним. Етнічне розуміння нації дає можливість говорити про такий об’єкт ідентифікації, як етнос. По-друге, етатичне трактування нації дає відповідно вживання терміну “національна ідентичність” в контексті ідентифікації з державою? державна ідентичність (об’єктом ідентифікації є держава). Подібна ідентичність розглядається як “сполучна чинність, що втримує національну державу як ціле й у той же час формує її відносини з іншими державами” [10]. По-третє, громадянське трактування нації призводить до розуміння національної ідентичності як ідентичності з країною (об’єктом ідентифікації є країна). Деякі російські дослідники наголошують на необхідності такого тлумачення національної ідентичності, вважаючи, що в російському дискурсі термін “нація” має переважно етнічне значення, а тому, щоб уникнути двозначності, вони використовують термін “країнова” ідентичність [11].

Вже зараз наднаціональний і субнаціональний рівні суспільного життя починають взаємодіяти дедалі більше, що змушує іноді ставити питання про непотрібність національних держав. Можна почути, про те, що шотландці, бретонці, каталонці та інші кажуть: “А навіщо нам Великобританія (Франція, Іспанія), якщо створюється єдина Європа?”. У той же час можна почути і протилежні висловлювання про те, що формування загальноєвропейської ідентичності супроводжується певною етнофікацією.

До того ж, тут постає як проблема зміни самоназви громадян різних національних держав в єдине означення “ми — європейці”, так і питання — як стане називатися майбутня Європа? І справа тут, як справедливо зазначають політики, не в естетиці і філології, але і в політичному підтексті. У свій час в одному з виступів В. Ж. д’Естена пролунали 4 варіанти назви: Європейське Співтовариство; Європейський Союз; Єдина Європа; Сполучені Штати Європи. “Це не порожня справа, — попередив він.

— Назва має символічний сенс, дозволяючи кожному громадянину визначити природу і мету європейського проекту”. Трохи пізніше він сам висловився за Єдину Європу. “Єдина — сильне слово: це континент, єдиний з конституційної точки зору”, — сказав він, попутно відкинувши ідею перетворення нинішнього ЄС у федерацію. Пропозиція про назву викликала багато шуму, причому як гаряче схвалення, так і повне неприйняття, особливо в середовищі євроскептиків [12].

Деякі науковці вважають питання про європейську ідентичність настільки ж старим, як і саму європейську цивілізацію. І відповіді на нього завжди були різними. Єдиної європейської ідентичності, як усвідомлення її народами єдиної духовної спільності Європи, ніколи не існувало. Визначень цієї ідентичності стільки, скільки версій “Європи”: починаючи з “Іліади” Гомера і завершуючи “сухими” принципами ЄС [13].

Одним з перших науковців, що поставив питання про сутність європейської ідентичності, був Є. Дюркгейм, який ще на початку ХХ століття констатував формування колективної свідомості європейських суспільств. Він відзначив, що “над європейськими народами прагне утворитися спонтанним рухом європейське суспільство, що має віднині певну самосвідомість і початкову організацію. Якщо створення єдиної людської спільноти неможливе (що, однак, не доведено), то, все таки, формування суспільств, що постійно збільшуються, нескінченно наближує нас до цілі” [3].

На початку ХХІ століття під європейською ідентичністю дедалі більше розуміють об’єктивну дійсність, яка виступає як сукупність характеристик, що відрізняють європейців від неєвропейців у традиціях, культурі, способі життя та системі мислення (культурно-світоглядна ідентичність). Крім того, європейська ідентичність бачиться не лише як належність до європейської співдружності (політична ідентичність), але й як усвідомлення власної належності до європейського континенту (територіальна ідентичність).

При цьому, як би хто не трактував європейську ідентичність, не можна не розуміти, що вона не залишається незмінною константою. Як відзначав німецький політолог А. Нойманн: “...ідентичність — це не даність, а відношення, що постійно формується і реформується в рамках певного дискурса” [14]. Говорячи про сучасний етап її формування, можна сказати, що відбувається процес пошуку втраченої ідентичності. Це відноситься до всієї Євро-

пи після завершення холодної війни та розпаду біполярної системи міжнародних відносин. Перед світом постає нова спільнота, що формується, з її проблемами структури, кордонів та ідентичності.

У контексті європейської інтеграції, центром якої став ЄС, відбуваються трансформації попередніх ідентичностей, характерних для держави-нації. Ця традиційна для Європи ідентичність розмивається. Одна її частина переходить на рівень ЄС та європейських інститутів (наднаціональний рівень). Інша частина ділиться за регіонами — із цим пов'язана активізація регіональних рухів у деяких країнах Європи, формуються нові лінії прямих зв'язків з регіонів з інститутами ЄС (субнаціональний рівень). Нарешті в Східній і Центральній Європі на зміну втраченій національно-державній ідентичності, що існувала в межах “соціалістичної співдружності”, приходить неонаціональна ідентичність — нова національна ідентичність поляків, словаків та інших народів центрально-східних країн, яка не уявляється ними поза європейським контекстом.

Проблема європейської ідентичності набуває нового змісту у зв'язку зі вступом до ЄС нових країн. Безсумнівним є той факт, що процеси подальшого формування ідентичності будуть пов'язані з розвитком Союзу та його інститутів. Слід зазначити, що культурна спадщина та історичні традиції відіграватимуть важливу роль у розвитку європейської ідентичності. Саме тому Європа має бути усвідомлена як ідейно-єдина сутність (ціннісна ідентичність). Колективна європейська ідентичність (хто ми, європейці?) стверджуватиметься як через духовну спорідненість, так і через відмінність між нами та ними.

Сьогодні Центральна і Східна Європа, відмовляючись від старої ідентичності, докладає певних зусиль у самовизначення як зі своєю національною ідентичністю, так і зі своїм місцем в ЄС. Європейська ідентичність не завжди асоціюється безпосередньо з ЄС, оскільки його історія донедавна не передбачала участі в ній цих держав, так і сама історія ще недостатньо довга. Окрім цього, держави Центральної Європи не тільки важко співвідносяться з ідентичністю ЄС, але і з ідентичністю самої Європи. Хоча їх ідентифікація спонукає їх рухатись в Європу, що обумовлено їх історичним походженням та генетичною пам'яттю.

Аналіз формування ідентичності в європейських країнах свідчить про початок нового процесу ідентифікації, об'єктом якого

стає Європа. Перетворення Європи не тільки в економічний, але і в політичний проект обумовлює ідентифікаційні процеси в межах єдиного європейського простору. Отже, предметом наступних досліджень може бути вивчення особливостей формування європейської ідентичності в різних країнах європейського регіону. Згадані типи ідентичностей (політична, колективна, національна тощо) дають підстави для подальшої побудови типології ідентичностей, залежно від змісту ціннісних мотивацій, які переважають у тому або іншому випадку. Водночас вони дають змогу простежити, яким чином взаємодіють різні типи ідентичності у межах однієї спільноти.

Література

1. Василенко В. В. Польская идентичность в национальной политике польского эмигрантского правительства: планы и реальность // Дневник Алтайской школы политических исследований. — № 21. — Современная Россия и мир: альтернативы развития (национальная, региональная идентичность и международные отношения): Мат. межд. науч.-практ. конф. / Под ред. Ю. Г. Чернышова. — Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2005. — С. 29-34
2. Галушко К. Ю До проблеми створення нових ідентичностей в умовах регіоналізації та глобалізації // Грані. — 2006. — № 2. — С. 105-109.
3. Тихомирова Є. Б Паблік рилейшинз у глобалізованому світі: Монографія. — К.: Наша культура і наука, 2004. — 489 с.
4. Національна ідентичність: Хрестоматія / Упоряд. Т. С. Воропай. — Харків: Крок, 2002. — 316 с.
5. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. — М.: Изд-во АСТ, 2004. — 635 с.
6. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К., Критика, 2001. — 272 с.
7. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
8. Александрова Н. В. К вопросу о формировании европейской идентичности // Политическая экспертиза (ПОЛИТЭК). — 2008. — № 3. — С. 270-283.
9. Bruter M. Political Identity and European Elections / <http://www.afsp.msh-paris.fr/activite/diversafsp/collgspegael04/bruter.pdf>.

10. Smith T. W., Kim S. National Pride in Comparative Perspective: 1995/96 and 2003/2004 // International Journal of Public Opinion Research. — 2006. — V. 18, № 1. — P. 127.
11. Магун В. С., Магун А. В. Идентификация граждан со своей страной: российские данные в контексте международных сравнений // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. М. Дробижевой и Е. И. Головахи. — К., 2007.
12. Пекарская И. Что в имени тебе моем... Каким будет ЕС через несколько лет? // Европа. — 2002. — № 22, ноябрь. // http://www.delrus.ec.europa.eu/em/26/eeu22_07.htm.
13. Сарьян С. Трансформация европейской идентичности // <http://www.noravank.am/ru/?page=theme&thid=8&nid=191>.
14. Региональная идентичность: теоретическое содержание и методология изучения // <http://dvo.sut.ru/libr/history/i299mez2/2.htm>.

Резюме

Автор исследует проблему формирования европейской идентичности.

Рецензент доктор полит. наук, профессор Е. Б. Тихомиров

УДК

М. М. Гон

ТУРЕЧЧИНА — ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: РИФИ ПОРОЗУМІННЯ

Взаємини Туреччини з країнами Європи довготривалі й неоднозначні. Здебільшого вони прочитуються в контексті політичних і етноконфесійних конфліктів. Цей загальний дискурс стосунків почав змінюватися в часи президентства в Туреччині М. К. Ататюрка, чия реформаторська діяльність спрямовувалася на всебічну вестернізацію країни, що здійснювалася на засадах лаїцизму (тобто світськості). Згодом, на початку другої половини ХХ ст., Анкара почала торувати курс інтеграції в Європу. Він зумовив неоднозначні результати: з одного боку, перспективу налагодження взаємовигідного партнерства між Сходом (Туреччиною) і Заходом (власне, країнами Європи), з другого, прозахідний вектор Анкари виявився таким, що спонукав суперечності

поміж членами Євросоюзу. Ці тенденції залишаються функціональними і на сучасному етапі, що й визначає актуальність осмислення рифів непорозуміння імовірних партнерів.

Такий статус-кво визначає завдання, яке намагаємося розв'язати в даній розвідці: дослідити причини незгод на шляху здобуття Туреччиною членства (а згодом і повноправного членства) в ЄС. Реалізація цієї мети зумовлює необхідність вивчення взаємин двох сторін з урахуванням цивілізаційного фактору, котрий каталізує острах держав Заходу перед т. зв. орієнталізацією Європи.

Тенденції внутрішньополітичного та економічного розвитку нашого головного об'єкта дослідження — Туреччини, фактично повсякчас є епіцентром уваги вчених. Найпомітнішими серед публікацій такого штибу останнього часу є статті зарубіжних дослідників: Дюрре М. Е. Ікбала [8], Н. Масумової [14], А. Корицького [12]. Інший ракурс історіографії проблеми формується тими працями, що присвячувалися розкриттю тих чи інших аспектів вступу Туреччини в ЄС (наприклад, дослідження В. Богатого [2]). Тим часом проблема, що винесена в заголовок статті, відображена у вітчизняній науці, на нашу думку, недостатньо. Це й є додатковим аргументом актуальності нашого дослідження.

Перший крок, спрямований на інтеграцію Туреччини в економічний, а згодом і політико-правовий простір Старого Світу зроблений Анкарою півстоліття тому: у вересні 1959 р. вона звернулася з клопотанням про прийняття країни в Європейське економічне співтовариство. Подальші зусилля Туреччини завершилися бажаним для неї результатом: наприкінці 1997 р. на саміті в Люксембурзі ухвалено, що ця держава може претендувати на вступ у Європейський союз. Ще через два роки, в грудні 1999, учасники саміту, що відбувся в Хельсінкі, визнали Туреччину країною-кандидатом на вступ у ЄС. Вже в новому тисячолітті, 6 жовтня 2004, Єврокомісія рекомендувала розпочати перемовини з Туреччиною [5], а наступного року такі переговори стартували.

Ситуацію, що виникла внаслідок прагнення Туреччини вступити в ЄС, не можна класифікувати однозначно. Зрозуміло, що цей план, у разі його реалізації, задовольнить інтереси передусім Анкари. Водночас геополітичний фактор проблеми засвідчує, що членство Туреччини в Євросоюзі бодай почасти відповідає інтересам й інших суб'єктів міжнародних процесів. Адже, виснову-

ють учені, після зникнення біполярного світу роль країни, соціокультурні цінності якої не суголосні європейським, з урахуванням її унікального геополітичного розташування значно зросла в міжнародних відносинах [2].

Не можна оминати увагою й іншого. По-перше, роль Туреччини в системі міждержавних координат сучасності буде й надалі зростати. Таке твердження бачиться логічним з урахуванням того, що, згідно указу Д. Медведева від 13 травня 2009 р. “Про стратегію національної безпеки Російської Федерації до 2020 року”, головним інструментом її боротьби із зовнішньою загрозою проголошено політику “стратегічного стримування”. У цьому контексті важливе урахування припущення стосовно того, що ставка на неї є, згідно висновків аналітиків, поверненням до тієї системи координат, котра конструювалася політичною елітою СРСР до часу приходу до влади М. Горбачова [19, с. 7]. Відтак, очевидно, зростатиме роль Туреччини як держави, яка захищає південний фланг НАТО. Це один з важливих аргументів на її користь. У цьому контексті зауважимо, що Туреччина володіє значним військовим потенціалом (за конвенціональною зброєю посідає другий потенціал у НАТО після США) [10] й продовжуватиме надалі розвивати свій військово-промисловий комплекс. Його продукція, згідно заяви прем'єр-міністра Р. Ердогана, й у майбутньому буде експортуватися в країни-члени НАТО та Європу [12, с. 8].

По-друге, потенційна зацікавленість держав Європи в Туреччині зумовлюється тим, що, в разі здобуття Анкарою членства в ЄС, виникають передумови для створення ними (спільно з Росією) того економічного простору, сукупний потенціал членів яких здатен протистояти таким економічним велетням, як Індія та Китай [18, с. 4]. По-третє, рахуватися з інтересами, отже й прагненнями Анкари, змушує, розташування Туреччини в Європі й Азії, а також її потенційна роль транспортної артерії енергоносіїв у Західну Європу. Політичні еліта сучасної Анкари впевнена, що запуск нових транзитних газопроводів сприятиме зростанню її значимості як у Старому Світі, так і на енергетичну ринку світу [12, с. 9].

Нарешті рахуватися з інтересами Анкари змушує суспільно-політична атмосфера сучасності, яку чимало аналітиків оцінюють як розгортання міжцивілізаційного конфлікту Сходу й Заходу. З урахуванням цього очевидно, що нереалізовані наміри Турецької республіки стосовно подальшої інтеграції в західну цивілі-

зацію можуть сприяти посиленню позиції в ній тих політичних сил, які прагнуть її зовнішньополітичної орієнтації на Близький Схід та країни мусульманського світу загалом. На тлі протистояння в самій Туреччині ісламістів і тих сил, що сповідують курс подальшої вестернізації, не можна оминати увагою певне раціональне зерно в твердженні (хай і гіперболізованому) почесного президента Союзу турецьких промисловців та підприємців Бюлента Езаджибаши: зі здобуттям його країною членства в ЄС останній стане “справжньою світовою державою” [2].

Як свідчить кількадесятирічний діалог Анкари з ЄС, її спробам реалізувати задум стосовно здобуття членства в союзі європейських держав перешкоджає низка причин. Їх можна поділити на такі групи: політичні, економічні, правові, соціокультурні та демографічні. Зауважимо, що цей поділ є умовним, оскільки одні причини перегукуються з іншими й складають їх взаємні складові.

Політичні причини, що в різний час перешкоджали й наразі заважають остаточному досягненню консенсусу поміж Туреччиною й державами-членами ЄС, різноманітні. Вони відображені у низці вимог, які висувалися останніми до Анкари. Назвемо найбільш резонансні з-поміж них: здійснення демократичних реформ й реалізація т. зв. копенгагенських критеріїв, визнання Туреччиною Республіки Кіпр, геноциду вірмен в Османській імперії, ліквідація практики порушення прав людини й дискримінації національних меншин.

Кожна з названих вимог свого часу ставала каменем спотикання у взаєминах імовірних партнерів. У цьому столітті, скажімо, особливо болісною у взаємовідносинах Євросоюзу й Туреччини є вимога стосовно визнання Анкарою Республіки Кіпр [14, с. 44]. При цьому, здається, що в разі визначення умовних пріоритетних інтересів Заходу, з'ясується його особлива зацікавленість у подальшому зміцненні ліберальних цінностей у цій східній країні. Такий висновок базується на усвідомленні залежності зовнішньополітичного курсу Туреччини, яку деякі сучасні політологи трактують “постімперською державою”, що визначає своє місце між Сходом і Заходом [4, с. 286], від здобуття остаточної перемоги основних опонентів в її суспільно-політичному житті: традиціоналістів чи прибічників вестернізації. Усталення влади одних чи інших дасть відповідь на питання про зовнішньополітичну стратегію республіки, яка, в залежності від здобуття політичного домінування, може

визначатися як подальшою прозахідною орієнтацією, так і бути суттєво скоригована в бік мусульманських держав.

З урахуванням особливостей внутрішньополітичних процесів у Туреччині (наприклад, приход до влади в 2002 р. проісламської Партії справедливості й розвитку), відповідь на означену проблему сформулювати однозначно складно. Проте очевидною є інша причина, що зумовлює стриманість держав-членів Євросоюзу в задоволенні зовнішньополітичних прагнень Анкари: їхня занепокоєність імовірністю інтеграції Європи в численні проблеми нестабільного близькосхідного регіону у випадку здобуття Туреччиною членства в ЄС [7, с. 55].

Суттєвою перепоною інтеграції першої в Євросоюз є проблема виконання нею т. зв. копенгагенських критеріїв. Саме недотримання фундаментальних цінностей Заходу стало причиною відмови ЄС від включення Туреччини бодай у другу хвилю розширення, коли наприкінці 1990-х рр. розпочато переговори про здобуття в Євросоюзі повноправного членства з Кіпром, Естонією та окремими країнами Східної Європи [14, с. 43].

Приводів для такої позиції було чимало. Загальновідомою є, наприклад, проблема курдів: тривала їх дискримінація, яка не так давно змінилася певною лібералізацією політики держави щодо цієї національної меншини. Так, скажімо, вивчення восени 2004 р. комісаром з питань розширення ЄС Гюнтером Верхойгеном питання про становище курдів у Туреччині засвідчило, що з їхньої мови знято табу для використання в ЗМІ та деяких навчальних закладах [5].

Помітне місце в комплексі суперечностей між ЄС і Туреччиною посідає оцінка подій 1915 р. в Османській імперії. Ще 18 червня 1987 р. Європейський парламент кваліфікував знищення вірмен у ній як акт геноциду. Тим часом як Анкара послідовно відмовляється від такої правової оцінки, Європарламент вимагає від Ради Європи здійснення тиску на неї задля визнання вчинення молодотурецьким тріумвіратом злочину проти людства. Хоча Європейський парламент послідовний у тому, що сучасна Туреччина не повинна нести відповідальності за нього [3], її владні кола не змінюють своєї позиції.

З-поміж факторів, що перешкоджають здобуттю Туреччиною членства в ЄС, — економічні. Йдеться передусім про значну різницю в економічному потенціалі держав Європи й Туреччини.

Наприклад, у 2005 р. валовий внутрішній продукт на душу населення становив у Голландії 26,120 дол., а в Туреччині — лише її одну десяту [17]. Зрозуміло, що таке співвідношення непокоїло європейських політиків. Фахівці ЄС з економічних питань оперували промовистими цифрами імовірних витрат: здобуття Турецькою республікою членства в Євросоюзі коштувати-ме останньому 28 млрд. дол. щорічно [5]. Наразі експерти констатують: у перші роки після її входження в ЄС як повноправного члена, останньому доведеться витратити 11 % свого бюджету задля адаптації турецької економіки й соціальної сфери до прийнятного для нього рівня [14, с. 44]. Серед проблем Турецької республіки, які їй не вдається врегулювати й досі, — значна різниця рівня життя городян і мешканців сільської місцевості.

Зауважимо, що в структурних економічних перетвореннях Анкара досягла чималих успіхів. Реформи включали, зокрема, відмову від етатизму — принципу, запровадженого ще за президентства М. К. Ататюрка. Динаміку її поступу призупинили фінансові кризи 1998 і 2001 р. [14, с. 42-43].

Економічні рифи на шляху інтеграційних намірів Туреччини нерідко переплітаються з тими, що мають власне політичний характер. Так було кілька років тому, коли в жовтні 2005 р. розпочалися переговори про її вступ у ЄС. У той час останній підписав з Анкарою додатковий протокол про митний союз. Він передбачав поширення дії його положень на нові країни-члени ЄС, у т. ч. і Кіпр. Тим часом Туреччина здавна підтримувала невизнану світовою спільнотою республіку турків на півночі Кіпру, що й перетворило кіпрське питання в одне з наріжних у взаєминах з ЄС.

Переговорний процес з ним Туреччини включає 35 розділів інтеграційного досьє. У 2006 р. завершилися перемовини по першому з них (“Наука й дослідження”). Однак невдовзі діалог призупинився. Це сталося після того, як Анкара відмовилася поширити положення договору про митний союз з ЄС на Кіпр, відкрити йому морські й повітряні порти Туреччини [16].

Суттєвою перепоною на шляху реалізації євроінтеграційних намірів Туреччини є проблема готовності європейців визнати імовірність перспективи посилення ролі ісламського фактору в епіцентрі християнського світу. Промовиста в цьому контексті репліка голови групи Християнсько-соціальної партії в Європарламенті М. Фербер, що виголошена влітку 2006 року з приводу

підтримки Німеччиною переговорів з питання про вступ Туреччини в ЄС: “Я розчарований моїм канцлером” [20]. Такі міркування політика суголосні настроям багатьох європейців. Особливо ж у тих країнах, де функціонують багаточисельні громади турків — Франція, Німеччина, Австрія, Іспанія. Загалом, згідно результатів соціологічного опитування 2004 р., 61 % французів не сприймали ідею членства Туреччини в Євросоюзі [11]. У 2005 р. 73 % австрійців висловлювали переконання, що соціокультурні відмінності між Туреччиною й ЄС здолати неможливо. Цей висновок сповідують 54 % населення країн ЄС [21].

Ті, хто противляється перспективі здобуття країною з ісламським цивілізаційним фундаментом повноправного членства в Євросоюзі, категоричні в твердженнях: Старий Світ опинився перед перспективою втрати свого християнського “обличчя”. Опоненти Туреччини як члена європейської спільноти твердять: ця “загроза” виникла тоді, коли значна частина мешканців Європи розмірковує над питанням про життя в суспільстві з розмитими національними й релігійними кордонами [9]. Ілюстрацією високого рівня емоційної напруги можуть слугувати заяви високопосадовців. Так, навесні 2005 р. реагуючи на означену “небезпеку” президент Франції заявив, що Європа без кордонів стане Європою без цінностей [1]. Занепокоєність перспективами, що насичена неабиякою емоційністю, простежується і у висловах окремих представників євроспільноти. Так, єврокомісар з питань внутрішнього ринку ЄС Фріц Болкештейн стверджував: “Якщо Туреччина принесе із собою ісламізацію Європи, то перемога над Османською імперією в 1863 році була марною” [11].

Подекуди соціокультурний аспект як фактор перепони вступу Туреччини в ЄС “співпрацює” з правовим. Таке бачення визнається ісламським цивілізаційним базисом цієї країни. Адже, незважаючи на те, що правове поле республіки змінюється з часів реформ, які здійснювалися ще М. К. Ататюрком, налаштованість чималой частини турецької громадськості сакралізувати традиційні цінності простежуються і на сучасному етапі. Так, наприклад, у вересні 2004 р. турецький парламент був змушений розглядати законопроект про внесення змін у кримінальний кодекс, який пропонував ввести в нього статтю про кримінальну відповідальність за подружню зраду. Дисонанс цієї норми

цінностям Європи став важливою причиною відхилення парламентарями цієї пропозиції [5].

Ще один чинник, який обтяжує діалог сторін, — демографічний. Очікується, що протягом найближчих двадцяти років населення Туреччини зросте з 67 до 80 млн. чоловік. Відтак у разі вступу в ЄС, вона стане найчисельнішою за кількістю населення серед його членів. Це не тільки означає подальшу активну трудову міграцію мусульман, її активізацію, а й забезпечить Туреччині найбільшу кількість голосів у Європарламенті [18; с. 14, 44].

Неоднозначність результатів вступу ісламської країни, яка не вирізняється рівнем економічного розвитку, в християнський союз, яким де-факто на сьогодні є Євросоюз, перетворилася в непросту дилему й тоді, коли в 2005 р. члени ЄС визначалися в питанні початку переговорів про приєднання до нього Туреччини [7]. Їхній старт є відкриттям тієї фази діалогу Анкари з Євросоюзом, який має завершитися цілковитою інтеграцією ісламської держави в співдружність європейських країн.

Трування такого шляху — свідчення подолання психологічного бар'єру між імовірними партнерами. Він є рубіконом, перехід якого має передувати тій співпраці в рамках союзу, що базується на чітко визначених засадах, політичних цінностях та економічних інтересах, а не узалежнювати перспективу взаємодії від специфіки сприйняття соціокультурної іншості. Значимість цих міркувань можна проілюструвати словами міністра іноземних справ Німеччини Йошка Фішер, який свого часу порівняв значення входження Туреччини в ЄС з днем висадки союзників в Нормандії часів Другої світової війни [5].

Сучасна Туреччина продовжує реалізацію своїх євроінтеграційних намірів. Анкара готує прийняття нової конституції, яка, згідно заяв представників її політичного бомонду, всебічно захищатиме права і свободи людини. В державі планується реалізувати ту “ревізію” законів, що мають забезпечити відповідність правових актів Туреччини копенгагенським принципам [12, с. 8]. Всі ці заходи, як і подальші економічні зрушення, мають стати “козирною картою” для позитивного вирішення питання стосовно здобуття нею повноправного членства в Євросоюзі.

Таке завершення саги про довготривалий пошук порозуміння матиме, на думку багатьох політиків, особливе значення для протистояння Сходу й Заходу в його цивілізаційному вимірі. Так,

5 березня 2009 р. президент США Барак Обама заявив: “Якщо б Європейський Союз прийняв Туреччину, то адресував би сильний сигнал мусульманському світу” [15]. З логікою таких міркувань важко не погодитися.

Прагнення Туреччини вступити в ЄС останнім часом підтримують Італія й Португалія. Так, улітку 2007 р. держсекретар останньої Мануел Лабо Антунес у Брюсселі заявив про підтримку прагнень Анкари та виконання зобов'язань ЄС перед іншими країнами-кандидатами [16].

І все ж пошук порозуміння проходить не просто. Ті, хто виступає опонентом інтеграції Туреччини до Євросоюзу, пропонують врегулювати взаємини з нею шляхом застосування щодо Туреччини статусу т. зв. привілейованого партнерства [14, с. 45]. Серед найвідоміших речників такого врегулювання взаємин Анкари з ЄС — канцлер Німеччини Ангела Меркель та президент Франції Ніколя Саркозі [6].

Останній запропонував ще один варіант врегулювання турецького питання в травні 2009 р. Оскільки, згідно його позиції, Туреччину не можна інтегрувати в ЄС, співпрацю між ними слід реалізувати в союзі держав Середземномор'я. Відтак він запропонував лідерам держав Європи створити спільно з Анкарою “спільний економічний простір і простір безпеки” [16; 18].

Проекти такого штибу мають послабити негативний резонанс від відмови прийняти Туреччину в ЄС. Проте постає питання: чи прийнятні такі (чи інші) варіанти делікатної відмови для Анкари? Відповідь на це питання криється, на наш погляд, у самому факті її довготривалих спроб інтегруватися в європейський політичний простір. Ситуація може стати патовою з урахуванням того, що Туреччина визнана кандидатом на вступ до ЄС ще 1999 року. Індикатором її імовірної реакції можуть слугувати події 2005 р., коли внаслідок позиції Австрії й Кіпру виникла небезпека зриву переговорів про здобуття Туреччиною членства в ЄС. У відповідь на протидію її представники засобом тиску на європейську дипломатію де-факто застосували шантаж: у разі висунення нових вимог для початку переговорів з даного питання, Анкара може відвернутися від обраних раніше союзників і переорієнтуватися на Схід і Росію передусім [13]. Не варто ігнорувати й тим, що не так давно, в 1990-х рр., частина політичної еліти Туреччини висловлювалася за реалізацію т. зв.

неооттаманського шляху розвитку. Він передбачав посилення ролі Анкари не тільки у чорноморському регіоні, на Балканах, але й у Закавказзі, Центральній Азії, на Близькому Сході [8].

Крах обраної стратегії у взаєминах Євросоюзу з Туреччиною може спонукати й ще один небажаний наслідок: озброїти ті політичні сили, що використовують критику Заходу, як потужну складову своєї ідеології, потужним і небажаним для Європи й США аргументом. Це особливо значимо з урахуванням інформаційних війн, які давно стали помітною складовою політичної діяльності.

Література

1. А. Меркель та Н. Саркозі виступили проти нескінченного розширення ЄС // <http://eu.prostir.ua/view/234691.html>.
2. Богатый В. Ю. Особенности взаимоотношений Турция — ЕС // <http://www.confcontact.com/dec/Bogatij.htm>.
3. Будник О. Срока давности у геноцида нет! // Международный курьер. — 2009. — № 15 (64). — С. 10.
4. Василенко И. А. Геополитика современного мира: Уч. пособ. — М.: Гардарики, 2006. — 317 с.
5. Витебский М. Турция поймала ЕС на слове // <http://lenta.ru/articles/2004/10/25/turkey/>
6. Германия и Франция выступили против принятия Турции в ЕС // <http://www.rbc.ua/rus/top/2009/05/11/541613.shtml>.
7. Дунай П., Ляховский З. Евро-Атлантическая безопасность и институты // Ежегодник СИПРИ: вооружения, разоружение и международная безопасность / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. — М.: Наука, 1998, 2006, 2007. — С. 39-74.
8. Дюрре М. Э. Икбаль. Проблемы турецко-российских отношений в новой системе международной безопасности // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 4. — С. 50-54.
9. ЕС и Турция договорились об условиях начала диалога // <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/news/newsid4103000/4103531.stm>.
10. ЄС увійде в Османську імперію // http://www.tailand.org.ua/turizm/S_uvjde_v_Osmansku_mperyu/
11. Ковтиха В. Не минуло й сорока років. Чи стане Туреччина членом ЄС? // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/eu/2004/day08-10.htm>.

12. Корицкий А. Турция: новый президент, новый парламент, новое правительство // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 11. — С. 3-10.
13. Крылов А. Турция и ЕС: что до этого России? // <http://www.novoenmnenie.ru/mnenie/139.html>.
14. Масумова Н. Турция: задача вступления в ЕС как фактор экономического развития // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 7. — С. 40-45.
15. Обама и Саркози разошлись во мнениях относительно вступления Турции в ЕС // <http://korrespondent.net/world/795270>.
16. Переговоры о вступлении Турции в ЕС откладываются // <http://www.epochtimes.com.ua/ru/articles/view/2/3323.html>.
17. Почему ЕС не спешит принимать Турцию и Украину // http://news.nbc.com.ua/NEWSactionISarticleANDidIS5754ANDdateIS8.6.2005ANDcateg_idIS1.html.
18. Русселен П. Европа + Турция + Россия = проект Саркози // Международный курьер. — 2009. — № 16-17 (65). — С. 4.
19. Стратегия национальной безопасности России // Международный курьер. — 2009. — № 18 (66). — С. 7.
20. Турция и ЕС: поезд спущен с тормозов // <http://news.gala.net/?cat=23&id=221997>.
21. Турция и ЕС: что до этого России? // <http://www.novoenmnenie.ru/mnenie/139.html>.

Резюме

В статье проанализированы политические, экономические, правовые, социокультурные и демографические факторы, препятствующие получению Турцией статуса полноправного члена Европейского Союза.

Рецензент доктор полит. наук, профессор И. Н. Коваль

ВЫСЫЛКИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В 1922 ГОДУ

Настоящая статья продолжает предпринятое совместно с Н. А. Бондарь изучение проблемы “Социализм и культура” [1]. Непосредственно она затрагивает вопросы, связанные с репрессивной политикой советской власти против интеллигенции в 1922-1923 годах.

Среди событий, которыми сопровождался социалистический эксперимент (1917-1991 гг.), свое место занимает высылка из советской России крупнейших, представителей гуманитарной элиты в 1922 году, получившая обобщенный символ “Философский пароход”. Эта акция, была забыта официальной историографией, хотя нет-нет и звучали глухие ее отголоски, в одних случаях фальсифицированные, в других — невнятные и трудно расшифруемые.

Если до 1953 года это можно объяснить “режимом”, общим состоянием исторической науки, то после 20-го съезда партии она была, в лучшем случае, “ленива и нелюбопытна”. Работа, Д. Голинкова, в которой акции 1922 года посвящено 35-40 невразумительных строк, появилась в 1975 году, но не пробудила к этому эпизоду ни малейшего интереса. Разыскания М. Геллера, непосредственно посвященные высылке из России инакомыслящих, были напечатаны за границей в 1978 году и прошли бесследно [2].

Неверно было бы говорить, что фамилии изгнанников начисто исчезли. В 1939 году в седьмом сборнике “Литературное наследство Г. В. Плеханова”, еще упоминается Н. Бердяев. В такой, правда, трактовке: “Философ и публицист, неокантианец, начавший с “легального марксизма” и перешедший впоследствии к открытому идеализму и богоискательству. После Октября — в белой эмиграции, сотрудник реакционной и поповской прессы”. Неизвестно, что тут было от Р. М. Плехановой и Е. С. Коц, но то, что уже окончательно восторжествовал “дух” М. Б. Митина и Н. Т. Иовчука, вполне ясно. Память о “вычищенных из России” хранили и их современники. Так, А. В. Азарх-Грановская неоднократно вспоминает о Н. М. Волковом в своих

беседах с В. Д. Дувакиным в 1968 году. Л. Тимофеев 27 октября 1941 года записал в дневнике: “Говорят, что во главе московского правительства значится И. А. Ильин, знакомый москвичам и в свое время высланный в Германию”. Несомненно, в заграничном досье КГБ зафиксировали этот многозначительный факт. С. Голицын в своих мемуарах вспоминает о 1922 году: “В эти же дни по списку, якобы составленному товарищем Троцким, высылались за границу семьдесят профессоров Москвы и Петербурга со своими семьями. В списке были философы Бердяев, С. Булгаков, профессора Московского университета Кизеветтер, Новиков, председатель Российского сельскохозяйственного общества профессор Угримов. Словом, изгонялся цвет русской интеллигенции. В том списке был и молодой доцент Московского университета князь Сергей Евгеньевич Трубецкой — наш троюродный брат и сын известного философа князя Евгения Николаевича Трубецкого” [3]. Есть немало и других новых свидетельств, появившихся за последние двадцать лет.

Начало новому витку интереса к теме, как это часто бывает, положила публицистика (В. Костиков, С. Хоружий), за которой в любом случае сохраняется достоинство почина [4]. Затем появились более широкие публикации. Если в 1990 году Г. Красовицкая жаловалась, что она не могла добраться до списков кандидатов на высылку, которые составило ГПУ и представило ПБ ЦК РКП(б) и Ленину, то Л. А. Коган, В. Г. Макаров, А. С. Артизов добрались и обнаружили в них много любопытного [5].

Проведенные изыскания доказали прежде всего несводимость проблемы к двум немецким пароходам, вывезших в Германию представителей передовой российской интеллигенции. Они свидетельствуют, что акция носила более глобальный характер. Для пояснения нашей мысли сравним подзаголовки двух статей, которые являются граничными в процессе научного раскрытия сути вопроса. Одна положила начало обсуждению, вторая предваряла подготовку документальной базы для дальнейшего исследования.

Первая статья написана уже упомянутым М. Геллером, доктором исторических наук, профессором Сорбонны, вторая — А. Артизовым, доктором исторических наук, тогда первым заместителем руководителя Федеральной Архивной службы России, в 2003 году. Один автор пишет: “К истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 году”. Второй —

“К истории высылки интеллигенции в 1922 году”. Представляется, что речь идет об одном и том же предмете. На самом же деле вторая формулировка значительно шире, она указывает на то, что действительно скрывалось за “акцией”, предпринятой советской властью. Если М. Геллер акцентировал внимание на высылке “из Советского Союза”, то А. Артизов в полном соответствии с исторической реальностью, говорит о “высылке” как за границу, так и в родные места отдаленные.

Правда, время и тут наложило свой отпечаток. Поскольку РСФСР на востоке границу имела несколько иную, то выселять из нее можно было только до территории ДВР, а поскольку последняя была независимой, но духом “нашенская”, она в свою очередь, высылала неугодных в Россию. Или такой момент: сначала из Украины (СССР еще был в проекте) изгоняли интеллигентов на Запад (в Чехословакию, Польшу, Югославию), но потом украинское партийное руководство, сообразив, что тем самым укрепляет “национализм”, добилось, правда, не без некоторых усилий, разрешения высылать в Россию. Да и с врачами у всех выходила неувязка (лечить-то было надо) и их меньше, по сравнению с религиозными мыслителями или историками, высылали за границу.

Расширение “поля” исследования направило усилия ученых на создание обобщающей картины репрессий против интеллигенции в 1922 году. В этом смысле ценными являются любые штрихи, которые помогут в дальнейшем ее создать.

Определенный вклад за последние годы внесли одесские исследователи. В. Левченко, например, посвятил свою статью видному одесскому филологу, прославившему в дальнейшем ленинградскую школу, И. М. Тронскому (Троцкому), во многом связанному с описываемыми событиями [6]. В 1919 году он был, наряду с О. Л. Вайнштейном, К. П. Добролюбским, Г. В. Флоровским, так называемым “профессорским стипендиатом”. По возрасту и положению они были, говоря определением другой науки, кандидатами в “попутчики”. Кроме Г. В. Флоровского, который эмигрировал в 1920 году, они, по крайней мере, в этот период (1921-1923 гг.), успешно прошли полосу “перевоспитания”, объявленного советской властью. Иначе сложилась судьба большинства старой научной элиты. Уже в августе-сентябре 1922 года из вузов Одессы увольняют ряд арестованных преподавателей — историков, медиков, физиков, некоторых отправля-

ют на пенсию. Среди них — историк А. В. Флоровский, брат Г. В. Флоровского, будущий пассажир “Парохода”, в то время сотрудник Археологического института и директор Научной библиотеки, отделившейся от Одесского университета. Такая же участь постигла физиолога Б. П. Бабкина, впоследствии лауреата Нобелевской премии, медика Д. Д. Крылова, ставшего гордостью болгарской медицины. Из недавно опубликованных документов стала известна его характеристика чекистами: “Тип довольно хитрый ... как ученый ценности не представляет” [7]. В литературе называются также имена К. Е. Храневича (кооператор), А. Ф. Дуван-Хаджи (хирург), С. А. Соболя (зоолог) и др.

События в Одессе вызвали гневную реакцию И. П. Павлова. Во многом, очевидно, это было вызвано тем, что Б. П. Бабкин был его любимым учеником. Известно также, что в этот спор вмешался Н. И. Бухарин, естественно, защищая действия власти.

Московские и петербургские историки, которым в смысле доступности центральных архивов и карты в руки, больше интересовались, естественно, “своими” изгнанниками. Но в их работах достаточно свидетельств и о положении дел в Украине. Так, приводятся данные, что в украинском списке, утвержденном ЦК партии 3 августа 1922 г., значилось 77 фамилий (список был утвержден в Москве без обсуждения). К высылке из Киева было намечено 17 человек (в Константинополь через Одессу). В этих статьях встречаются неточности, но главное состоит в том, что они дают толчок дальнейшим поискам.

Но все это, однако, только детали репрессий. Многие вопросы остаются не ясными, не до конца раскрытыми, тем более, что тут, действительно, есть сложность, поскольку можно “утопить” акцию в общей линии усиления тоталитарного режима, но можно ее выпятить так, что к ней все сведется. К тому же, на всем освещении проблемы продолжает лежать оттенок сенсационности, некой оторванности от исторической обстановки тех лет. Поэтому стоит вкратце о ней напомнить.

Сначала о постоянно действующих факторах. 1921 год начался двумя крупнейшими событиями: 1) введением 10-м съездом “осадного положения в партии”, обозначенного миной замедленного действия — секретным пунктом о запрещении фракций, и 2) провозглашением новой экономической политики. Если первое было достаточно подготовлено всей историей бековс-

кой части РСДРП, то второе, предопределенное инстинктом самосохранения, означало в этот период “пересмотр всей точки зрения на социализм”. После этих двух зигзагов, события ближайших десяти лет (в обоих параметрах) неслись с головокружительной быстротой и завершившись закономерным установлением тоталитарного режима.

Как определенный этап этого процесса 1922-1923 годы занимают свое достаточно четкое место и представляют особый интерес [8]. Прежнее приравнивание их к последующим, даже ближайшим годам, то ли из любви к Ленину или ненависти к Сталину, не выдерживает критики. Это были в целом “тихие годы” между кровавым периодом гражданской войны и удушьем, установившимся за вторую половину двадцатых годов. Показательны такие цифры: арестовано за 1921 год — 35829, 1922 — 6003, 1923 — 4794, 1924 — 12425, 1925 — 15995, 1926 — 17804 и т. д. по нарастающей. Такой серьезный и вдумчивый наблюдатель как В. Ходасевич в 1926 году писал: “Говорю о нынешней России. Я уехал оттуда четыре года тому назад, но зная, что было, и читая тамошние газеты и журналы, могу вычислить, что есть. Не из эмигрантского “запала” говорю: РСФСР 1922 года и эпохи “военного коммунизма” либеральнейшая страна в сравнении с СССР 1926 года” [9]. Этим выводам как бы вторят воспоминания отца С. Фуделя и князя С. Голицина, которым, хотя они написаны на 40 лет позже, нельзя не верить. Благодаря или вопреки сану мемуаристов, они прежде всего подчеркивали греховный процесс “обмирщения”, в силу которого с 1922 года по 1933 годы появилась новая Россия [10]. В целом главная линия на сохранение насилия продолжалась. Троцкий писал в апреле 1924 года: “Это был период, когда Ленин при каждом подходящем случае вколачивал мысль о неизбежности террора. Всякие проявления прекраснодушия, маниловщины, халатности — а всего этого было хоть отбавляй — возмущали его не столько сами по себе, сколько как признак того, что даже верхи рабочего класса не отдают еще себе достаточного отчета в чудовищной трудности задач, которые могут быть разрешены лишь мерами чудовищной же энергии” [11].

Более конкретные ориентиры 1922-1923 гг. могут быть обозначены следующим образом:

- 1) дальнейшее развертывание хозяйственной политики в неповоротливом направлении, что наложило свой заметный, обнадеживающий отпечаток на весь строй жизни общества;
- 2) непрекратившееся и никуда не исчезнувшее после десятого съезда брожение в партии, связанное с ее дальнейшей бюрократизацией;
- 3) ликвидация силой основных очагов крестьянских Вандей (1921-1922 гг.), что облегчалось новой линией по отношению к крестьянству;
- 4) установление Советской власти почти на всей территории прежней России: в Закавказье (март 1922 год), Средней Азии (на протяжении года) и ДВР (конец 1922 года);
- 5) вне- и судебная расправа с религией, разграбление церковных ценностей под флагом борьбы с голодом (решение 11-го съезда партии, секретное письмо В. И. Ленина от 19 марта 1922 года) [12];
- 6) возрастание влияния внешнеполитического фактора (Генуя, Рапалло, Гаага, Лозанна), необходимость считаться с мировым общественным мнением, что вносило свои коррективы и во внутреннюю политику;
- 7) наступление на буржуазную интеллигенцию, начатое письмом Л. Троцкого в редакцию и статьей В. Ленина “О значении воинствующего материализма”, опубликованных в специально созданном журнале “Под знаменем марксизма”, и позднее закрепленное жесткой резолюцией двенадцатой партийной конференции “Об антисоветских партиях и течениях”;
- 8) преследование и фактическая ликвидация меньшевиков и эсеров (громкий процесс над вторыми, добровольный отъезд и высылка первых);
- 9) волна массовых арестов среди научной и творческой интеллигенции, ужесточение контроля над программами и содержанием курсов по общественным наукам; реорганизация высшей школы с четким намерением выслать из страны определенную группу неугодных, чтобы молодежь не разлагалась и другим было не повадно;
- 10) последние надежды на близкую мировую революцию (Зиновьев еще в 1921 году призывал в честь 50-летия Коммуны установить советскую власть во Франции), развеянные поражением авантюристических выступлений коммунистов в Германии и Болгарии (1923 г.);

11) обострение внутри высшей партийной элиты борьбы за “наследство”, вызванное тяжелой болезнью В. И. Ленина (1922-1923 гг.).

В таком сложном противоречивом взаимодействии разнонаправленных сил и была осуществлена одновременная, коллективная, семейная высылка из Москвы, Петрограда, Саратова, Казани, Киева, Харькова, Одессы и некоторых других городов выдающихся ученых, писателей и общественных деятелей. Это и позволяет рассматривать ее как специфическую, отдельную акцию наряду с другими действиями Советской власти, направленными против старой интеллигенции. Подготовка высылки заняла около полугода (март-август 1922 г.), проведение — около пяти месяцев (август-декабрь). Конкретика этих событий достаточно широко освещена в литературе.

Post hoc в современной литературе большое внимание уделяется размышлениям о том, что было бы с изгнанниками, если бы того, что было, не было бы. Но, во-первых, нам хорошо известна их последующая судьба, в основном счастливая, но иногда и трагическая (Л. Карсавин, Н. Волковыский).

Во-вторых, надо иметь ввиду, что акция так и была задумана и никак иначе она не могла произойти. Это поэт, но не историк, имеет право написать: “Ленин выпустил эту ораву опостылевших профессоров, хоть не выплеснул эту отраву на рассвете в зияющий ров” [13].

Тема высылки интеллигенции в 1922 году изучается ровно два десятилетия. Общая картина уже вырисовалась. Но есть моменты, которые обуславливают необходимость продолжать ее разработку. Это, во-первых, преодоление новых мифов, которые сложились или начинают складываться; во-вторых, остается почти не изученным вопрос о численности и доли тех, кто был выслан в пределах РСФСР и Украины; в-третьих, фактическое отсутствие вопроса об реакции общества на происшедшее в 1922 году. Объем статьи не позволяет подробно остановиться на нашем видении этих проблем, поэтому ограничимся краткими замечаниями.

Первое. Почти все авторы, пишущие о высылках (особенно за границу) рисуют их в драматических красках. Между тем, ставшие к настоящему времени известными источники свидетельствуют о противоположном. Не драматизм, а обыденность происходящего должна поражать прежде всего. Ну какой, скажите

драматизм, если П. Сорокин устраивает скандал заместителю народного комиссара иностранных дел Карахану за то, что от него требуют уезжать за свой счет. Или когда студенты Московского университета устраивают проводы А. Кизеветтеру колонной, растянувшейся от старого здания на Моховой до Волхонки, где жил историк. Или если молодую Угрюмову-Рещикову с цветами провожает, вкупе со многими, близкий ей человек, а в Петрограде встречают многочисленные родственники. Или если семья Лосских на пару дней (до отплытия парохода) размещает у себя семью Бердяевых, а сами философы ведут ученые дискуссии. Или если коллеги Н. О. Лосского устраивают ему домашние проводы и т. д. и т. п. [14]. Правда известны и некоторые другие сведения, которым, однако, просто нельзя доверять в силу их очевидной неправдивости [15]. Повторимся, поражает не трагичность происходящего, а его неестественная естественность.

Второе. При всей разнице в подсчетах численности высланных за границу наиболее достоверной является цифра — около двухсот. Но еще труднее выяснить, сколько же было отправлено в ссылку в пределах страны. Тут могу добавить одно собственное наблюдение. В свое время, занимаясь историей Южноукраинского педагогического университета имени К. Д. Ушинского, я обратил внимание, но не придал этому значения, на практику высылки из Украины в РСФСР. Скорее всего это и были отголоски анализируемой акции. Так или иначе, перед нами новое, “белое пятно” отечественной истории, которое предстоит стереть будущим исследователям.

Третье. Вопрос об общественном резонансе, который имели высылки, видимо, очень не прост. Нельзя конечно всерьез воспринимать велеречивое заявление Э. Радзинского о том, что “в это время проводится акция потрясая интеллигентскую Россию” [16].

Спрашивается, а кто же это “вся интеллигентская Россия”? Сразу же исключаем партийно-советскую верхушку — Ленина, Каменева, Троцкого, Бухарина. Затем — все высшее руководство Наркомпроса, Наркоминдела, ВСНХ, ВЧК и других органов, действовавших в “операции”, а это Луначарский, Покровский, Брюсов, Волгин, Чичерин, Литвинов, Майский, Дзержинский, П. Богданов. Затем — Горького и Рязанова: много сделавшие для защиты помгольцев, эсеров и меньшевиков, они на этот раз промолчали. Затем — все организации типа РАПП, Леф, “Молодая

гвардия”, “Кузница” и пр. Затем — Маяковского, мишенью которого постоянно были изгнанный Айхенвальд и чудом уцелевший П. Коган. Затем — руководство всех крупных литературных журналов (Вронский, Полонский и др.). Затем — Пастернака, Есенина, “Серапионов” и вообще “попутчиков”: они в эти годы мирно путешествовали по Америке, Франции, Германии и сотрудничали в журнале, издаваемом Ф. Степуном сразу же после своей высылки. Затем — Вересаева, который в ночь на Новый 1923 год в Кремле, у Каменева, при активной поддержке Сталина и Дзержинского добился издания дорогого ему романа “В тупике”. Затем — Эренбурга, который в 1921 году уехал в Германию и на которого А. Толстой как на “экспонат из Советской России” собирал эмигрантов, и самого Толстого и Соколова-Микитова, только-только вернувшихся на Родину. Затем — Грановского, Мейерхольда и вообще корифеев театра, которые переживали в эти годы период “бури и натиска”. Затем — Анненкова, Филонова и художников вообще, которым только еще предстояли испытания. Наконец, всех “коллег” — философов, лучший, может быть, из которых И. Луппол написал о книге С. Франка следующее: “Каким-то диким анахронизмом представляется в наши дни этот выученик Николая Кузанского; за современной философской видимостью Франка скрывается средневековая схоластика. А ведь книжка предназначена для широких масс читателей” [17]. Этот ряд можно продолжать и продолжать.

Не говоря уже о том, что в это же время, в 1923-1925 гг., начались оживленные дискуссии о судьбах русской интеллигенции, в которых приняли участие умнейшие люди России — Ключников, Рейснер и др.

Но, повторимся, тут есть проблема, большая проблема, как и по многим другим аспектам депортации 1922 года. Так что успокаиваться еще рано. Поэтому немного подправим поэта. У него сказано: “И печально в балтийском просторе Философский гудел пароход”, мы же скажем “Философский гудит пароход”.

Литература

1. Болдырев И. А., Бондарь Н. А. К вопросу об истоках тоталитаризма (20-е гг.) // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. — 2008. — № 14 (70).

2. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М.: 1975; Геллер С. “Первое предостережение” — удар хлыстом // Вопросы философии. — 1990. — № 9.
3. Азарх-Грановская А. В. Воспоминания. — Иерусалим-Москва., 2001. — С. 72-75; Тимофеев Л. Дневники военных лет // Знамя. — 2002. — № 6. — С. 163; Голицын С. Записки уцелевшего. — М.: Орбита, 1990. — 736 с.
4. Костиков В. Последний пароход // Литературная газета. — 1989, 13 сентября; Костиков В. Изгнание из рая // Огонек. — 1990. — № 24; Хоружий С. Философский пароход // Литературная газета. — 1990, 9 мая.
5. Красовицкая Т. Что имеем, не храним... // Московские новости. — 1990, 20 мая; Коган Л. А. Выслать за границу безжалостно // Вопросы философии. — 1993. — № 9; Макаров В. Г. Власть ваша, а правда наша // Вопросы философии. — 2002. — № 10; Артизов А. С. Очистим Россию надолго // Отечественные архивы. — 2003. — № 1.
6. Левченко В. Иосиф Моисеевич Троцкий (Тройский). Судьба и творческий путь. — Юго-Запад. Одессика, 2007. — № 4. — С. 220-240.
7. Вечерняя Одесса. — 1992, 8 августа.
8. Подробнее об этом см. в данном списке за № 1.
9. Литературная газета. — 1989, 23 августа.
10. Фудель С. Воспоминания // Новый мир. — 1991. — № 3-4; Голицын С. Указ. работа. — С. 204-205.
11. Луначарский А., Радек К., Троцкий Л.. Силуэты: политические портреты. — М.: — 1991. — С. 87-88.
12. Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 4. — С. 190-193.
13. Ваншенкин И. К. Ленин выбросил эту ораву // Знамя. — 2007. — № 2. — С. 57.
14. Бакунина Т. А. Воспоминания о Кизеветтере // Археографический ежегодник за 1993 год. — М., 1995. — С. 211-214; Решикова В. А. Высылка из РСФСР // Минувшее. — 1992. — № 11. — С. 203 и сл.; Лосский Б. Н. Наша семья в пору лихолетья // Минувшее. — 1993. — № 12.
15. Блок-Баерс Р. Нью-Йорк — Москва — Сибирь по этапу // Звезда. — 2001. — № 9. — С. 198.
16. Радзинский Э. Сталин. — М., 1997. — С. 193.
17. На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: философия и мировоззрение. — М., 1990. — С. 126.

От автора: виражаю глибоку признательность О. В. Полу-
яктовой за помощь при подготовке статьи к печати.

Резюме

В публікації на підставі досліджень які проведені в сучасній літературі обґрунтовуються деякі нові підходи щодо висилки значної групи видатних діячів науки та культури з України та РСФСР в 1922 році; досліджується подальше зміцнення радянської тоталітарної системи.

Рецензент доктор истор. наук, професор В. Н. Соколов

УДК 94 (477.7)

Ю. В. Делібалтова

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ в 20-30-ті рр. ХХ ст.

Побудова демократичної, соціальної держави в Україні не можлива без створення державних інститутів, у тому числі й органів внутрішніх справ. Успішність розвитку сучасного державотворення залежить не тільки від нинішньої ситуації та потреб, але й від врахування історичного досвіду попередніх поколінь, навіть якщо він негативний, усвідомлення тих помилок, що призводили до втрати державності в минулому, до поразок у військових та економічних змаганнях, до небажаних результатів у діяльності державних структур. Вивчення досвіду минулого необхідне також для того, щоб не було повернення назад. Отже, масовий інтерес істориків до проблеми виникнення, становлення та організації органів міліції призвів до дублювання найбільш популярних тем. З'явилося багато публікацій, які повторюють одна одну. Проте залишається важлива сфера, в якій практично відсутня конкуренція — утворення та діяльність органів міліції, зокрема, на Півдні України.

За радянських часів цією проблематикою займалися І. Підплеття, В. Чуніхін, А. Умеренков, друкуючись в періодичній пресі. Вони видали книгу “Рассекретить — опубликовать...”, написану на маловідомих раніше архівних матеріалах. Також цієї тематиці приділяли увагу М. Поляков, М. Сідоров, М. Спектор, Ю. Гросман, друкуючи свої праці в періодичних виданнях Миколаєва, Одеси, Херсона, Запоріжжя. В Радянський період була

написана монографія “Советская милиция: история и современность (1917-1987)”. Наукові статті Хміля Г. В. присвячені робітничо-селянській міліції на Україні в період 20-х років. На Одещині, зокрема, плідно працювали з даної тематики Свидерський І., Березов Б., Петухов Г.Є., Челядін В. А., Кузьменко А., Зотов М. І., Скрипник І. В 2004 році вийшла в світ написана Дегілевим В. Д. праця про виникнення, організацію та основні напрямки міліції Одеської залізниці.

Аналіз стану наукової розробки теми історії органів міліції на Півдні України від її зародження до сьогодення, дозволяє дійти висновку, що у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні праці, у яких всебічно висвітлювався б процес становлення та діяльності органів міліції на регіональному рівні як органічної складової частини державного апарату України.

На регіональному рівні діяльність органів ДПУ-НКВС у контексті політичних репресій були висвітлені визначними істориками. Зокрема, це фундаментальні праці академіка М. М. Шитюка, а також публікації істориків Б. Нікольського, І. Ніколаєва, Ю. Зайцева, стосовно репресій на Півдні України у 20-50-ті рр. ХХ ст. Слід відзначити також Ю. В. Котляра, публікації якого присвячені репресіям проти представників етнічних німців на Миколаївщині в післявоєнний період та боротьбі органів держбезпеки з повстанським рухом на Лівобережній Україні у 1920-1930-х рр.

Важливу роль в оздоровленні та упорядкуванні міліції зіграла воєнізація, яка була закінчена у 1922 році. Так, особовий склад міліції був переведений на фронтний пайок (наказ “Про міліцію” № 53), проведена кадрова реорганізація, здійснені заходи по налагодженню зв’язків з управлінням міліції на місцях, прийняті єдині штати, що призвело до створення єдиної структури міліції [1, с. 26].

Для прискорення формування кадрового складу міліцейських підрозділів у Харкові, Полтаві, Києві, Одесі та Катеринославі були відкриті курси по підготовці міліціонерів, у Запоріжжі діяли курси по підготовці командного складу міліції. У цей період міліція укомплектовувалась за рахунок досвідчених дисциплінованих бійців Червоної Армії, зокрема, у Запорізьку губернію було направлено 902 бійця [2, с. 63].

Значну увагу приділяли навчанню. Створювалися спеціальні школи, у Харкові — Всеукраїнська школа міліції (нині — Київський національний університет внутрішніх справ). Так, на за-

сіданні РНК УСРР 25 грудня 1922 р. було вирішено реорганізувати Харківську школу міліції у Всеукраїнську та прийняти її на державне забезпечення. На підставі цього рішення Наркомат внутрішніх справ протягом 1923 року здійснив необхідні організаційні заходи, і наказом по міліції і кримінальному розшуку УСРР № 121 від 23 жовтня 1923 року навчальний заклад було перейменовано на Всеукраїнську школу міліції і кримінального розшуку. Таким чином він набув статусу республіканського. Відтак Всеукраїнська школа почала готувати старший командний склад для органів міліції усєї України [1, с. 26].

У 1923 році у Всеукраїнській школі командного складу міліції і розшуку проводили іспити з таких дисциплін: адміністративно-міліцейська справа, законодавство, цивільне право і процес, діловодство, кримінальне право, судоустрій, криміналістична техніка, політекономія, історія революційного руху, радянське будівництво, тактика, топографія, стрілецько-кулеметна і гарматна справи, українська мова, статuti. Іспити були письмовими (політичні науки, адміністративно-міліцейська справа, діловодство, українська мова) та усними [1, с. 27].

У 1924 році міліція увійшла до профспілки. Це розширило коло трудових прав працівників ОВС до рівня робітників і службовців. Вдалося підвищити заробітну платню та врегулювати робочий час. У вихідні дні до несення служби допускався тільки стройовий склад та оперативники кримінального розшуку. У квітні 1924-го РНК України затвердила Положення про Всеукраїнську школу міліції і кримінального розшуку, в якому було визначено її головне завдання: як загальноосвітня, так і спеціальна міліцейсько-розшукова підготовка кваліфікованого складу і кримінального розшуку. Положення встановлювало особливу форму одягу, головного убору та знаків розрізнення [1, с. 28].

23 липня 1926 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР у вичездане Положення про НКВС УСРР були внесені зміни, які стосувалися відділу міліції і розшуку. Згідно з цією постановою його підвищено у статусі і перейменовано в “Головне Управління Міліції і Кримінального Розшуку Республіки” [3, с. 287]. 10 листопада 1926 р. прийнято нове Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР, згідно з яким РСМ УСРР визначалась як адміністративно-виконавчий орган радянської влади. Положення покладало на працівників міліції охорону революцій-

ного порядку та громадської безпеки в республіці, захист населення від соціально небезпечних елементів. Крім того, відповідно до документа, особи, які поступали на службу, давали письмове зобов'язання працювати в міліції строком не менше одного року. Після прийняття Положення було також затверджено Статут робітничо-селянської міліції УСРР [4, с. 158].

У чотирьох найбільших містах України — Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську — існували окремі міські управління міліції та розшуку, в деяких великих містах — міські райони міліції, кількість яких змінювалась залежно від чисельності населення. Таких районів міліції в Україні було 56 [1, с. 28].

Основними завданнями міліції України, зокрема і Півдня, як і раніше, була боротьба зі злочинністю, зокрема з бандитизмом; охорона громадського порядку; зміцнення дисципліни серед міліції та розшуку; остаточне організаційне оформлення цих органів; оздоровлення особового складу шляхом перегляду його та заміни тих, хто не справлявся зі своїми обов'язками; підвищення кваліфікації і боротьба з плінністю кадрів; поліпшення матеріального становища і технічного оснащення органів міліції і розшуку; уточнення прав та обов'язків й звільнення міліції від обов'язків, які не входять до переліку.

До середини 20-х років минулого століття жінки на роботі в міліції були швидше винятком, ніж правилом. Така ситуація, як зазначалося у статті “Жінка в Робітничо-селянській міліції”, надрукованій 10 липня 1931 р. у газеті “Вартовий Жовтня”, тривала до 1926 року, коли відбувся добір жінок до лав міліції. Переважна більшість працівниць займала посади кур'єрів, секретарів тощо. У Києві, як писали у журналі “На посту” (№ 14 за 1926 р.), у тому ж 1926 році з метою експерименту прийняли 15 жінок для забезпечення внутрішньої охорони Окружного виконкому та виконання кур'єрської роботи [1, с. 28].

Правовою підставою для визначення кола обов'язків жінок, яких взяли на роботу до міліції, став наказ начальника робітничо-селянської міліції УСРР “Про використання жінок в органах робітничо-селянської міліції УСРР” № 14 від 1 лютого 1928 р. У документі зазначалося, що використання жінок в органах правопорядку можливо лише на такій роботі, яка не вимагає фізичної сили та міцного здоров'я, а саме: “1. У надвірній міліції: для вручення повісток, проведення стягань, розноски

пакетів, вартування на зібраннях, з'їздах та при камерах для затриманих, при особистих обшуках затриманих жінок та помічниками вартових в Управлінні міліції; 2. У розшуковій роботі — агентів розшуку, та для проведення агентурної роботи, особливо щодо виявлення притонів, малин, виявлення звідників або звідниць та ін.” Також визначалось, що жінок можна використовувати “для проведення роботи в галузі дізнань” [1, с. 28].

Та незважаючи на незначну чисельність працівниць і обмеження кола обов'язків, самовідданим служінням правоохоронній справі жінки-міліціонери довели право працювати нарівні з чоловіками, а в окремих службах — і свою перевагу та незамінність. Цікавим є приклад М. Чаури-Старичкової, яка 1926-го обіймала посаду завідувача карного столу в Одесі. У 1927 році, 7 березня, її урочисто посвятили в дільничні інспектори. Вона обслуговувала одну з найкриміногенніших дільниць міста. Їй за короткий строк її територія обслуговування стала кращою в регіоні [1, с. 28].

Перед Запорізькою міліцією також ставилися особливо відповідальні задачі. Переважно сільськогосподарський край стає одним із значних індустриальних центрів країни. По державних планах будується Дніпрогес, ростуть будівлі промислових комплексів “Запоріжсталь”, “Дніпроспецсталь” та інші об'єкти. Вся країна бере участь у Запорізькому будівництві. Вкрай напруженою була й робота запорізької міліції; її основні завдання — боротьба з бандитизмом, кримінальним хуліганством, крадіжками, розтратами та розкраданням, скоєними на будівництві; ліквідація спекуляції, подолання безпритульності. Всі поставлені завдання запорізькі міліціонери виконали з честю. Так, у 1940 році міліція області мала кращі показники боротьби зі злочинністю в Україні, посіла перше місце у соціалістичному змаганні міліцейських колективів республіки. На той час в регіоні функціонували п'ять відділень міліції у Запоріжжі, підрозділи в Бердянську, Мелітополі та інших населених пунктах [5, с. 265].

Важливим був факт проведення українізації органів НКВС. Так, наприкінці 1925 року керівництво НКВС УСРР звернуло увагу місцевих органів комісаріату, зокрема міліції, на виявлені недоліки у проведенні українізації апарату. З метою посилення цього процесу видано наказ НКВС по округу від 10 листопада 1925 р., в якому визначалися необхідні заходи. Так,

наприклад, заборонявся прийом на службу працівників, “що зовсім не володіють українською мовою” [5, с. 291].

З метою поліпшення трудової дисципліни та чіткого розподілу навантаження між працівниками комісаріату Адміністрація НКВС за погодженням з місцевкомом 26 травня 1927 р. запровадила правила внутрішнього розпорядку в НКВС. Згідно з ними робочий день у комісаріаті починався о 9 годині ранку і тривав до 15 год. 30 хв. щодня, крім перед днів вихідних та революційних свят, коли робочий день тривав до 15 год. Для обліку явки на службу встановили марочну систему контролю. Кожен працівник отримував свій власний номер. Прибувши на роботу, він був зобов'язаний знімати марку та залишати її у себе до кінця дня. А йдучи з роботи, вішати марку на свій номер. Контроль покладался на завідувача господарчою частиною НКВС. У разі неможливості вчасно або взагалі прибути на службу працівнику треба було повідомити про це начальника відділу, де він працює, вказавши причину запізнення або неявки, а прибувши на роботу, представити відповідні документи, які б підтверджували обставини, що завадили вчасній появі на службу. Робочі години, які були пропущені без поважних причин, вважались прогулом і не оплачувались. Запізнення на службу без поважних причин більш ніж двічі на місяць давало право адміністрації накладати відповідне стягнення [1, с. 28].

У ході проведення у Радянському Союзі централізації адміністративно-командної системи управління країною згідно з постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 10 липня 1934 р. було утворено загальносоюзний Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), до складу якого включено Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ). На НКВС СРСР поклалися завдання із забезпечення революційного порядку та державної безпеки, охорони суспільної (соціалістичної) власності, запису актів громадянського стану та прикордонної охорони. До його складу увійшли такі управління: Головне управління державної безпеки; Головне управління робітничо-селянської міліції; Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони; Головне управління пожежної охорони; Головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень; Відділ актів громадянського стану; Адміністративно-господарське управління [6, с. 26].

В Україні НКВС було відновлено згідно з постановою Центрального Виконавчого Комітету УСРР “Про створення Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР” від 11 липня 1934 р. До його складу ввійшли: Управління державної безпеки; Управління робітничо-селянської міліції; Управління прикордонної та внутрішньої охорони; Управління пожежної охорони; Відділ актів громадянського стану; Адміністративно-господарське управління. В областях організовувалися управління НКВС УСРР [5, с. 248].

Одним із завдань, що стояли перед Наркоматом внутрішніх справ України, було створення нормальних матеріально-побутових умов для працівників міліції. Так, 29 квітня 1935 р. було видано наказ НКВС УСРР № 390 “Про поліпшення матеріально-побутових умов працівників Робітничо-селянської міліції”. Згідно з цим документом в окремих містах збільшувалась заробітна плата основних категорій працівників: міліціонерів — у розмірі від 12 до 30 %, тобто на 20-30-50 крб., дільничних інспекторів — на 14 %, або на 45 крб. Підвищена заробітна плата мала сплачуватись, починаючи з 1 січня 1935 року [6, с. 27].

З метою поліпшення організації служби Наркомат внутрішніх справ організував вивчення практики поділу територій обслуговування на дільниці і навантаження на дільничних інспекторів міліції, за результатами якого видав наказ № 570 від 15 травня 1935 р. “Про перегляд інспекторських дільниць робітничо-селянської міліції і закріплення дільничних інспекторів”. Наказ вимагав перерозподілити території дільниць виходячи з оперативної доцільності і рівномірності навантаження на дільничних з урахуванням висновків відділів кримінального розшуку, паспортної, політичної та зовнішньої служби. Категорично заборонялось перекидати дільничних інспекторів з однієї дільниці на іншу без попередньої особистої санкції начальника обласного управління.

На поліпшення організації дізнання в органах міліції був спрямований наказ № 669 від 21 серпня 1935 р. “Про керівництво дізнаннями в органах робітничо-селянської міліції НКВС УСРР”, яким вимагалось упорядкувати направлення справ за підсудністю і приписувалось в усіх випадках направлення таких справ суворо дотримуватися вимог Кримінально-процесуального кодексу УСРР. Начальникам органів НКВС пропонувалось організувати семінари для всіх працівників, які ведуть дізнання і слідство, з наступним прийняттям заходів [6, с. 27].

Відповідальним завданням, що, як і в попередні періоди, стояло перед НКВС, була боротьба зі злочинністю та бездоглядністю неповнолітніх. Наркомат забезпечив проведення в життя вимог Інструкції “Про порядок затримання і подальшого направлення бездоглядних дітей”, об’явленої наказом НКВС СРСР № 071 від 7 червня 1935 р., та організував діяльність приймальників-розподільників для дітей у відповідності до Положення про них, об’явленим вказівкою НКВС СРСР № 121 від 7 липня 1935 року [6, с. 28].

Слід зазначити, що у 30-х роках у складі НКВС, поряд з органами внутрішніх справ, продовжували свою діяльність органи державної безпеки. Вони стали знаряддям, з допомогою якого Сталін намагався зміцнити свою особисту владу. В цей час ДПУ ще в більших масштабах виконувало репресивні функції. Воно не тільки виявляло і карало відкритих ворогів тогочасного ладу, але й застосовувало репресії до законослухняних громадян за найменшою підозрою у “неблагонадійності” або за наклепницькими доносами, а також до членів сімей репресованих.

Таким чином, у НКВС були зосереджені всі силові структури, крім Збройних сил, і він перетворився на наймогутніше відомство, посівши особливе місце в системі державного механізму.

Проте не можна не відзначити і того факту, що органи НКВС України, зокрема міліції, у передвоєнний період викрили і знешкодили велику кількість справжніх ворогів держави — агентів і резидентів фашистської розвідки, що заснувались у багатьох українських містах і особливо у місцевостях, прилеглих до південного кордону республіки.

Якщо каральні функції ВУНК-ДПУ-НКВС, причини і трагічні наслідки масових репресій, пов’язані з ними нормативні та організаційно-розпорядчі документи знайшли своє певне відображення в науковій та публіцистичній літературі, то інші важливі сторони діяльності колишніх спецслужб досі залишаються поза увагою дослідників. Йдеться перш за все про інформаційно-аналітичну, оперативну роботу, яка не лише дозволяла відслідковувати ситуацію в СРСР в цілому та в Україні зокрема, а й значною мірою впливала на формування внутрішнього і зовнішнього курсу партійно-державного керівництва країни, визначала конкретні практичні кроки місцевого керівництва.

Необхідно відзначити, що завдання проведення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи знайшли своє відображення вже

в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Налагодження серйозної інформаційно-аналітичної і оперативної роботи вимагав від працівників спецслужб Ф. Е. Дзержинський. В листі до Уншліхта, Месінга та Самсонова він пропонував зосередитись на нагляді за роботою комуністичних осередків фабрик, заводів, майстерень, профспілковими і молодіжними організаціями, вкорінення в їх середовище агентури, підготовки щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності [7].

Що стосується спадковості інтересів і напрямків роботи, доцільно проаналізувати нормативні документи колишніх спецслужб, пов'язаних з організацією інформаційно-аналітичної роботи. Одним з перших таких документів стала підготовлена начальником інформаційного відділу Всеросійської надзвичайної комісії Опшаріним інструкція по державній інформації, затверджена наказом ВНК від 7 листопада 1922 р. Остання мала стати своєрідним регламентом діяльності державних інформаційних трійок [6, с. 28].

Одночасно з цим конкретизувалися основні напрямки збору та узагальнення необхідної інформації. До інструкції по держ-інформації додавався перелік питань, які за відповідними розділам підлягали висвітленню в державних зведеннях. Особлива увага зверталася на такі питання:

1. політичний стан робітників, стан промисловості: державної, приватної, кустарної;
2. політико-економічний стан селянства (хід сільськогосподарських кампаній, повинностей, податків, робота радянських сільських господарств, артілей, заготівля палива);
3. робота кооперації і стан вільного ринку;
4. політичний настрої червоноармійців і стан військових частин;
5. настрої союзної і партійної маси, робота професійних і партійних організацій;
6. настрої радянських службовців і радянське будівництво;
7. санітарний стан населених пунктів і організації допомоги голодуючим;
7. робота контрреволюційних партій, організацій духовенства, сект. Активне виявлення контрреволюційних настроїв;
8. політико-економічний стан шкільних працівників, політико-освітня робота;
9. політико-економічний стан залізничників, робота транспорту;

10. для прикордонних губерній додатково вимагалася інформація про стан кордонів і закордонні зведення [8].

Характеризуючи систему державного інформування під безпосереднім керівництвом ВНК-ДПУ, яка склалася на початку 20-х років, не можна не відзначити, що в зазначений період спецслужби мали і власну систему інформування вищестоящих організацій партійних і радянських органів, яка спиралася на результати їх оперативної діяльності, причому на кожному історичному етапі перед останньою ставилися нові специфічні завдання. В кінці 20-х — на початку 30-х років інформації спецслужб набували все більше політичного характеру.

Разом з тим вже на початку 20-х років режим допуску до документальних матеріалів ставав жорсткішим. Особливо це спостерігається з другої половини 30-х років, коли режим секретності охопив переважну більшість діловодства партійних, радянських, профспілкових органів, промислових підприємств тощо. Не можна не погодитися з Г. М.Івановою, яка говорить про “тотальне засекречення” різного роду документальних матеріалів [9, с. 67], її думку повністю підтверджує Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., підкріплений наказом НКВС СРСР за № 360 від 11 червня 1938 р. про включення Центрального архівного управління до складу НКВС СРСР на правах Головного архівного управління [6, с. 27].

Таким чином, внаслідок інформаційно-аналітичної, оперативної роботи органів ВУНК-ДПУ-НКВС, опрацювання ними центральних, місцевих і відомчих архівів відклався унікальний документальний масив, який, не зважаючи на свою специфіку, може бути цінним джерелом для вивчення найрізноманітніших сторін політичного, економічного і культурного життя як України в цілому, так і окремих її регіонів, зокрема, Півдня України.

Дещо видозмінюються напрямки діяльності органів міліції України наприкінці 30-х на початку 40-х рр. XX ст. Це безумовно було пов'язано з жахливою подією історії не тільки нашої країни, а й всього людства — Другою світовою війною.

Так, наприклад, для вдосконалення паспортної системи було розроблено нове Положення про паспорти, затверджене урядом 10 вересня 1940 р. Зазначеним документом встановлювалась адміністративна і кримінальна відповідальність за порушення

паспортного режиму, посилювалась відповідальність за прийняття на роботу без паспортів та проживання без паспортів і прописки, Тоді ж органи міліції розпочали видачу паспортів згідно з новим Положенням. Водночас була проведена робота з паспортизації західних областей УРСР. У її процесі працівники міліції виявили велику кількість осіб, які не мали права мешкати в режимних місцевостях УРСР.

Згідно з Указом Верховної Ради УРСР від 12 березня 1941р., на підставі загальносоюзного законодавства, Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР також було поділено на два наркомати — внутрішніх справ (НКВС УРСР) і державної безпеки (НКДБ УРСР) [6, с. 28]. Подальший організаційний розвиток НКВС УРСР та його складових частин, зокрема української міліції, удосконалення структури, форм і методів її діяльності був припинений з початком Великої Вітчизняної війни. Надалі заходи щодо вдосконалення оперативної роботи в органах міліції від середини 1941 р. були спрямовані на виконання невідкладних завдань, пов'язаних з перебудовою всієї роботи на воєнний лад.

Говорячи про формування стратегічної перспективи побудови Української держави, необхідно зрозуміти, що паралельно з такими органічними компонентами, як розвиток національної економіки, створення фінансової системи і введення власної грошової одиниці, додаткової системи та організації армії, важливим елементом державотворення є організація самостійних органів внутрішніх справ, ефективне управління ними та використання їх потенціалу в реалізації внутрішньої політики держави. І можливо це зробити лише тоді, на мою думку, коли ми будемо використовувати знання і досвід минулих поколінь, не повторюючи жажливих моментів нашої історії.

Література

1. Михайленко П., Довбня В. Міліція УРСР як складова частина Народного комісаріату внутрішніх справ // Іменем закону. — 2007. — № 29. — С. 26-28.
2. Тимченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 роки. — К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. — 258 с.
3. Советская милиция: история и современность (1917-1987). — М.: Юрид. лит-ра 1987. — 336 с.

4. Дегілев В. Д. Міліція Одеської залізниці. — Одеса: Скай-бук, 2004. — 368 с.
5. Органи державної безпеки Київщини 1917-2006 рр. у фотографіях та документах. / Під ред. О. І. Шевченко — К., 2006. — 480 с.
6. Михайленко П., Довбня В.. Міліція УРСР у складі відновленого НКВС у передвоєнний період // Іменем закону. — 2007. — № 31. — С. 26-28.
7. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії. — Ф. 76. — Оп. 3. — Спр. 150. — Арк. 10-12.
8. Державний архів Одеської області. — Ф. 1 — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 1-6.
9. Иванова Г. М. Гулаг в системе тоталитарного государства. — М., 1997. — С. 96.

Резюме

В статье на основе документальных, архивных материалов, периодической прессы и исторической литературы отображены основные направления деятельности милиции Юга Украины в 20-30-е гг. XX в.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Ю. В. Котляр

УДК 94:329.058.1(497.1)“1941/1943”

Ю. В. Шахин

КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ ЧЕТНИКОВ ДРАЖИ МИХАЙЛОВИЧА: СПЕЦИФИКА РЕГИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ (1941-1943 гг.)

Отношение к движению четников никогда не было однозначным. В титовской Югославии четники рассматривались как коллаборационисты. Современные сербские ученые в большинстве своем пытаются представить четников как участников движения Сопротивления. Попытки пересмотра оценок, предпринятые в бывшей Югославии, не прошли бесследно и для СНГ. В научной литературе, прежде всего российской, тоже наметилась тенденция изменить традиционное отношение к четникам. Например, Михаил Семиряга в монографии “Коллаборационизм” вообще не упоминает четников среди коллаборационистов [2]. По-

пытки выдать четников за участников движения Сопротивления, правда пока больше в устной форме, наблюдаются и в украинской академической среде. Однако, специальных научных исследований по проблеме четников историография Украины и России пока не выдвинула, если не считать исследований С. Романенко об идеологии четников [1]. Налицо необходимость специального научного рассмотрения данной проблемы.

Источниковую базу исследования в основном образуют документы четнического, итальянского и немецкого происхождения, опубликованные в XIV томе фундаментального югославского издания “Сборник документов и данных о Народно-освободительной войне” и переизданные в сборнике “Сотрудничество четников Дражи Михайловича с оккупантами и усташами” [5]. Следует также оговорить, о каких четниках пойдет речь. В Югославии в годы второй мировой войны действовали два движения, носящих имя четников. Одно возглавлял Коста Печанац, другое — Дража Михайлович. Движение Михайловича известно также как равногорское — по имени Равной горы, где изначально сложился центр движения. По отношению к четникам Печанца проблем не существует — их движение однозначно было коллаборационистским. Вопрос касается только четников Дражи Михайловича. Потому ниже под “четниками” подразумеваются лишь они, а их принадлежность к движению Дражи Михайловича специально не оговаривается.

По моему мнению, коллаборационизм четников безусловно имел место, хотя сделать однозначный вывод о коллаборационизме четников не так-то и просто. Во-первых, движение четников эволюционировало, и в разное время удельный вес коллаборационизма в его деятельности был неодинаков. Во-вторых, у движения четников не было жесткой вертикали управления. Местные командиры, как правило, признавали моральный авторитет Дражи Михайловича, но в своей повседневной деятельности могли и не руководствоваться его приказами. Во всяком случае, безусловно заставить их выполнять свои распоряжения Дража Михайлович и его штаб не могли [4, с. 365, 368, 370]. В-третьих, серьезно отличалась обстановка, в которой действовали те или иные четнические отряды. Югославия была разделена на несколько зон оккупации, где проводилась разная политика, различавшаяся в зависимости от статуса территории.

Движение четников практически всюду опиралось на сербское население, потому что четники были сербскими великодержавными националистами, а районы расселения сербов оказались в составе шести оккупационных зон. Прежде всего, часть территории оккупировала Германия. В немецкой зоне в свою очередь следует отдельно выделить Сербию, находившуюся под прямым немецким управлением, и территории, вошедшие в состав марионеточного Независимого государства Хорватия (НГХ), где власть принадлежала хорватским фашистам — уставам. Аналогичным образом обстояло дело с итальянской зоной. Часть итальянской территории была приписана к НГХ, а часть вошла в состав Италии прямо, как Черногория, или косвенно, как Косово. Наконец некоторые сербские территории достались Венгрии и Болгарии. Таким образом, основная часть сербских этнических территорий была разделена между Германией и Италией при участии НГХ. В дальнейшем только об этой части и пойдет речь.

Несмотря на крайнюю пестроту самого движения и разнородный характер условий, в которых оно действовало, у четников все же можно выделить несколько общих принципов. Все эти принципы четники так или иначе признавали, руководствовались ими в своей деятельности, и, что важно, исходили они от самого Дражи Михайловича. Во всяком случае, он сам их выдвигал и сам же их придерживался.

Основные установки четников оформились осенью 1941 г. Прежде всего они приняли на вооружение тактику решающего удара. Четники считали, что необходимо копить силы, дожидаясь, пока союзники высадятся на Балканах, а когда это случится, нанести сокрушающий удар по врагу и пожать плоды победы. До тех пор четники предполагали воздерживаться от активной борьбы с оккупантами. Вторая важная идея четников — обеспечить физическое выживание “сербства”. Особенно актуальной эта проблема стала осенью 1941 г., когда немецкие оккупанты для умиротворения Сербии прибегли к массовым казням мирного населения в отместку за нападения партизан. Из немецкой репрессивной политики четники извлекли один урок: необходимо воздерживаться от активных ударов по врагу. Таким образом, первая установка органично переплелась со второй [4, s. 375; 5, s. 31].

Своими политическими противниками четники считали партизан, возглавляемых Коммунистической партией Югославии. Партизаны не только противостояли четникам как националистам, не только противостояли четникам как носителям старого буржуазного порядка, но и взяли курс на безотлагательную борьбу против оккупантов. Тем самым они, по логике четников, ставили под удар “сербство” и давали немцам повод для истребления сербского народа. Со всех точек зрения партизаны оказывались главной угрозой для четников. Отсюда вытекала третья установка: пока час решающего боя с оккупантами не пробил, надо ликвидировать партизанское движение. Таким образом, КПЮ и партизаны оказывались для четников врагом номер один [1, с. 67; 4, с. 387-388, 389, 393, 401]. Наконец, была и четвертая установка. Суть ее такова: для уничтожения партизан вовсе не зазорно использовать оккупантов [1, с. 67-68; 4, с. 391, 393; 5, с. 221]. Именно из этих четырех установок и вырос коллаборационизм четников.

Первая попытка сотрудничества с немцами на почве уничтожения партизан была предпринята по инициативе самого Д. Михайловича. Осенью 1941 г., когда в Сербии полыхало восстание против оккупантов, и возникла большая освобожденная территория, вождь четников приказал своим сторонникам избегать столкновений с немцами и итальянцами [5, с. 27]. Как выяснилось, Д. Михайлович тем самым готовил почву для соглашения с немцами. В восстании ведущие позиции с самого начала заняли партизаны, и Михайлович задумал их разбить. С октября 1941 г. эмиссары Дражи Михайловича начали зондировать почву для переговоров с немцами. Через марионеточное правительство генерала Недича представители Дражи вышли на немецкое командование и предложили начать переговоры [5, с. 221-223, 225-227]. После согласования всех условий переговоры состоялись 11 ноября 1941 г. Сохранился немецкий протокол переговоров. Из него следует, что основным пожеланием Д. Михайловича была просьба предоставить оружие для борьбы с коммунистами. Однако представители немецкого командования поставили жесткое требование: прекратить вооруженную борьбу и разоружиться. С партизанами, по словам немецких представителей, вермахт прекрасно справится своими силами. Судя по тексту протокола, Д. Михайлович настойчиво умолял немцев

поддержать его просьбу, даже унижался перед ними. Но немецкая сторона осталась непреклонна: полное разоружение всех четников [5, s. 229-231]. Итог этих переговоров парадоксален: только непреклонная и принципиальная немецкая позиция спасла Дражу Михайловича от коллаборационизма.

Вплоть до осени 1943 г. немецкое командование в Сербии придерживалось твердого курса на отказ от сотрудничества с четниками, благодаря чему их поползновения к коллаборационизму не находили взаимности. Но даже в этих условиях известны единичные случаи сотрудничества четников и немецких оккупантов. Правда, не во всех этих случаях немцы сотрудничали с четниками, как с четниками. Что это значит, можно проследить на примере Предрага Раковича.

Отряд П. Раковича в 1942 г. насчитывал около 400 человек и действовал в районе Чачака. В то время отряд едва ли не единственный в Сербии практиковал активные формы коллаборационизма. П. Ракович втерся в доверие к местному немецкому командованию, выдавая себя то за недичевца, то за летичевца. В конечном счете ему удалось завоевать авторитет у немцев и легализоваться. По сохранившимся четническим документам Д. Михайлович оценивал его работу как отличную [5, s. 66-72].

Наконец, тот же П. Ракович в марте 1943 г. уже в качестве представителя Равногорского корпуса провел переговоры с немцами, договорился о совместных действиях против партизан и получил для этих целей 5 тыс. пуль [5, s. 108, 132]. Тогда же в районе Ниша заключил аналогичное соглашение с немцами другой командир четников — Цветкович. Правда, о предоставлении ему боеприпасов источники умалчивают [5, s. 129].

Этими двумя фактами и ограничиваются сведения о военно-политическом сотрудничестве четников и немцев в Сербии с декабря 1941 по октябрь 1943 г. Правда, есть сведения о взаимодействии сторон в деле эксплуатации местных природных ресурсов. В немецких документах лета 1944 г. отмечается, что четники в предыдущие годы были задействованы в операциях по вывозу зерна и полезных ископаемых из Сербии и что, если немцы рискнут обойтись без их дальнейшего содействия, этот вывоз окажется невозможным [5, s. 262]. На этом сведения о коллаборационизме четников в указанном регионе исчерпываются.

Гораздо интереснее развивались события в немецкой зоне оккупации, приписанной к НГХ. В январе 1942 г. немцы приняли так называемое второе наступление с целью ликвидации освобожденных районов в Восточной Боснии. По распоряжению своих вождей местные четники не оказывали немцам ни малейшего сопротивления, стараясь подставить под основной удар партизан [5, с. 33-36]. Оккупанты по достоинству оценили пассивность четников, увидели в этом шанс умиротворения Восточной Боснии, которую раздирала межнациональная резня, провоцируемая усташами, и уже 15 января достигли принципиальной договоренности с четниками. Немцы и итальянцы пообещали четникам, что будут терпеть существование их отрядов в регионе при условии, если сами четники не будут их трогать и провоцировать [5, с. 35]. А в конце января — начале февраля 1942 г. немцы пошли на переговоры с лидером боснийских четников Ездимиром Дангичем об изменении статуса региона и определении положения четников в нем. Переговоры состоялись в Белграде, однако закончились безрезультатно. Поскольку Восточная Босния входила в состав НГХ, на переговоры был приглашен официальный представитель усташского государства. Он категорически отказался рассматривать любые проекты изменения статуса региона [5, с. 234-236].

Неудачные переговоры Дангича в Белграде преследовали цель гарантировать сербское население хотя бы Восточной Боснии от террора усташей. В апреле-мае 1942 г. четники немецкой зоны НГХ попытались решить эту же проблему другим путем. Отряды четников в индивидуальном порядке начали договариваться с усташами о признании НГХ. В обмен четники получали легализацию и правовые гарантии для сербского населения. При этом основой соглашений была договоренность о совместной борьбе четников и усташей против партизан. Всего было заключено до 8 соглашений, тексты ряда из них сохранились [5, с. 37-38, 40-41, 46, 49-50]. Они довольно однотипны, но, что самое поразительное, зачастую предусматривали не просто признание НГХ, а еще и клятву в верности самому поглавнику Павеличу [5, с. 40].

В свете напряженных сербско-хорватских отношений периода войны и взаимной патологической ненависти хорватских и сербских националистов, соглашения четников с усташами не могли не вызвать резонанс. Для их обсуждения 7 июня 1942 г. даже со-

бралась специальная конференция военно-четнических отрядов “с левой стороны реки Врбас”, на которой присутствовали видные лидеры боснийских четников. Несмотря на возражения антиушташски настроенных представителей конференция все же решила, что подобного рода соглашения допустимы, правда, с одной оговоркой. Четники не должны брать у Павелича денег, т. е. становиться на денежное довольствие НГХ нельзя. Зато оружие от усташей получить можно [5, s. 47-48]. Впрочем и после проведения конференции далеко не все четники Боснии считали даже такое сотрудничество с усташами приемлемым. Например, Добросав Евджевич, один из местных четнических лидеров, неоднократно заявлял, что соглашение с усташами невозможно, а отряды, подписавшие соглашения, проявляют автономизм и вышли из подчинения Дражи Михайловича и потому не отражают официальную позицию четнического руководства в регионе [5, s. 306].

Конечно, эти соглашения носили тактический характер. Стратегические цели четников и усташей были диаметрально противоположны. Их объединяла только общая ненависть к партизанам, и в случае подавления партизанского движения потребность в них отпала бы. Однако партизанское движение вопреки стараниям его врагов не угасало и медленно пробивало себе путь. Именно в 1942 г. партизаны сумели создать подвижные регулярные части, а с осени того же года приступили к организации Народно-освободительной армии Югославии. Поэтому невообразимое сотрудничество четников с усташами приобрело длительные формы. По своей природе оно является проявлением коллаборационизма, правда, косвенного. Усташеи тесно сотрудничали с державами Оси, поэтому в данном случае имел место коллаборационизм с коллаборационистами.

Так, именно в это время наметилось тесное сотрудничество четников Уроша Дреновича (район восточнее Бани Луки) с немцами. Как отмечалось в немецком источнике от 25 октября 1943 г. Дренович “более года открыто сотрудничает с немецким вермахтом” [5, s. 243]. Также в августе 1942 г. маевицкие четники несли охрану немецких отрядов во время их карательных акций против местных мусульман [5, s. 58]. Тем не менее, массового характера прямой коллаборационизм в это время и в этом месте не приобретает.

Совершенно иной размах коллаборационизм приобрел в итальянской зоне оккупации Югославии. Итальянские военные власти с самого начала терпимо отнеслись к существованию четников, благодаря чему уже зимой 1941-1942 гг. некоторые четнические вожди начали искать с ними взаимопонимания, достигнув на этой почве особых успехов в Герцеговине [5, s. 28, 193-194, 302]. Однако настоящий прорыв в двусторонних отношениях наступил только летом 1942 г. Тогда Италия взяла курс на полномасштабную легализацию четников.

24 июля 1942 г. было подписано соглашение между четниками и губернатором Черногории. Легализованные четники поступали на итальянское довольствие, им разрешалось создать органы политического представительства и даже общечерногорский Национальный комитет. Взамен четники обязались помогать итальянцам в борьбе против партизан [5, s. 51-52]. Затем, в распоряжениях от 9 и 21 августа штаб Дражи Михайловича (при чем в документе от 21 августа сам Михайлович лично) задал курс на легализацию четников Герцеговины [5, s. 57]. Усилиями местных командиров уже через месяц поставленная задача была решена.

21 сентября 1942 г. итальянский генерал Марио Роатта подписал соглашение с четниками Добросава Евджевича и воеводы Илии Трифуновича-Бирчанина. Соглашение охватило четников юго-восточной Боснии, Герцеговины и Далмации. Оно предусматривало создание из четников Добровольной антикоммунистической милиции (итальянская аббревиатура — MVAC), которая будет содержаться за итальянский счет [5, s. 279-280]. Первоначально соглашение предусматривало легализацию всего 3 тысяч четников в Герцеговине, однако затем оно охватило еще несколько тысяч человек в Далмации и даже Словении. К началу 1943 г. итальянские генералы оценивали число легализованных четников, находящихся под их командованием в Далмации и Герцеговине в 19 тыс. чел. Впрочем, есть основание думать, что это число несколько занижено. Еще 5 тыс. по оценке самих четников было вооружено в Словении [5, s. 125, 287]. Стоит подчеркнуть, что подписывая соглашение итальянская сторона сознательно игнорировала позицию усташей, в чью зону входили все вышеперечисленные территории, кроме Словении. В четническо-итальянских отношениях открылась эпоха беспардонного коллаборационизма. Четники получали оружие, боеприпа-

сы, палатки, продовольственные пайки, беспрепятственно перемещались по оккупированной итальянцами территории [5, с. 60, 65, 73-75, 82, 86, 96-97, 118, 284], а местные вожди четников писали итальянским оккупантам холуйского содержания письма, где уверяли в нерушимой дружбе сербского и итальянского народов [5, с. 138, 142, 282]. Впрочем, и на этом этапе коллаборационизм четников не принимал завершеного стратегического характера. Во-первых, наравне с легализованными сохранялись нелегальные отряды, правда, более слабые, чем вышедшие из тени. Во-вторых, четники сопротивлялись попытке итальянского командования назначить во все отряды МВАС командиров из числа итальянских офицеров [5, с. 62]. Это показывает, что четники хотели сохранить по крайней мере некоторую организационную самостоятельность. В-третьих, некоторые крупные соединения четников продолжали вызывать недоверие у итальянцев, и с ними наблюдалось очень ограниченное сближение. К таковым относилась в первую очередь Динарская дивизия, возглавляемая попом Джуичем [5, с. 294, 297].

Тем не менее, стороны находили общий язык. Партизанское движение в итальянской зоне разгоралось все жарче, и сотрудничество против общего врага непрерывно углублялось. Уже в октябре 1942 г. итальянские войска привлекли четников к антипартизанским операциям “Альфа” и “Бета” [5, с. 283, 284], а затем, согласовав вопрос с немцами и властями НГХ, привлекли четников к большой операции “Вайс”, известной также как четвертое наступление. Целью операции “Вайс” было полное уничтожение организованного ядра партизанского движения. Четники с радостью ухватились за возможность нанести партизанам сокрушительный удар и приняли в операции активное участие.

В ноябре-декабре 1942 г. итальянское командование организовало за счет своих транспортных средств переброску четников из Герцеговины и Черногории в район Книна (Далмация). Четникам была оказана всяческая помощь: от оружия до топографических карт, от артиллерийской и авиационной поддержки до полевых кухонь [5, с. 86, 96-97, 114, 118, 292, 294, 297]. Достаточно сказать, что в феврале 1943 г. в разгар вражеского наступления итальянцы снабжали пайками 11 тысяч четников [5, с. 86]. А в это же самое время бойцы НОАЮ впроголодь прорывали окружение, нередко питаясь одной сырой кониной.

В лагере четников к началу 1943 года царил настоящая эйфория. Казалось, что партизанам не избежать разгрома, и противник номер один будет уничтожен. Ради такого случая Дража Михайлович даже решился на прямой контакт с итальянскими оккупантами. Хотя четники старались скрывать его местоположение, а сам Дража избегал компрометирующих его связей, представляя дело коллаборационизма в руки подчиненных ему командиров, здесь он не устоял перед “грандиозностью” задач. В январе Д. Михайлович лично решал с итальянскими командирами проблемы переброски четников в район будущей операции, стараясь устранить возникавшие в этом деле трудности [5, с. 79, 80]. А в решающие недели накануне и во время битвы на Неретве он лично координировал боевые действия четников, хотя те и старались тщательно скрывать факт единого руководства Дражи Михайловича и от немцев, и от итальянцев [5, с. 116-118, 130].

В IV наступлении и битве на Неретве приняли участие все основные силы четников Боснии, Герцеговины, Далмации и Черногории. При чем задействованы были не только четники итальянской зоны, но и четники из немецкой зоны НГХ: отряд Уроша Дреновича и четники, подписавшие с усташами соглашения о легализации. Число четников, принявших участие в операции, оценивается в 20 тыс. человек [3, с. 102]. Плечом к плечу с четниками в борьбе против партизан стояли войска Италии, Германии и НГХ. Правда, итальянские четники оговорили условия: не ставить их в прямое боевое соприкосновение с усташами и не позволять немцам заводить свои войска в итальянскую зону [5, с. 99, 112, 281, 283]. Однако эти предосторожности не могут заслонить голой правды коллаборационизма: четники принимали участие в совместных боевых действиях с оккупантами Югославии, имея целью подавить наиболее активную силу местного движения Сопротивления.

Совместные боевые действия углубляли коллаборационизм четников, ломая у них последние внутренние предубеждения против оккупантов и их пособников. Во-первых, углубилось сотрудничество с итальянцами. Поскольку Д. Михайлович взял на себя тайную координацию четнических действий, он не мог не приступить к координации этих действий с оккупантами. Сама идея совместной операции против партизан с неумолимостью влекла к подобному исходу. Он и наступил. Ряд документов

четнического происхождения свидетельствует, что в марте-апреле 1943 г. Дража Михайлович неоднократно и в прямой форме просил у итальянских войск вмешательства и боевой поддержки четников [5, с. 133-134, 135-136]. Сближение с итальянцами охватило также Динарскую дивизию. Тяжесть боев с партизанами вынудила итальянское командование закрыть глаза на ее некоторую неблагонадежность, и в январе-феврале 1943 г. она уже была втянута в совместные операции против НОАЮ. Вступив на путь боевого взаимодействия с итальянцами, поп Джуич и его окружение быстро избавились от остатков приличия, и к лету 1943 г. Динарская дивизия уже превратилась в наиболее коллаборационистскую часть среди всех далматинских четников, а сам Джуич по бесстыдству далеко обошел Д. Евджевича. Достаточно ознакомиться с его отчетом от 7 августа 1943 г., где он подробно рассказывает итальянскому командованию, как заботливо спасал раненых чернорубашечников [5, с. 138, 142, 139-140].

Во-вторых, наметилось сближение четников с усташами в Далмации. До начала операции “Вайс” об этом не могло быть и речи. Однако приступив к совместной операции против партизан, четники и усташи с неизбежностью должны были сблизиться, что и произошло. В декабре 1942 г. они подписали соглашение о сотрудничестве во время предстоящих боев в районе Оточеца [5, с. 307-308]. В марте 1943 г. разбитые партизанами четники в районе Госпича подписали соглашение о признании НГХ и легализации под довольно жестким контролем усташей [5, с. 119-120]. В марте 1943 г. четники и усташи подписали трогательно-патетическое соглашение о совместной обороне Гацко [5, с. 312].

В-третьих, получило развитие сотрудничество четников с немцами. Что удивительно, оно происходило даже вопреки официальной немецкой установке на безусловное разоружение четников, именуемых в немецких документах не иначе как четническими бандами. Так в марте 1943 г. немцы передали четникам в районе Ябланицы часть своих боеприпасов [5, с. 125]. В том же месяце и в том же районе они поддерживали позиции четников во время боев с партизанами, но что самое пикантное, пошли на этот шаг по просьбе Захарии Остоича — начальника Дражиного штаба [5, с. 128-132]. А в мае 1943 г. немцы провели с четниками совместные боевые действия против партизан в Черногории [5, с. 239-240].

Анализируя коллаборационизм четников в итальянской зоне оккупации, можно сделать парадоксальный вывод. Главным источником его углубления оказались партизаны. Именно их нарастающие успехи, удары, наносимые по всем многочисленным противникам, прорывы из окружения и стремительное восстановление измотанных ранее сил, показывали четникам, что уничтожить партизанское движение далеко не так просто, как они думают. Поэтому четники оказывались перед выбором: или отказать от курса на уничтожение партизан или как можно более тесно сотрудничать с оккупантами ради надежды разбить Народно-освободительную армию. Первый вариант, похоже, вожди четников даже не рассматривали. Так что коллаборационизм становился для них неизбежностью.

Литература

1. Романенко С.А. Между национальной и пролетарской диктатурой: Милан Недич — Дража Михайлович — Анте Павелич — Йосип Броз Тито // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. — М., 2002.
2. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000.
3. Colic M. Pregled operacija na Jugoslovenskom ratistu (1941-1945). — Beograd, 1988.
4. Petranovic B. Srbija u drugom svetskom ratu. — Beograd, 1992.
5. Saradnja cetnika Draze Mihailovica sa okupatorima i uostasama. — Beograd, 1999.

Резюме

В статті розглянуто колабораціонізм четників Д. Михайловича під час німецько-італійської окупації Югославії у 1941-1943 рр. Показані мотиви, що призвели четників до колабораціонізму. Проаналізовані прояви колабораціонізму в окремих окупаційних зонах (німецьких та італійських) а також із усташами. Особливого розвитку в цей час набула взаємодія четників з військами Італії. Головний висновок: колабораціонізм четників мав тенденцію до поглиблення.

Рецензент доктор истор. наук, профессор О. Б. Демин

**ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ВІДНОСНО ВВЕДЕННЯ ЗЕМСТВА
У ПІВНІЧНОМУ АЗЕРБАЙДЖАНІ**

Всебічне вивчення політики царизму в Північному Азербайджані в області місцевого самоврядування має велике наукове і практичне значення. Знайомство із законодавством царської Росії по введенню самоврядування дозволяє судити про те, наскільки відвертою і безцеремонною була дискримінація азербайджанців як за національними, так і за релігійними ознаками, про що свідчить офіційна концепція про “нерозвиненість” підготовленості місцевого населення до сприйняття актів самоврядування.

До цих пір багато питань цієї багатогранної теми були своєрідним сюжетом, не будучи об’єктом спеціального дослідження. У історіографії царського періоду зустрічаються роботи, присвячені історії розвитку самоврядування в Росії [4; 17; 15]. Особливий інтерес викликають роботи, присвячені проведенню реформ місцевого управління на Кавказі [12; 18; 19; 20]. Проте автори цих робіт, приділяючи велику увагу процесу підготовки і проведення міських реформ, не враховують їх недоліки — колоніальну сутність у відношенні до околиць імперії. У історіографії радянського періоду єдиною спеціальною роботою, присвяченою вивченню царської політики в галузі міського самоврядування в другій половині XIX століття, є монографія В. А. Нардової [14]. На жаль, автор не торкнулась питання про введення міського самоврядування в Азербайджані. В історіографії Азербайджану відсутні спеціальні роботи, присвячені земській політиці царизму. У тих роботах [4; 13; 16], де висвітлювалось це питання, автори обмежувалися констатацією фактів без їх детального аналізу.

Метою цієї роботи є дослідження відношення царського уряду до введення земства в Північному Азербайджані.

Після реформи 1 січня 1864 р. в Росії запровадилися земства, яким передавалося керівництво будівництвом і управлінням місцевих лікарень, шкіл, добродійних закладів, завідування продовольчою справою, організацією поземельного кредиту, пропаганда агрономічних знань, поліпшення кустарної промисловості, організація земської статистики і т. п.

Вибори земських органів проводилися раз на три роки. У кожному повіті для виборів гласних в земські збори повіту ство-

рювалися три виборчі з'їзди: землевласників, представників від міського суспільства і сільських суспільств. Всі три з'їзди вибирали нерівне число гласних в земські збори повіту із значним переважанням гласних від землевласників [15, с. 106]. З моменту появи, земства були обмежені в своїй діяльності наглядом губернатора. 12 червня 1890 р. царський уряд видав нове Положення про земські установи, відповідно якому виборча система і діяльність земств піддавалася ще більшим обмеженням [15, с. 109]. Фактично, Положення 1890 р. зіграло роль земської контрреформи, а земства почали перетворюватися на виконавчо-господарські органи при місцевих адміністраторах. У бюрократичних верхах почали лунати голоси за скасування земських установ. Так, С. Ю. Вітте вважав, що в умовах самодержавства земство — “непридатний засіб управління” [3, с. 203]. Проте ліберальна буржуазія вбачала в земських органах передвісник помірної конституції [3, с. XVI]. Ці погляди розвивав П. Струве, який ідеалом державного ладу вважав “владне всеросійське земство” [3, с. X-XII].

Разом з тим, на початок XX ст. багато околиць Росії, зокрема Азербайджан, не мали земств. До початку XX ст. думка про необхідність впровадження земського самоврядування на Південному Кавказі глибоко впровадилася у всі прошарки місцевого суспільства. Давно вже назріла необхідність земського перетворення в краї в цілях швидкої передачі до рук місцевого самоврядування складного, багатогранного і величезного господарства, непосильного для невмілої і безпорадної місцевої адміністрації. Проте царські чиновники не бажали розлучатися з вигодами свого самостійного господарювання. Якщо в 60-і роки XIX ст. царський уряд вважав, що має право стверджувати, що Південний Кавказ ще не готовий в культурному і економічному відношенні до проведення земської реформи, то на початку XX ст. виникало питання — чому після закінчення ста років панування Росії на Південному Кавказі і через півстоліття після введення земського самоврядування в 34-х губерніях Росії, край ще не був готовий до введення земського управління?

Перешкоджаючи введенню “Земського положення” 1864 року на Кавказі, високопоставлені сановники місцевої кавказької і центральної влади, як правило, посилялися на те, що нібито на Кавказі немає достатньої кількості підготовлених суспільних сил,

які могли б поставити Земську справу “в урядове русло”. Але це були звичайні чиновницько-бюрократичні відмовки колонізаторів. Дійсні причини цієї обставини ховалися в іншому. По-перше, місцева і центральна царська адміністрація не довіряла населенню завойованих свого часу силою зброї околиць. Вона не була упевнена в політичній благонадійності, особливо нехристиянських народів, і внаслідок цього не хотіла надавати народам завойованих країн право створення земств, які за деяких умов могли стати не тільки дійсними органами місцевого самоврядування, але і самоорганізації, а це не входило в плани царизму. З часом муніципалітети могли б стати постійними центрами організації і керівництва місцевим населенням, могли б протистояти колоніальній політиці царського уряду в регіоні.

Серед дійсних причин небажання введення системи місцевого самоврядування на околицях імперії слід назвати і буденні меркантильні, фінансові інтереси царської казни. Поки не були створені органи місцевого “самоврядування”, урядові кола стягували з населення особливий “земський збір”.

За свідченням самої Кавказької адміністрації, на початку 90-х років XIX сторіччя загальна сума “цих повинностей складала по всьому Закавказзю близько 3,25 мільйонів рублів на рік, з яких на витрати чисто місцеві, які мали культурне для краю значення, витрачалося трохи більше мільйона, що складало 36 % загальної суми зборів” [5]. Насправді на суто місцеві потреби з цієї суми витрачалося ще менше, оскільки левову частку цих зборів “з’їдали” чиновницькі структури.

З 1 січня 1894 року, на 20 років пізніше, ніж у внутрішніх губерніях імперії, колишні земські повинності покриваються з державних земських зборів (загальні або державні по всьому Кавказькому краю і губернські). Вони були включені у фінансові кошториси відповідних міністерств. Тоді як в центральних губерніях імперії ухвалення цих витрат на рахунок казни дало можливість розширити кошторис губернських витрат, “із зверненням їх на суто місцеві потреби”, в Закавказькому краї, для відшкодування прийнятих на себе казною витрат, “на земську касу була покладена сплата 1,646000 рублів щорічної допомоги державному казначейству” [6]. Природно, це ніяк не могло позитивно відбитися на земському бюджеті. У земські кошториси краю з 1894 по 1900 рр. не було внесено ніяких істотних змін. Суто земські

витрати, як визнавало Кавказьке намісництво, як і раніше склали лише близько 36 % загального бюджету [7].

У 1901 році на Південному Кавказі була проведена податкова реформа. Із зміною системи грошового оподаткування, земська каса була звільнена від сплати покладеної на неї в 1894 році щорічної допомоги казні в 1,646 млн. рублів, але, одночасно з цим, до земських повинностей Південного Кавказу була віднесена перша значна витрата в 2,363.000 рублів в рік на зміст реформованої поліцейської варті [7].

Таким чином, по суті обов'язкові і необов'язкові витрати земства не тільки не зменшилися, а навпаки збільшилися на 717.000 рублів в рік. Цікаво відзначити, що “обов'язковими” вважалися витрати на утримання поліцейської варті, а “необов'язковими” — витрати, направлені на культурний і економічний розвиток. У внутрішніх губерніях, де вже в 1876 році обов'язкові витрати складали лише 39 % бюджету, а 61 % коштів йшов на розвиток народної освіти, медицини, економіки. Поступово зменшуючись, обов'язкові витрати в земських губерніях на початку ХХ століття складали лише 14 % бюджету, тоді на Південному Кавказі в цей період вони складали більше 45 % всіх стягваних з населення земських зборів [8].

Царська адміністрація також уміло спекулювала відсутністю в дусу земського самоврядування. Кожного разу, коли суспільно-політична ситуація загострюється, кавказька адміністрація піднімала питання про необхідність введення земського самоврядування в краю. Проводилися різного роду наради, де “вивчали” суспільно-політичні можливості Південного Кавказу, видавалися “Праці” цих нарад і результати вигаданих досліджень. Але все це було направлено лише на те, щоб обдурити громадську думку, заспокоїти невдоволеність народу. Царський уряд зовсім не збирався вводити місцеве самоврядування в цій колоніальній околиці.

Особливо активну “діяльність” в цьому напрямі розвернув відразу після свого призначення Кавказький намісник граф І. І. Воронцов-Дашков. Якщо місцеві громадські діячі ще з кінця 60-х років ХІХ століття, відразу після введення земського “Положення” 1864 року в європейських губерніях Російської імперії, піднімали питання про введення на Південному Кавказі земського самоврядування і не переставали твердити про це впродовж

п'ятдесяти років, то вища крайова влада лише в 1905 році відкрито визнала необхідність земської реформи.

Тільки що призначений Намісником на Кавказі граф І. І. Воронцов-Дашков в телеграмі від 1 квітня 1905 року з Петербургу на ім'я генерала Маламі (тоді його помічника з військової частини) “визнав необхідним заявити населенню Кавказу про невідкладність введення в краю земських установ” [9].

До розробки питання про введення земства на Південному Кавказі вперше приступили в 1905 році, після прибуття в Тіфліс новопризначеного намісника. У липні цього ж року в раді при наміснику, за участю представників станових і суспільних установ, заслуховувалась записка про скликання в губерніях тих форм земських установ, які найбільш відповідали б місцевим особливостям. На цьому засіданні ради головував особисто сам намісник, який призвав представників до сприяння приведенню у відповідність з реформою побутових умов краю і висловив переконання, що “деякі частини Закавказзя цілком дозріли для земського управління” [10].

Але скликані восени 1905 року, коли край переживав неспокійні часи, місцеві наради в губерніях, не мали істотного значення і не привели до певних результатів [10].

Через два роки намісник знов в “всеподданнейшей записке” висловлював і розвивав свою думку про своєчасність розповсюдження у Кавказькому краї земського самоврядування, а в циркулярі для керівництва скликаних губернських і обласних “земських” нарад указував на умови введення на Кавказі земських установ, які б відповідали місцевим особливостям краю. І вищі урядові кола тоді вміло підігравали намісникові: “Розглянувши по Високому велінню згадану записку Намісника, Рада Міністрів визнала головною думку про своєчасність введення в Кавказькому краї земських установ і висловилася за двоступеневий устрій (перший ступінь — сільська загальностанова одиниця, друга, — земство повіту або губернського); проте, не наполягаючи на цьому, Рада Міністрів вважає, що питання про більш відповідний для Південного Кавказу тип земського самоврядування треба попередньо обговорити на місцях, взявши до уваги дані про склад населення, економічний стан, культурний рівень та інше” [11].

Така позиція кавказьких і центральних колоніальної влади тільки на перший погляд може здаватися об'єктивно зваже-

ною. Насправді вона повністю була направлена на те, щоб якомога довше затримати початок введення земського управління на Кавказі, і, в решті-решт, спустити рішення цього питання на гальмах, використовуючи з цією метою тривалі дорадчі кампанії. Зрештою, так і трапилося і земська кампанія 1905 року, так само як і подальших років, до практичних результатів не привела.

Основним лейтмотивом політики царизму до введення земства в Північному Азербайджані було прагнення поставити все під контроль влади, витягуючи при цьому з міського самоврядування велику користь для себе. Якщо в Європейській Росії земські структури були створені в основному, починаючи з 60-х років XIX століття, то на Південному Кавказі, зокрема в Північному Азербайджані, земства не були створені аж до кінця існування царської системи управління, хоча багато витрат, зокрема за змістом державних структур, було віднесено на рахунок так званих “земських зборів”, що стягуються з населення краю. Вся ця система лицемірно називалася урядом “земським господарством” і була повністю у владі адміністрації.

Література

1. Исмаїлов М. А. Шекі. — Баку, 1982. — 150 с. (на азербайджанській мові).
2. Оруджов Н. Кампанія земства в Азербайджані в 1905 г. // Вісті АН Азерб. ССР. Серія історії, філософії і права. — 1966. — № 1 (на азербайджанській мові).
3. Витте С. Ю. Самодержавие и земство. — Штутгарт, 1903. — 224 с.
4. Гессен В. М. Городское самоуправление. — СПб., 1912. — 27 с.
5. ДІАРФ (Державний історичний архів Російської Федерації), ф. 1276, оп. 11, д. 67, л. 50 а.
6. ДІАРФ, ф. 1276, оп. 11, д.67, л. 50 б.
7. ДІАРФ, ф. 1276, оп. 11, д.67, л. 50 б. обі.
8. ДІАРФ, ф. 1276, оп. 11, д.67, л. 51.
9. ДІАРФ, ф. 1276, оп. 11, д. 67, л. 18.
10. ДІАРФ, ф. 1276, оп. 11, д. 67, л. 54.
11. ДІАРФ, ф. 1276, оп. 11, д.67, л. 18 об.
12. Евангулов В. В. Местная реформа на Кавказе. — СПб., 1914. — 67 с.
13. Мильман А. Ш. Политический строй Азербайджана в XIX — начале XX вв. — Баку, 1966. — 318 с.

14. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х — начале 90-х годов XIX века. — Л., 1984. — 260 с.
15. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. — СПб., 1913. — 144 с.
16. Сеидзаде Д. Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. — Баку, 1991. — 139 с.
17. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. — СПб., 1901. — 389 с.
18. Семин О. Основные вопросы местного самоуправления. — Баку, 1910. — 107 с.
19. Туманов Г. М. Заметки о городском самоуправлении на Кавказе. — Тифлис, 1900. — 213 с.
20. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, в 2-х томах. — Тифлис, 1913. — Т. I. — 616 с.; Т. II. — 246 с.

Резюме

В статье исследуются проблемы отношения царизма к вопросу о введении земства в Северном Азербайджане. Автор приходит к выводу, что лейтмотивом политики царизма в этой области было не введение земства, а стремление поставить все под контроль властей, извлекая при этом из городского самоуправления большую пользу для себя.

Рецензент доктор истор. наук, профессор о. Б. Демин

УДК 572.9:397.7(477):392

Е. Н. Зыбина

ТРАДИЦИИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ГРУППЫ ЦЫГАН В УКРАИНЕ

Рождению ребёнка радовались в цыганской семье, как бы ни была она бедна и многодетна. Только после рождения первого ребёнка, особенно если это был мальчик, молодая женщина становилась полноправным членом семьи.

У кочующих цыган XIX — начала XX вв. была простая (малая) семья, обычно многодетная, но сохранялась и сложная (большая) семья. Уклад семьи был патриархальный. Мужчина пользовался непререкаемым авторитетом. Отношения между старшими и младшими членами семьи были подчёркнуто почтительны. Цыгане объединялись в кочевые таборы, члены которых не обя-

зательно связаны кровным родством. Таборы насчитывали от 5-10 до 20-25 палаток, в любой момент каждая семья могла отделиться от табора. Труд был коллективным, заработанные деньги делились на всех членов табора, включая нетрудоспособных. Табор возглавлял вожак, обычно представитель старшего поколения, хорошо владевший языком окружающего населения. Для совместного выполнения какой-либо работы цыгане объединялись в группы, отдельно мужские, отдельно женские. Доходы делились поровну между членами группы. Решением конфликтов или спорных вопросов занимался суд (сэндо). В него входили, преимущественно, пожилые цыгане, выбиравшие из своей среды главного. Решение сэндо выполнялось беспрекословно (3, с. 124).

Пока новорожденного не окрестили, никто кроме матери, не брал его на руки. Те, кто крестят ребенка, становились его крёстными родителями — кумовьями по отношению к родителям ребенка и между собой. Как правило, кумовьев было двое: кирви — кума и кирво — кум. Их выбирали родители. В кумовья старались позвать наиболее уважаемых цыган, а отказ от приглашения быть крёстным осуждался. На большие праздники — Рождество и Пасху — родители новорожденного должны были делать кумовьям подарки — вино, шелковый платок и какой-нибудь хлеб (на пасху — кулич). Отношениями кумовства цыгане очень дорожат в течение всей жизни. Родители ребенка с большим почтением относятся к крёстным своих детей и поссориться о кумовьями считается тяжким грехом (2, с. 36).

Рождению мальчика радовались больше, чем рождению девочки, и крестины в этом случае устраивались богаче.

Многие исследователи цыганской жизни считали, что кочевые цыгане не уделяли никакого внимания целенаправленному воспитанию детей, и их внешний вид родителей не заботил. Вот, например, какое описание мы встречаем в литературе: во время холодной зимы нагой цыганёнок жаловался, что ему холодно. “На, дитятко, — отвечала ему мать, — верёвку, опояшься ею, тебе будет теплее” (6, с. 65).

Более правдоподобно другое описание — тоже из русского журнала, но увидевшее свет тридцатью годами позже. Рассказывая о венгерских цыганах, автор подчёркивает, что родители снимают с себя последнее, чтобы дети могли выжить на снегу. “... Цыган умеет переносить голод, и потому довольствуется ма-

лым, — начинает он, — тяжело им только зимою, когда настаёт неумолимое холодное время. Свою одежду, лохмотья и куски меха, взрослые охотно отдают голым детям, чтобы хоть сколько-нибудь защитить их, и тогда сами сильно терпят от зимних морозов”. Далее в репортаже говорится, что “суровое время года заставляет цыган Трансильвании зарываться в землю подобно барсукам и лисицам”, и описывается устройство примитивной землянки.

И хотя многие цыгане были настолько бедны, что не могли обеспечить своё потомство материально, их дети не были обделены добрым словом и участием (5, с. 76).

При кочевом образе жизни у отца с матерью не было другого выхода, как приучить детей к дождю, ветру, жаре и холодам. С самого раннего возраста они имели закалку, позволяющую терпеть зимнюю стужу. И с этой точки зрения цыгане были совершенно правы. Их потомство было крепким и жизнеспособным. В XIX веке не зря писали, что “для цыганёнка ничего не значит пробегать с полчаса или более по снегу совершенно голым и босым. Отогревшись в шатре у костра, он может опять бегать по снегу столько же”.

С переходом к оседлости, с появлением материального достатка изменились и родительские установки. Стоило цыганам обзавестись собственными домами, как они без сожаления отказались от обычаев предков. Теперь дети всегда одеты по погоде и закалены не больше, чем их сверстники других национальностей. Отсюда ещё раз следует, что пресловутые врождённые свойства — это расистский миф. Измени условия — изменяются и обычаи (5, с. 101).

Таборные цыгане не любили наказывать маленьких детей. Цыган очень привязан к детям, — пишет немецкий автор XIX века, — но при этом его любовь часто доходит до губительной слабости. Только в пылу гнева он наказывает ребёнка, и обыкновенно вслед за тем осыпает его ласками и выказывает раскаяние.

Со стороны могло показаться, что маленьким цыганам вообще всё позволено. Дети с утра до вечера носились, шумели. Для табора это был постоянный звуковой фон. Но, начиная с шестилетнего возраста, девочек уже учили вести хозяйство. Девочек учили торговать в разнос: нужно было научиться тому, как попроситься войти, например, в деревенский крестьянский дом, как предложить свой товар жителям этого дома, как выгодно продать его и, наконец, как сделать так, чтобы изъясн в товаре

не был замечен и покупатель оставался доволен. Часто они ходили с матерью на заработки. Им внушалось уважение к мужчине — отцу, братьям. Мальчики тоже приучались к труду: они чистили песком вылуженные котлы или раздували меха в кузнице. Мальчики также обучались торговле, торгуя по деревням вместе со взрослыми.

Девочки и мальчики смотрели за своими младшими братьями и сёстрами. У крымских цыган многие мужчины занимаются воспитанием детей сами, это связано с тем, что они обычно своим кузнечным промыслом занимаются не отходя от палаток табора и следят за детьми и хозяйством в то время, как их жёны уходили гадать, торговать, побираться, почти на целые дни по окрестным деревням и хуторам (1, с. 125).

Таким образом, несмотря на кажущееся отсутствие воспитания, оно исподволь шло. Вследствие этого вырастали люди гостеприимные, почитающие старость, имеющие чувство ответственности за семью. Происходило это потому, что, предоставленные самим себе, дети впитывали, как губка, этические нормы табора. Обрядность, праздники, повседневные дела — всё происходило у них на глазах. Уважение к авторитету старших уже к семи-восьми годам было огромным.

В кочевом таборе значительную роль играла устная традиция. Многое из того, что делалось, сопровождалось пословицами и поговорками. Опыт и этику народа, отлившиеся в чеканную форму, дети воспринимали, как говорится, с молоком матери. Это не требовало особых родительских усилий.

Сами собой развивались способности к танцам и музыкальный слух. Поводов для праздников в таборе всегда было много. Свадьбы, крестины, Рождество, Пасха, Троица, и так далее. Дети видели, как веселятся взрослые и подмечали, каким уважением пользуются искусные певцы и танцоры. Ясно им было и то, как ценятся в женихе или невесте умение петь и плясать. Естественно, дети подражали “манере”, “хватке” самых талантливых цыган. Благодаря этому, традиция народного творчества никогда не прерывалась (3, с. 137).

Цыганский народ воспитывал своё подрастающее поколение, передавая детям навыки традиционных занятий всегда только в таборах, а точнее, в семьях. Обычно и учеников и учителей в цыганских семьях было много. Ребёнок уже с раннего детства

наблюдал за изготовлением кустарных изделий своим дедом, дядькой или братьями. Дети также присутствовали при проведении и заключении торговых сделок между старшими цыганами. Они впитывали приёмы не только изготовления изделий, но и методов обращения с человеком, являющимся предметом их коммерческого интереса в сделках. И часто бывало так, что уже взрослый сын, живя отдельной семьёй, повторял практически одно-в-одно не только слова своего отца, но, и что весьма важно, интонацию, с которой произносил эти слова много лет назад сам отец.

Цыганский народ не знал ни собственных детских садов, ни школ, ни училищ, в которых передавались бы профессиональные секреты мастерства молодым людям и где они получали бы традиционное цыганское общее образование и воспитание (4, с. 59).

В каждом таборе был пожилой человек, знающий немало сказок, баллад, легенд, историй из цыганской жизни. Вокруг него всегда собиралось много детей. Так, при отсутствии школы, подрастающее поколение расширяло свой кругозор, узнавало о своём прошлом. Родители воспитывали своих детей защитниками и кормилицами в их старости.

Уже в детском возрасте цыган был лишён возможности любых контактов с местным населением, кроме деловых. Постоянно ощущая презрительное отношение к себе окружающих, он начинал негативно относиться к иноплеменникам. Дети всем своим существом воспринимали статус отчуждённости и замкнутости. Самым тяжёлым упрёком для них было сравнение с не-цыганами. Эта психологическая установка сохранялась очень долго, тем более, что коренное население тоже не особенно стремилось преодолеть психологический барьер. Дети видели, что к табору со всех сторон проявляют презрение, и невольно начинали платить окружающим той же монетой. Это естественный ход вещей. Трудно найти желающих чувствовать себя хуже других. Таким образом, чёткое деление мира по принципу ром — гажё (с возвеличиванием собственных норм поведения) логически вытекает из того, что цыгане желали сохранить душевное равновесие.

Цыгане могли засватать своих детей, когда те были ещё грудными. Родители договаривались о том, что по достижении детьми определённого возраста состоится свадьба. Такая договорённость соблюдалась строго. Эта форма заключения брака существовала у многих групп — у русских цыган, а также у сэрвов, кэлдэраров

и прочих. Иногда цыгане сватали девочку лет 9-10, и, если родители девочки были согласны, то её брали к себе в шатёр и она жила у них до 13-15 лет, а затем устраивалась свадьба. Кроме того, у кэлдэраров существовал обычай обмена дочерьми-невестами, по-цыгански это называется те кэрэс пе скимбате. То есть, отдавая дочку замуж, брали сестру жениха в жёны своему сыну.

Местами знакомств молодых людей были, в основном, ярмарки, на которые съезжались разные цыганские таборы. Надо заметить, что нравственные нормы таборной жизни сковывали естественное поведение юношей и девушек. Они не должны были проявлять симпатию друг к другу, не имели права встречаться наедине. Такие встречи сурово наказывались и ложились тяжёлым позором на семью девушки. Юноша, как правило, не выбирал себе невесту, это делали его родители; то есть свадьбу в таборе устраивали по решению старших.

Конечно, может показаться, что этот обычай жесток, что он подавляет личность. Но во-первых, и у всех окружающих народов родители решали судьбу детей, а во-вторых, цыгане больше, чем другие нуждались в родительском диктате.

Поясним нашу мысль. Оседлое население могло позволить детям некоторые вольности. Например, немецкий парень может выбрать не одну, так другую немецкую девушку из того же города или той же деревни. Гораздо “опасней”, если цыганская молодежь начнёт искать счастье на стороне. Чтобы этого не случилось, в таборах шли на упреждение. Родители женили детей в тринадцать-четырнадцать лет. Такие ранние браки были нужны, чтобы удержать подрастающее поколение в рамках традиционного образа жизни. Учитывая, что численность цыган не так уж и велика, это была радикальная, но необходимая мера. Без ранних браков, заключённых по воле старших, цыгане вряд ли сохранились бы как народ. Не имея своего государства, не имея единой территории, или единой веры, они вполне могли раствориться в иноэтнической среде. Надо сказать, что и в наше время возраст вступления в брак по-прежнему довольно ранний. Теперь, конечно, крайне редко можно увидеть молодожёнов 14-15 лет. Но во всех наблюдаемых случаях брачный возраст варьируется в малых пределах — 16-20 лет [3, с. 178].

Браки могли заключаться между представителями разных этнических групп, хотя наиболее одобрялись браки внутри своей группы (лишь бы брачающиеся не были родственниками).

При выборе невесты цыгане руководствовались, во-первых, её происхождением (то есть богатством и репутацией её родителей), во-вторых, её красотой, в-третьих, её деловыми качествами.

Свадьбы у цыган устраивались в любое время года, но чаще всего летом. Исключение составляло время православных постов и траурных дней.

За свадебным столом молодые сидели рядом, в то же время гостей — мужчин и женщин — усаживали за разными столами.

Даже в XXI в., переехав в города и ведя оседлый образ жизни, цыгане продолжают сохранять большинство своих обычаев. Они по-прежнему являются закрытым этносом, для которого все не-цыгане являются чужими и подозрительными. В то же время, современное общество до сих пор не нашло в себе сил преодолеть стереотип, созданный тысячами лет, по отношению к цыганам.

Литература

1. Баранніков О. Українські цигани // Народознавчі зошити. — № 3. — 2005. — С. 124-136.
2. Бессонов Н. Современный миф: “У цыган куча детей”. — М., 2006. — 154 с.
3. Бессонов Н., Деметров Н., Кутенков В. История цыган, новый взгляд. — Воронеж, 2000. — 311 с.
4. Бессонов Н. Игры детей и молодежи в цыганских кочевых таборах // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 15. — К., 2008. — С. 57-72.
5. Киселева Т. Цыгане Европейской части СССР и их переход к оседлости. — М., 1952. — 265 с.
6. Деметр-Чарская О. Судьба цыганки. — М., 2003. — 254 с.

Резюме

В цій статті розповідається про традиційне сімейне виховання циганської етнічної групи. Циганська етнічна група є закритою спільнотою, тому вдвічі цікавіше розглядати виховання саме в ній, адже воно бере своє коріння ще з давніх давен. В статті розглядається специфіка виховання хлопчиків та дівчат, та причини, які зумовили цю специфіку.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Н. О. Петрова

СПЕЦИФІКА ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ: ІСТОРІЯ Й СЬОГОДЕННЯ

Історична доля народу і церкви в Україні були завжди органічно і тісно переплетені і споріднені. Історія Православної церкви в Україні — це історія і доля самої України, її народу. Україна завжди перебувала в геополітичній пастці, приготованій сусідніми державами на Сході, Заході і Півдні, а українська церква була затиснута між різними центрами — Константинопольською і Московською патріархіями, Римською курією і Варшавським примаством.

Київське християнство, Церква Русі-України від самого початку свого існування були відкриті до Сходу і Заходу. І після розколу Вселенської Церкви в 1054 р. на східну (греко-православну) і західну (римо-католицьку) на українській землі не вкорінюються ані релігійна нетерпимість, ані віросповідний фанатизм, ані ворожнеча до іновірців. На київському ґрунті творився власний — український синтез християнства. Запозичуючи зі Сходу обрядові та культові форми, Київське християнство не сприймало візантійської теократії. Київське християнство дивилося на західних християн не інакше, ніж на східних, незважаючи на посилену проти римську пропаганду з боку Візантії.

Вже з часу хрещення Русі-України почав формуватися русько-християнський синкретизм. І це закономірно, адже зіткнулись обрядово-культові, мистецькі, а подекуди й віронавчальні особливості конфесії, що сформувалася на основі культури інших народів із місцевими традиційними видами матеріальної та духовної культури. Без взаємопроникнення неможливим було ані швидке поширення православ'я на новій для нього території, ані збереження української дохристиянської культури. У процесі такого взаємопроникнення і культура народу, і конфесія виходять на новий рівень свого розвитку.

Особливості православ'я в Україні формувались на основі злиття дохристиянських і частково охристиянзованих, народно-визначальних і часто неусвідомлених рис української матеріальної і духовної культури із візантійським православ'ям. Процес цього злиття відбувався більш чи менш інтенсивно (залежно від історичних, політичних, економічних факторів) і, у певних фор-

мах, триває й досі. Специфіка православ'я в Україні визначається, насамперед, самобутністю організації обрядово-культової сфери, мистецьким оформленням церковно-релігійного життя, а також оригінальним прочитанням деяких другорядних канонів християнського вчення. Треба зазначити позитивну культуротворчу функцію Української Православної Церкви доби фактично автономного її існування в структурі Константинопольського патріархату, а саме в підвищенні рівня письменності й освіти в Україні; в підтриманні та стимулюванні розвитку мистецтва (у тому числі й нетрадиційних для класичного православ'я, наприклад, скульптури), у сприянні прилученню української культури до європейської, в етнозахисті від справ деукраїнізації культури за допомогою інших релігійних систем тощо [1, с. 25-27].

Росія поїнала українську територію протягом довгого часу, з 1654 р., і українські церкви були поглинуті Російською Православною Церквою на довгий період, з моменту підпорядкування Київської митрополії Патріархату Москви в 1686 р. З падінням царського режиму у 1917 р. церква пережила короткочасне визволення від держави, але зі зміцненням радянського ладу, особливо за часів Сталіна, держава знову підпорядкувала собі Церкву. Цей процес породив багато аномалій і закінчився ще зовсім недавно.

“За перші 45 років радянської влади загинуло — було розстріляно й померло в таборах — не менше 50 тис. священнослужителів. Наприкінці 1936 р. в Україні діяло 9 % церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної церкви до початку 40-х рр. не залишилося у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях; по одній — у Полтавській, Луганській і Харківській” [2, с. 18].

Українське суспільство сьогодні — це складне перехідне суспільство, яке вимагає системи базових вартостей, визначених економічних і соціокультурних орієнтацій. В силу цього надзвичайно важливою проблемою виступає соціокультурна ідентифікація України, тобто усвідомлення своєї тотожності з певного культурного моделлю на основі національної ідеї [3, с. 91-94].

В державі, від якої ми здійснюємо перехід, місце релігії займала атеїстична ідеологія, оскільки декларована свобода сумління полягала не у можливості вибору між релігією і атеїстичною ідеологією, а у необхідності подолання релігії і прийняття атеїзму. Заборонялося навчання і релігійне виховання дітей і мо-

лоді. Публічне навчання релігії було взагалі заборонено. Замість секуляризації була здійснена атеїзація освіти. Боротьба з релігією велася різноманітними методами, не виключаючи примусу і терору, з метою прискорення її вимирання.

Перехід від тоталітарного до демократичного суспільства не тотожний із спонтанним творенням демократичного ладу. Формування демократії і виховання вміння жити за демократією є поступовим процесом і довготривалим. Адже йдеться про витворення у людини певної суми знань, переконань, настанов і поведінки, а також розбудову в оперті на низ інституцій і організацій, які наповнюють конституційне поле, конкретизують конституцію, перетворюють її із документа на реальність [4, с. 254-262].

Побудова громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з гарантіями забезпечення громадянських прав, серед яких важливе місце займає право на вільний вияв релігійних переконань. Більше того, з різних причин релігійна свобода займає виняткове, привілейоване місце серед інших прав і свобод людини. Історично концепція свободи слова та інших прав людини розвинулася як розширення норм встановленого права — свободи релігії. Більше того, відокремлення церкви від держави створює незалежність сфери держави. Важливість автономної релігійної сфери для розвитку демократичних можливостей була неодноразово продемонстрована в історії, наприклад, безпосередньо у випадку розпаду комуністичного контролю у Польщі.

Унезалежнення Української держави, широке впровадження в життя демократичних важелів управління суспільством, що привело до поступової нормалізації державно-церковних стосунків, відкрило шлях інтенсивному розвитку релігійних структур. Велике значення тут, поза сумнівом, мав ухвалений у квітні 1991 р. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”.

Зміни в релігійній сфері незалежної України очевидні: йде процес відновлення старих і побудови нових храмів, і зростає зовнішня, культурна релігійність, відроджуються церковні структури, розширюється мережа релігійних громад. З початку 90-х рр. спостерігається стійка тенденція до зростання кількості релігійних об'єднань. Якщо в 1988 р. в Україні кількість релігійних громад становить 5,6 тис. одиниць, то вже в 1991 р. близько 11 тис., на 1 січня 1995 р. — 16,5 тис. одиниць, 67 конфесій, в 1997 р. — 20, 5 тис. [5, с. 5]. Станом на січень 1999 р. в Ук-

раїні вже діють 21843 релігійних організацій 80 конфесій, течій і напрямків. Порівняно з 1997 р. релігійна мережа зросла на 1437 одиниць, або на 7 % [6, с. 25]. Станом на січень 2000 р. в Україні діють 23543 релігійні організації [7, с. 24], у 2005 р. 30799 релігійні організації, близько 130 конфесій [8, с. 62-67]. Ми бачимо, що динаміка їх зростання є доволі високою: за десять років (1995-2005 рр.) кількість релігійних організацій збільшилось на 46 %, за сімнадцять років (1988-2005 рр.) — на 82 %, тобто кожний рік коефіцієнт зростання коливався від 2,5 % до 7 %, майже удвічі зросла і кількість конфесій.

Згідно з даними різних соціологічних опитувань загалом по країні до категорії віруючих відносять себе 60-65 % населення. По районах цей показник відрізняється: на Заході відсоток віруючих більший і становить близько 80, а на Сході близько 50. Згідно з даними Українського Центру ім. Розумкова, православними віруючими вважають себе понад 16 млн. громадян країни старше 18 років, з них близько 10 млн. відносять себе до Київського Патріархату [9, с. 18]. Сучасний економічний стан людей і країни в цілому, змушує велику кількість людей навертатися до церкви, саме там людина може знайти душевний спокій, надію на добре майбутнє й силу, щоб пережити скрутні часи, тому кількість віруючих постійно зростає.

Ми також є свідками зростання кількості релігійних обрядів. Має місце відродження масових хрещень, вінчань, освячення різних культурних і державних заходів. Церкви і окремі священнослужителі проводять певну соціальну роботу, опікуються лікарнями, будинками літніх людей, дитячими будинками школами-інтернатами та в'язницями [10, с. 45-49].

Найбільш інтенсивно релігійна мережа зростає в семи західних областях, налічується 10977 релігійних громад, що становить понад 50,7 %. За останні роки більш як утричі зросло число духовних навчальних закладів, монастирів, у 6 разів побільшало місій та братств. Нині діє понад 7 тис. недільних шкіл і пунктів катехізації, виходять понад 70 релігійних періодичних видань. Розширюється й віросповідний спектр. З'являються релігійні організації, котрих раніш взагалі не було на конфесійній карті України або їх діяльність припинилася з різних причин у попередні роки.

Православ'я залишається найважливішою складовою релігійного життя. Взагалі православ'я налічує 15 623 організацій і становить майже 52,6 відсотка загальної релігійної мережі.

Найбільше православних релігійних організацій різного підпорядкування зосереджено у Чернігівській області, де православні громади становлять 78 відсотка від загальної кількості, у Київській — 72 %, Рівненській — 71 %, Волинській — 69 %, Миколаївській — 68 %, Сумській — 68 %, Хмельницькій — 76 %, Вінницькій — 67 %, Полтавській — 65 %, Луганській — 62 %, Житомирській — 62 %, Херсонській — 60 %, Дніпропетровській — 59 %, Черкаській — 62 %, Одеській — 56 %, Чернівецькій — 57 %, Донецькій — 43 %, Тернопільській — 39 %, Запорізькій — 47 %, Івано-Франківській — 35 %, Автономній Республіці Крим — 39 %, Закарпатській — 33 %, Львівській — 30 %, у Києві — 34 % від загальної кількості [11, с. 2-5].

Релігійне середовище в Україні характеризується як конфліктне. Причому, суб'єктами релігійного конфлікту виступають найвпливовіші релігійні організації: поділені між собою православні Церкви і греко-католицька Церква. Особливе занепокоєння викликають внутрішньо православний конфлікт, відсутність єдності в Українському православ'ї, де нині є аж три юрисдикції: Українська Православна Церква Московський патріархат; Українська Православна Церква Київський патріархат; Українська Автокефальна Православна Церква.

Головний вододіл православного середовища проходить через питання про здобуття українським православ'ям повної канонічної незалежності. Для УПЦ-МП, яка є єдиною, що зберігає канонічне спілкування із вселенським православ'ям, автокефалія можлива лише у чітко визначений церковно-канонічним правом спосіб — проголошення Помісним Собором РПЦ і визнання Повнотою Православ'я. Ієрархією двох інших православних церков — УПЦ-КП та УАПЦ — самочинне проголошення автокефалії оголошується самодостатнім.

Найбільш суттєві зміни серед трьох православних юрисдикцій впливом на віруючих упродовж останніх 15 років сталися в мережі релігійних організацій Української Православної Церкви — Московський Патріархат, кількість громад якої зросла на 55,1 %. Вчетверо — до 113 побільшало монастирів, з 2 до 15 — духовних навчальних закладів, з 22 до 36 — єпархіальних управлінь, 6568 священнослужителів, 2108 недільних шкіл, 37 періодичних видань, їх мережа охоплює майже всю територію України. Із 27 регіонів України вона є домінуючою у 22. Найбільший вплив

вона має у Хмельницькій області (721 організація), Вінницькій (690), Закарпатській (527), найменший — в Івано-Франківській (23 організації), Львівській (63), Тернопільській (114).

Одним із виявів єдності національного і релігійного відродження в Україні стало утворення у червні 1992 р. Української Православної Церкви — Київський Патріархат. Ця Церква, її керівництво відразу заявили про себе як про національно-патріотичну силу, об'єднавши навколо себе тих політиків, які під релігійними знаменами боролися за незалежність України та розбудову держави.

Нині Українська Православна Церква — Київський Патріархат остаточно втратила характеристики суто регіональної релігійної інституції. Якщо на початок 1993 р. церква мала в західному регіоні 87,3 % своїх громад, то на січень 2000 р. Київський Патріархат понад 12 % своїх парафій мав в південно-східному регіоні та майже третину (32,1 %) — в центральних областях [7, с. 24]. Сьогодні вона налічує більше 3600 релігійних громад [8, с. 62-67], більшість з яких зосереджена у Львівській (365 одиниць), Івано-Франківській (270), Рівненській (237), Київській (208) областях. У 17 монастирях цієї церкви перебуває 88 ченців та черниць, у 15 духовних навчальних закладах навчаються 1359 слухачів, видається 19 періодичних видань. Духовні потреби її прихильників задовольняють 1978 священнослужителів [11, с. 26].

Знищена у 30-ті роки, “з нуля” почала своє відродження у 1989-1990 рр. Українська Автокефальна Православна Церква. Автокефальний рух був релігійною формою національного відродження та своєрідною реакцією православних на активне відновлення у Західному регіоні греко-католицизму. Незважаючи на великі перешкоди, які чинили Автокефальній Церкві тодішня офіційна влада та інші Церкви, вона все ж таки ожила на хвилі національного відродження, знайшла своє місце в духовному просторі України. Нині її 1206 організацій становлять понад 9,1 % православної мережі. Громади Автокефальної церкви існують майже в усіх областях України, за винятком Закарпатської, Сумської, Чернігівської та Чернівецької. Найбільше їх зосереджено у Львівській (352), Тернопільській (292) та Івано-Франківській (147) областях. У 7 навчальних закладах навчаються 279 слухачів. Духовні потреби її прихильників задовольняють 602 священнослужителя, має 229 недільних шкіл,

661 культових споруд, будується 103 [11, с. 26]. Мережа громад Української Автокефальної Православної Церкви в 1992-1999 рр. скоротилась на 620 одиниць, в основному у зв'язку зі зміною організаційної підпорядкованості на користь Київського Патріархату, насамперед в Івано-Франківській (-243), Львівській (-236) та Тернопільській (113) областях, у західному регіоні функціонують 779 громад УАПЦ (78,9 %). Загальна кількість парафій церкви у 1999 р. зменшилася на 37 одиниць [7, с. 24]. Нині ця церква твердо стоїть на позиціях української державності, проводить національне спрямовану нерелігійну діяльність, намагаючись розв'язувати проблеми, які виникали у процесі її відродження, та й досі виникають у її становленні.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. взаємопов'язані національне та релігійне відродження злилися в один потік з політичним пробудженням українського народу, оскільки були тісно вплетені в контекст боротьби за незалежність та державність України. В результаті демократизації суспільного життя, етнонаціонального та релігійного відродження Україна постала у світі як держава, у якій корінні народи й етнонаціональні меншини отримали конституційне гарантоване право та реальну можливість зберігати і вільно розвивати свою культурну, мовну й релігійну самобутність. Процес відродження та становлення Української Церкви, як і процес становлення української демократії бурхливо продовжується і сьогодні. Українській Церкві необхідно вирішити низку проблемних питань, одне з найважливіших це надання автокефалії УПЦ-КП та створення Єдиної Помісної Церкви задля об'єднання трьох гілок православ'я.

Література

1. Саган О. Об'єктивність процесу виникнення та основні риси українського православ'я // Свобода віросповідання. Церква і держава в Україні: Матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 28-30 вересня 1994 р.). — К., 1994. — 334 с.
2. 1917: релігія, церква, суспільство. Хроніка подій // Люди на і світ. — 1997. — № 11-12. — С. 18-22.
3. Медвідь Ф. Християнські засади української національної ідеї // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. — Львів: МВС при НАВС України, 1999. — 167 с.
4. Медвідь Ф. Українська церква в період політичної модернізації // Молодь третього тисячоліття: гуманітарні проблеми та шляхи їх розв'язання. — Одеса: ІСЦ, 2000. — 428 с.

5. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1997 р. // Людина і світ. — 1997. — № 2. — С. 5.
6. Інформаційний звіт Держкомрелігії за 1998 р. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ. — 1999. — № 2. — С. 24-27.
7. Інформаційний звіт Держкомрелігії за 1999 р. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ. — 2000. — № 3. — С. 23-26.
8. Таблиця змін релігійних організацій України // Релігійна панорама. — 2005. — № 2. — С. 62-67.
9. Данні Українського Центру ім. Розумкова // Релігійна панорама. — 2005. — № 6. — С. 18.
10. Ніколова О. Соціальна діяльність релігійних організацій України у 1996-2000 рр. // Наукові праці. Всеукраїнська асоціація молодих вчених. — К.-Одеса. — 2000. — № 1. — 146 с.
11. Кількість релігійних громад в областях України станом на початок 1997 р. // Людина і світ. — 1997. — № 3. — С. 2-26.
12. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2000 року // Людина і світ. — 2000. — № 1. — С. 2-5.

Резюме

В статье рассматривается специфика становления православья в период становления государственности независимой Украины. Сделан анализ роста религиозных организаций и конфессий в современной Украине и определены проблемы современного украинского православья.

Рецензент канд. истор. наук. доцент В. Л. Цубенко

УДК 94(477) “1953/1964”:331-058.244

Л. М. Шевченко

СИСТЕМА ОПЛАТИ ПРАЦІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ”

Визначальним показником рівня життя сільського населення є його доходи. Вони безпосередньо впливають на інтереси кожної сім'ї, від їхніх розмірів залежить забезпечення сільських жителів різними благами, стан здоров'я і відтворення робочої сили. Доходи сільської сім'ї в роки хрущовської “відлиги” ха-

рактизувалися показником, що являв собою суму грошових та натуральних виплат на підприємствах суспільного сектора, надходжень від особистих підсобних господарств, виплат і пільг, одержаних із суспільних фондів споживання та надходжень з інших джерел. Основним джерелом доходів селян була оплата за результати їхньої праці в певній сфері суспільного виробництва.

Система оплати праці, яка склалася на початку 50-х рр. вже не відповідала потребам народного господарства країни. На той час діяло близько двох тисяч тарифних ставок, декілька тисяч тарифних ставок додаткових окладів, що негативно впливало на нормування праці. При визначенні принципів оплати праці не враховувались рівень складності сільськогосподарських робіт, особливий характер праці окремих категорій зайнятого населення, практично не застосовувались заходи матеріального стимулювання. Все це породжувало відсутність зацікавленості працівників в результатах своєї діяльності, надмірну міграцію населення, що вкрай негативно відбивалося на ефективності праці зайнятого сільського населення, збільшувало нераціональні витрати на його навчання, підвищення кваліфікації і в кінцевому підсумку гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва.

Починаючи з 1955 р. відбуваються помітні зрушення в характері оплати праці населення, зокрема сільського.

Виходячи з того, що більшість сільських мешканців України працювали в колективних господарствах і їх трудовий розпорядок регламентувався основними статутними вимогами, доцільним є вивчення питання про систему оплати праці в колгоспах.

Метою статті є дослідження системи оплати праці в колективних господарствах в роки хрущовської “відлиги”.

Історіографію статті складають роботи, присвячені загальній характеристиці рівня життя українського селянства в зазначений період часу. Насамперед, це фундаментальна узагальнююча праця — “Історія українського селянства” [1]. Проблему українського села досліджували В. Баран, О. Завальнюк, І. Рибак, І. Лубко, П. Панченко, І. Романюк, Є. Талан та інші історики [2]. Однак ці роботи висвітлюють макрорівневі процеси в суспільстві, не приділяючи увагу людині в повсякденні, а саме системі оплати як механізму, який впливав на рівень життя окремої селянської колгоспної родини, добробут і матеріальні можливості вдосконалення буденного життя сільського населення.

Питанню системи організації і оплати праці сільськогосподарських підприємств присвятили свої доробки О. А. Богущкий, Т. І. Заславська, М. І. Нижній, М. П. Осадько, І. Н. Романенко, А. П. Теряєва, М. П. Трофімов та інші науковці [3].

У кожному колгоспі існувала своя система з обліку праці. Особливо зросла роль колгоспних обліковців у плануванні, обліку, звітності після укрупнення колгоспів. Обліковці відігравали значну роль у розробці норм виробітку і розцінок, накопиченні грошових прибутків, зміцненні фінансового становища колгоспів, раціональному розподілі прибутків, своєчасному розподілі неподільних фондів і дотриманні Статуту сільськогосподарської артілі [4].

До прийняття рішення щодо введення нової системи оплати праці в колгоспах (1959 р.) діяв порядок розподілу прибутків, рекомендований Постановою Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1948 р. [9, с. 284]. Згідно цієї постанови формою обліку кількості та якості праці колгоспників в колгоспному виробництві продовжував залишатися трудовдень, розмір якого, щоправда, вже залежав від зібраного врожаю.

У середньому по Україні на один день роботи припадало у 1954 р. 1,57, а у 1955 — 1,68 трудовднів. По областях цей показник коливався в залежності від природно-кліматичних умов та оснащення технікою. При цьому у 1955 р. відбулося деяке збільшення трудовднів на один день роботи. Найменше нарахування трудовдня на один день роботи було у Львівській області — у 1954 р. — 1,32, у 1955 р. — 1,37. Найбільша кількість трудовднів на один робочий день у зазначений період припадала на Полтавську область (1,6 і 1,72 відповідно по роках), Харківську (1,65 і 1,78), Дніпропетровську (1,72 і 1,85), Миколаївську (1,89 і 2,09), Одеську (1,65 і 1,82) [5, арк. 10].

Як правило, на кожну роботу існували норми і розцінки. Поденне нарахування трудовднів проводилося як виняток на таких роботах, де не можна було визначити норму, наприклад, під час відрядження [6, с. 36]. Всі роботи в колгоспі поділялися на 9 груп. Різниця між ними становила 0,5 трудовдні. Праця голів колгоспу, трактористів першої категорії, старших трактористів, механізаторів складних машин оцінювалася за найвищою шкалою. За денну норму їм записували два трудовдні. Найменше цінувалася праця прибиральниць, сторожів та розсильних — пів трудовдня на день [7, с. 127].

Протягом 50-х рр. ХХ ст. відбулися якісні зміни в системі та рівні оплати праці колгоспників, особливо після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.). Разом з підвищенням заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію (на зерно майже у 7 разів, на картоплю — майже у 8 разів, продукти тваринництва — у 5,5 рази), списано заборгованість за обов'язкові поставки продукції тваринництва у минулі роки тощо [8, с. 26].

Рівень оплати праці в різних колгоспах був неоднаковим, оскільки в кінцевому випадку він залежав від розміру зібраного врожаю, забезпеченості кожного господарства засобами виробництва, трудовими ресурсами, собівартості продукції та ін. В економічно слабких відсталих колгоспах селяни хоча і виробляли більше трудоднів, однак отримували на них менше продукції, ніж інші більш багаті колгоспи.

Матеріали Центрального статистичного управління України, підраховані за даними річного звіту про фінансово-господарську діяльність колгоспі УРСР за 1953 р., свідчать про те, що на 1 січня 1954 р в середньому по 12 областях республіки 4,3 % працездатного населення колгоспів не виробили за 1953 р. жодного трудодня, майже 32 % — виробили до 100 трудоднів, найбільша кількість населення (26,5 %) виробили від 100 до 200 трудоднів і майже 27 % — від 200 до 400 трудоднів [9].

Відповідно до рішення вересневого Пленуму постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС встановлювалася нова система оплати праці механізаторів. З 1 жовтня 1953 р. грошова оплата трудодня працівників тракторних бригад стала виплачуватися диференційовано за чотирма територіальними зонами. Україна входила до складу першої зони, де оплата трудодня становила 5 крб. [10, с. 16]. Майже 65 % зарплати, яка нараховувалась трактористам, виплачувалась машинно-тракторними станціями, і лише 36 % (враховуючи вартість зерна за купівельними цінами) платили колгоспи [11, с. 101].

Керівництво колгоспів та сільрад постійно звертало увагу на трудову дисципліну в артільях. До населення застосовувались різні заходи впливу. Найчастіше за невихід на роботу правління колгоспу списувало вже вироблені колгоспниками трудодні. Проте такі заходи слабо стимулювали мотивацію колгоспників. Так, бригадир рільничої бригади колгоспу “Комунар” Софіївського району Дніпропетровської області заявляв, що в бригаді нанівець

звелася трудова дисципліна. Це, на його думку, пояснювалося тим, що мало дали на трудовні. За його заявою “коваль Шемберко П. Д. вже 2 тижні не виходить на роботу, кажучи: “Працюватиму з нового року, оскільки трудовні, які були відпрацьовані в VI кварталі 1954 р. оплачуватись не будуть” [12, арк. 86].

Серед різноманітних заходів колгоспів у залученні працездатних членів артiлі до громадського виробництва найбільшу роль відіграло встановлення обов'язкового мінімуму трудовнів. При цьому в кожному окремому господарстві він був різним. За невироблення обов'язкового мінімуму трудовнів застосовувалися штрафні санкції — подвійний податок, зняття певної кількості вироблених трудовнів.

Отже, невиконання обов'язкового мінімуму трудовнів мало залучити селян до суспільно-громадської праці. У 1950-х рр. обов'язковий мінімум трудовнів встановлювали на загальних зборах членів сільськогосподарської артiлі. По різних господарствах і за статевою приналежністю він відрізнявся. У 1955 р. обов'язковий річний мінімум трудовнів у 56 % сільськогосподарських артiлей становив 150 трудовнів на рік, у 15,3 % — від 150 до 175, у 16,7 % — від 175 до 200, у 11,8 % — 200 трудовнів на рік [7, с. 128]. Середній відрібок обов'язкових трудовнів з розрахунку на кожного працездатного колгоспника з 1954 р. збільшувався. Про це свідчить розмір прийнятого в колгоспах України мінімуму трудовнів на одного працездатного колгоспника. У 1954 р. 43,7 % всіх досліджених колгоспів встановили до 150 мінімумів вироблених трудовнів на рік для чоловіків. Всього 5 % колгоспів всього ж року прийняли норму трудовнів 250 і вище. Інакше склалася ситуація в 1955 р., коли всього 13,1 % колгоспів дотримувалися для чоловіків мінімуму трудовнів до 150, тоді як кількість колгоспів, де мінімум трудовнів складав 250 і вище, збільшилася в чотири рази і складала 22,5 % [5, арк. 46].

В звітному листі КПУ Дніпропетровський обком партії 30 серпня 1954 р. доповідав про хід виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 23 червня 1954 р. “Про обов'язковий мінімум трудовнів для працездатних колгоспників”: “У 501 колгоспі області проведені загальні збори колгоспників. Встановлено обов'язковий мінімум трудовнів в розмірі 120-300 трудовнів для кожного працездатного. В колгоспі ім. Леніна Софіївського району для чоловіків встановлений обов'язковий мінімум 220 трудовнів, для

жінок — 130. В колгоспі ім. Ватутіна Сталінського району для чоловіків — 300, для жінок — 180” [12, арк. 58].

Незважаючи на чисельні заходи керівництва колгоспів та сільрад, значну агітаційно-масову роботу, постанови Верховної Ради та Ради Міністрів у 1954 р., кількість працездатних колгоспників у всіх областях України, що не виробили жодного трудовдя, становила 6,1 %, до 100 трудовднів виробили 10,1 % селян, від 100 до 200 — 23 %, від 200 до 300 — 19,6 %, від 300 до 400 — 12,7 %, понад 400 — 16 % [13, арк. 55].

За часів Хрущова, в ході реалізації його економічних над-програм, склалася практика, коли плани державних заготівель продукції колгоспів систематично коригувалися, часто необґрунтовано збільшувалися. Ставилося завдання прискорити розвиток аграрного сектору, якнайшвидше “наздогнати і перегнати” США. В результаті фонд продуктів, призначених для видачі колгоспникам як оплата праці, скорочувався, що виявлялось у зменшенні видачі продуктів харчування. Так, у 1963 р. грошова оплата трудовдя порівняно з 1953 р. зросла у 3,6 рази, в той час як натуральна частина оплати зменшилась: зерном — на 39 %, овочами і картоплею — на 38 % [1, с. 441].

В анонімному листі 22 жовтня 1954 р. на адресу голови Ради Міністрів СРСР повідомлялося: “Хліб з колгоспів вивозять з-під молотарки. В більшості колгоспів за 6 місяців видано на 1 трудовдень по 500 г хліба, колгоспники самі усвідомлюють, що більше не отримають, оскільки хліб вивозять весь незалежно від виконання плану. Постає питання: на що колгоспник повинен жити сам, за що годувати сім’ю, худобу і т. д. ... Колгоспні маси пригнічені і незадоволені подібним образом життя” [12, арк. 67].

До того ж негативним чином на розміри оплати праці впливала врожайність. Так, 17 грудня 1954 р. секретар ЦК КПУ А. Кириченко в листі до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова повідомляв: “В Недригайлівському районі Сумської області ряд колгоспів району з року в рік отримують низьку врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва та дуже мало видають на трудовдні колгоспникам зерна, грошей та кормів для їхньої особистої худоби. За 9 місяців 1954 р. в середньому видано за один трудовдень від 300 до 800 г зерна” [12, арк. 62].

Важливим кроком вдосконалення системи оплати праці та підвищення матеріальної зацікавленості селян була Постанова ЦК

КПРС та Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. про щомісячне авансування колгоспників [14]. В постанові зазначалося: “В колгоспах існує практика, коли основна частина доходів, що належить до розподілу за трудовими днями, видається колгоспникам лише після закінчення господарського року, недостатньо сприяє зростанню виробництва сільськогосподарських продуктів та не відповідає завданням подальшого підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку народного господарства... Щомісячне авансування колгоспників є важливим стимулом зростання продуктивності праці в колгоспах, сприяє зростанню ролі трудового дня та зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці” [15, с. 550-551].

Варто зазначити, що в першій половині 1950-х рр. окремі колгоспи України проводили авансування. Однак цей механізм не був налагодженим, авансування проводилося нерегулярно і, як правило, у першій половині року сума авансу була мізерною. З урахуванням поширеної в колгоспах практики розподілу основної частини прибутків по трудових днях наприкінці господарського року, що безумовно негативно впливало на трудову дисципліну в артілях і позначалося на рівні розвитку колгоспів, з 1956 р. вводилося обов’язкове щомісячне авансування колгоспників [14, с. 288]. За цим документом селяни-колгоспники мали одержувати протягом року щомісяця авансом на трудові дні не менше 25 % грошових прибутків, фактично одержаних по всіх галузях народного господарства та 50 % грошей від контрактації, закупівель та обов’язкових поставках сільськогосподарської продукції [14, с. 289]. Згідно з цією постановою 14 тис. сільськогосподарських артілей України розробили на загальних зборах колгоспників порядок і розміри авансування та додаткової оплати праці [16, с. 124]. У 1958 р. 80 % колгоспів України мали грошові фонди для авансування колгоспників, 16 % сільськогосподарських артілей, крім того, мали фонди натурального авансування [16, с. 127].

З 1957 р. деякі колгоспи почали впроваджувати гарантовану, твердо визначену оплату праці колгоспників. З січня 1957 р. таку систему почав застосовувати колгосп “Більшовик” Городицького району Хмельницької області [16, с. 126].

Згідно з Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів України від 1963 р. було упорядковано штатну кількість та оплату

праці адміністративно-управлінського та обслуговуючого персоналу колгоспів [17, с. 13].

Таким чином, в колективних господарствах існувала окрема, досить складна система плати праці колгоспників. Протягом 1953-1964 рр. в умовах цілеспрямованої боротьби за підвищення врожайності і зменшення собівартості продукції, державні інституції впроваджували заходи, які мали стимулювати працю селянина в колгоспі: введення обов'язкового мінімуму трудоднів, нарахування додаткової оплати праці, авансування, гарантована зарплатня тощо. Однак, зважаючи на те, що колгоспи мали дуже багато зобов'язань перед державою, артілями та особисто колгоспниками, більшість колгоспів були не готові виконувати такі фінансові навантаження. Отже, система оплата праці в колгоспах унеможлиблювала підвищення добробуту селянської родини і вдосконалення рівня її повсякденного життя.

Література

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — 655 с.
2. Баран В. Україна 1950-1060-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.; Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. — Львів: Свобода, 1992. — 124 с.; Лубко І. М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х - на початку 60-х рр. // Український селянин: Зб. наук. праць. — 2002. — Вип. 5. — С. 116-120; Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959-1980. — К.: Наукова думка, 1980. — 288 с.; Романюк І. М. Українське село в 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ століття. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — 256 с.; Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). — К.: Наукова думка, 1966. — 160 с.; Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959-1989. — Запоріжжя: ЗДУ, 1995. — 195 с.
3. Романенко Н. І., Нижній М. І. Грошова оплата праці в колгоспах. — К.: Держсільгоспвидав, 1959. — 83 с.; Романенко Н. І. Норми виробітку, розцінки робіт і оплата праці в

- колгоспах Київської області. — К., 1960; Романенко І. Н. Организация, нормирование и оплата труда в колхозах и совхозах (Материалы совещания). — К.: Урожай, 1966. — 375 с.; Романенко І. Н. Продуктивність праці в нові форми її оплати в колгоспах. — К., 1959; Теряева А. П. Вопросы организации оплаты труда в колхозах. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 271 с.; Заславская Т. И. Эквивалентность обмена, общественная оценка и оплата труда в сельском хозяйстве. — М.: Изд-во Московского университета, 1966. — 37 с.; Заславская Т. И. Принцип материальной заинтересованности и оплата труда в колхозах. — М.: Госпланиздат, 1958. — 163 с.; Осадько М. П. Трудодень и его оплата. — М.: Сельхозгиз, 1956. — 173 с.; Трофимов М. П. Оплата труда в машинно-тракторных станциях. — М.: Сельхозгиз, 1954.
4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — М.: Полиздат, 1967. — Т. 2. — С. 519-530. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/prim_ustav.php.
 5. Центральний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 2160. — 104 арк.
 6. Центральний державний архів виконавчих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — 209 арк.
 7. Грищенко І. Ф. Як ми облікуємо працю // Колгоспник України. — 1954. — № 1. — С. 35-36.
 8. Донець А. С. Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953-1965 рр. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Миколаїв: Видав. МДГУ ім. П. Могили, 2003. — Т. 27, вип. 14. Історичні науки. — С. 125-131.
 9. Баран В. К. України після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. — Львів: Свобода, 1992. — 124 с.
 10. ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 4. — Спр. 1925. — 234 арк.
 11. Трофимов М. П. Оплата труда в машинно-тракторных станциях. — М.: Сельхозгиз, 1954.
 12. Арутюнян Ю., Вылцан М. Историческая роль МТС и их реорганизация. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.

13. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3564 — 153 арк.
14. ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 4. — Спр. 2164. — 327 арк.
15. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 6 марта 1956 г. о ежемесячном авансировании колхозников и дополнительной оплате труда в колхозах // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.). — М.: Изд-во политической литературы, 1968. — Т. 4. — С. 288-290.
16. Борьба КПСС за завершение строительства социализма (1953-1958 гг.). Документы и материалы. — М.: Политздат, 1961.
17. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). — К.: Наукова думка, 1966. — 160 с.
18. Постанова ЦК Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР “Про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів. 16 квітня 1963 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду української радянської соціалістичної республіки. — № 4. — К.: Держвидавполітліт УРСР, 1963. — С. 5-24.
19. Сборник руководящих материалов по колхозному строительству. — М.: Юриздат, 1948.

Резюме

Рассматривается уровень, структура, тенденции оплаты труда украинских крестьян в годы хрущевской “оттепели”. Уделено внимание механизму начислению трудодней, созданию фонда заработной платы, введению денежной оплаты труда, мероприятия партийных органов власти с целью повышения материальной заинтересованности колхозников в результатах своей деятельности. Сделан вывод, что существовавшая в колхозах сложная система учёта труда не отвечала потребностям населения и не способствовала улучшению уровня его жизни.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Даниленко

**“ПАРАФРАЗ СИФА” И “ПАРАФРАЗ СИМА”: К ВОПРОСУ
О ПРОИСХОЖДЕНИИ ОСОБОГО МАТЕРИАЛА
“ОБЛИЧЕНИЯ” ИПОЛИТА РИМСКОГО**

“Обличение всех ересей”, выдающийся ересеологический труд епископа Римского Ипполита, был введен в научный оборот довольно поздно, лишь в середине XIX столетия, а достоверность содержащихся в нем сведений долгое время подвергалась сомнению. Главная ценность этого трактата, созданного в начале III века и впервые опубликованного в 1851 г., заключается в том, что при написании своего полемического труда Ипполит, по его собственным словам, использовал множество подлинных гностических книг, которые не были доступны другим авторам. Сведения о гностических сектах, которые содержатся в “Обличении” и отсутствуют у других церковных писателей, получили в научной традиции название “особый материал” Ипполита. Особенностью этого “особого материала” является то, что между различными гностическими сектами, сведения о которых приводит Ипполит, наблюдается очень близкое родство. При внимательном изучении текста “Обличения” складывается впечатление, что различные гностические авторы, выдержки из сочинений которых приводит Ипполит, не просто высказывают похожие идеи, но буквально цитируют друг друга. В научной литературе эти случаи буквального сходства между различными гностическими авторами из “особого материала” Ипполита принято называть “перекрестными ссылками” (cross-references) [4].

Никогда не ослабевавший научный интерес к “Обличению всех ересей” Ипполита Римского получил новый импульс, когда в 1946 в Наг-Хаммади в Египте была обнаружена коптская гностическая библиотека — 13 папирусных кодексов, содержащих собрание гностических текстов на коптском языке. Первый трактат седьмого кодекса библиотеки из Наг-Хаммади называется “Парафраз Сима” [6]. Текст с похожим названием — “Парафраз Сифа” — и на первый взгляд, близкий по содержанию, Ипполит, по его собственным словам, использовал при написании главы о секте “сифиан”.

Однако, как только коптский “Парафраз Сима” стал доступен для изучения, исследователей постигло разочарование. Во-

первых, коптский текст гораздо больше по объему чем вся глава о “сифианах” у Ипполита. Это один из самых больших текстов во всем собрании, он занимает 49 страниц рукописи. Вторых, между коптским “Парафразом Сима” и греческим “Парафразом Сифа”, как он приведен у Ипполита, выявились существенные различия по содержанию и стилю изложения.

Общую позицию ученых по вопросу о соотношении этих двух текстов можно сформулировать следующим образом. Коптский “Парафраз Сима” отражает древнейшую, дохристианскую стадию бытования гнозиса, в то время как известный Ипполиту “Парафраз Сифа” принадлежал традиции христианского гностицизма. При этом два текста хотя и несводимы один к другому, зависят от одного более древнего литературного источника, чем и объясняется их сходство. Фактически же их объединяет только принадлежность к общей традиции “сифианского гнозиса”, то есть к группе гностических сект, чья идеология так или иначе связана с именем библейского Сифа и учением об особой расе людей, которая от него происходит [1, с. 156; 2, с. 256-257; 3, с. 109-110; 5, с. 75].

Однако, существующий подход к решению данной проблемы основан на убеждении, что Ипполит имел в своем распоряжении множество древних гностических сочинений, и при написании раздела о “сифианах” он действительно использовал трактат, который назывался “Парафраз Сифа”. Но так ли это на самом деле? Обратимся к подробному рассмотрению посвященной “сифианам” главы “Обличения”.

Согласно источнику Ипполита, “сифиане” постулируют три первоначала: Свет, Дух и Мрак. Свет, подобно солнечному лучу, освещает расположенный внизу Мрак, а расположенный посередине Дух проникает повсюду, подобно легкому, тонкому аромату благовонной смеси. Частицы Духа и Света, попадая во Мрак, задерживаются в нем. Мрак же — это “страшная вода”. Наделенный сознанием, он не желает расставаться со светлыми и духовными элементами и всеми средствами пытается удержать их. Таким образом, наилучшим примером взаимоотношений трех начал является зрачок человеческого глаза, “ кажущийся темным из-за расположенных под ним вод, но освещенный Духом” (V.19.31-33).

Бесконечное количество сил, принадлежащих трем главным началам и также наделенных сознанием, приходят во взаимо-

действие между собой. Столкновения бесчисленных сил порождают бесконечное количество отпечатков, а изображения печатей становятся идеями всевозможных живых существ. От первого столкновения трех главных начал образуются Небо и Земля, сформировавшие Чрево с пупом посередине. В свою очередь, между Небом и Землей столкновения сил продолжают и порождают новые отпечатки, в точности повторяющие форму прототипа, то есть беременного Чрева. Мощный, шипящий как змей ураганный ветер — архонт Мрака — вздымает на страшных водах Мрака огромные волны и из смеси темных и светлых элементов порождает Человека, то есть Ум. Ум, приемный сын Мрака, пребывает в смешении со сложными телесными соединениями. Не в силах вырваться из мучительного заточения в нечистом Чреве, он обращается к Свету с мольбой о спасении.

На помощь Человеку-Уму приходит Логос Света. Так как нечистое Чрево не признает никого кроме крылатого Змея — архонта Мрака, Логос принимает облик Змея и, обманув Чрево, входит в него. Однако, Логосу, после того как он разрешит родовые схватки Чрева и освободит свет, необходимо омыться от его грязных таинств, совлечь “образ раба” и облачиться в “небесные одеяния”.

Далее автор источника Ипполита переходит к доказательству высказанных в первом разделе тезисов. Прежде всего, он приводит подтверждения тому, что первых начал ровно три — не более и не менее. Для доказательства этого тезиса он привлекает ветхозаветный материал. Именно в этом контексте упоминаются Сиф (как один из трех сыновей Адама) и Сим (как один из трех сыновей Ноя).

Затем, ему необходимо доказать, что эти три начала суть именно Свет, Дух и Мрак и никакие иные. Это доказательство “сифианин” строит на материале языческих мистерий Орфея, Диониса, Деметры и Персефоны, Великой Матери и даже малоизвестных Флийских мистерий. За сведениями о последних “сифианин” обращается к несохранившемуся до нашего времени сочинению Плутарха “Десять книг против Эмпедокла”.

Наконец, ему требуется доказать, что Мрак есть “страшная вода”. Для доказательства этого тезиса “сифианин” использует свидетельство Гомера:

“Будьте свидетели мне, о, Земля, беспредельное Небо,
Стикса подземные воды, о, вы, величайшая клятва,
клятва ужасная даже бессмертным”.

(Гомер, Илиада 15.36-38, Одиссея, 5.184-186)

Тема последнего крупного раздела “сифианского” трактата — доказательство самой возможности спасения. Поскольку Человек-Ум пребывает в состоянии смешения с темными элементами, таковое спасение состоит в выделении искомого компонента из смеси чужеродных элементов. О том, что такое разделение возможно, “сифианин” узнает из сочинения Андроника Перипатетика, посвященного проблеме выделения смешанного. Возможность этого “сифианин” демонстрирует на примере искусства выделения ценных металлов из сплавов и способности знатоков различить отдельные ароматы в благовонной смеси. Другим примером, показывающим, что все смешанное рано или поздно возвращается в исходное состояние, является разложение трупов. Способ выделения искомого элемента может быть также продемонстрирован на примере свойств магнита, янтаря и способности лапки морского ястреба притягивать золото. Именно таким способом, по мнению “сифианина”, и действует Логос. Но самым ярким примером, демонстрирующим возможность разделения слитых до неразличимости элементов, является, по мнению автора “сифианского” сочинения, описанный Геродотом колодец в персидском городе Ампа, вода которого, проходя через систему каналов, разделяется на соль, асфальт и нефть.

Раздел заканчивается вставкой Ипполита:

“Я полагаю, что учение сифиан уже вполне разъяснено. Если же кто захочет узнать их учение в полном объеме, пусть прочтет книгу, которая называется “Парафраз Сифа”. Ибо он обнаружит, что там содержатся все их гнусности” (V.22.1-4).

Как следует понимать эту ссылку? Похоже, что Ипполит хочет создать впечатление, что он сам читал этот “Парафраз Сифа”, но, так как по объему этот текст слишком велик, а по содержанию чрезмерно отвратителен, он решил пересказать его вкратце своими словами. Что же представлял из себя этот “Парафраз Сифа” и действительно ли именно сам этот гностический трактат лежит в основе главы о “сифианах”?

Глава “Обличения”, посвященная “сифианам”, имеет следующую структуру:

I. Главные положения мифа (V.19.1-112.≈Парафраз Сима 1.1-28.22)

1. Три начала и их взаимоотношения (V.19.1-37).
2. Сотворение мира бесчисленными силами (V.19.38-64).
3. Порождение Ума архонтом Мрака (V.19.65-96).
4. Миссия Логоса Света по спасению Ума (V.19.97-112).

II. Доказательства истинности главных положений (V.20.1-54).

1. Доказательства “от Писания” (V.20.1-18).
2. Доказательства “от мистерий” (V.20.19-40).
3. Доказательства “от Гомера” (V.20.41-54).

III. Учение о слиянии и смешении как доказательство возможности спасения (V.21.1-51).

1. На примере веществ (V.21.1-18).
2. На примере разложения тел (V.21.16-27).
3. На примере магнитных свойств (V.21.28-38).
4. На примере колодца в Ампе (V.21.39-51).

Из самой структуры раздела следует, что в его основе лежит комментарий на некий более древний текст — а именно “Парафраз Сифа”, главные тезисы которого кратко сформулированы в первой части. При этом ни краткий “суммарий”, ни “комментарий” не могли быть сделаны Ипполитом. Процитируем начало главы, выделяя курсивом слова самого Ипполита:

“Итак, посмотрим, что говорят сифиане. Им представляется, что есть три определенные начала всего сущего, и каждое из начал обладает бесконечными силами. Когда же они говорят о силах, пусть слушатель поймет, что они говорят именно следующее. Все, что можно, уразумев, понять или оставить непонятым, обычно оказывается тем или иным началом, подобно всякому, какому бы то ни было изучаемому искусству в человеческой душе (Ср. VI.9.30-32; VII.22.1-4; VIII.18-20). Так, например, говорит он, ребенок, упражнявшийся на флейте, становится флейтистом, (занимавшийся) геометрией — геометром, грамматикой — грамматиком, ремеслом — ремесленником, и подобное происходит с тем, кто знакомится со всеми прочими искусствами (Ср. VI.12.14-19). Сущности же начал, говорит он, Свет и Мрак, а между ними несмешанный Дух” (V.19.1-10).

Множественное φησιν (“он говорит”, что у Ипполита соответствует выражению “я цитирую”) свидетельствует о буквальном цитировании источника. Буквальные совпадения с другими фрагментами текста говорят о том, что при написании главы о “сифианах” Ипполит использовал тот же самый источник, которым он пользовался при составлении других разделов “Обличения”, в частности, глав, посвященных ересям “наасенов”, “ператов”, “Моноима”, “Василида” и “Симона”. Чтобы наглядно продемонстрировать это, сопоставим следующие фрагменты:

Сифиане V.20.40-53

А о разделении натрое, как им кажется, свидетельствует и поэт, когда говорит:

“Натрое все делено, и досталось каждому царство” (Илиада 15.189),

то есть из разделенных натрое, каждый получил силу. А что касается до расположенной внизу темной воды, куда погрузился Свет, таким образом, что необходимо поднять и вернуть наверх перенесенную от него вниз искру, то о ней премудрые сифиане, позаимствовав (строки) у Гомера, обычно говорят:

Наасены V.8.5-13

Ведь они говорят: тот, кто утверждает, что все произошло из одного, ошибается; тот же, кто говорит, что из трех — высказывает истину и дает верное свидетельство сущем. Ведь есть, говорит он, одна блаженная природы горного блаженного Человека, Адаманта; одна смертная, которая внизу, и один не управляемый царем род, происшедший свыше, откуда, говорит он, (происходит) и Мариам “искомая”, и великий мудрец Иофор (Исх 18:17-24), и Сепфора “прозорливая”, и Моисей, род которого не из Египта — ведь рождены были дети ему

Ператы V.16.11-17

Смерть же, говорит (перат), есть вода, и ничем иным, утверждает он, не был истреблен мир быстрее, чем водой. Вода же, говорят (ператы), есть то, что круговращается в “предметах” — (то есть) Кронос. Ведь это, говорит (перат), водочветная сила, и ее — то есть Кронос, говорит он, — не может преодолеть никто из вступивших в бытие. Ибо Кронос является причиной того, что все сущее подвержено гибели, и не может быть сущего, которому не препятствовал бы Кронос. Это, говорит (перат), вода, внушающая страх даже богам,

“Будьте свидетели мне, о, Земля, беспредельное Небо, Стикса подземные воды, о, вы, величайшая клятва, клятва ужасная даже бессмертным...” (Илиада 15.36-38, Одиссея 5.184-186),

то есть, согласно Гомеру, боги считают отвратительной и бросающей в дрожь нижнюю воду, которая по учению сифиан считается ужасной для Ума.

Едва ли можно предположить, что три разных автора (“перат”, “наассен” и “сифианин”) для иллюстрации своих идей независимо друг от друга выбирают одинаковые стихи из Гомера. Гораздо более логичным будет предположить, что этот отрывок из Гомера выбрал в качестве доказательства истинности их идей комментатор. Сопоставим еще три фрагмента:

Сифиане V.21.31-39 “Так, он говорит, что все смешанное, как было сказано, имеет свое место и поспешает к родному, как железо к Гераклеяскому камню, как оказавшаяся рядом с янтарем шелуха и золото (рядом) с голенью морского яс-

в Мадиаме (Исх 2:22; 18:3). И это, говорит он, не было тайной для поэтов: **“Нагрое все делено, и досталось каждому царство”**.

Спаситель: **“Если бы ты знала, кто просящий, ты сама просила бы у него и он дал бы тебе пить живую**

(вода), о которой говорят и поэты:

“Будьте свидетели мне, о земля, беспредельное небо, Стикса подземные воды, о вы, величайшая клятва, клятва, ужасная даже бессмертным...””.

“Ведь он переносит их, открывая очи спящим. Ведь как нефть кажется притягивающей к себе отовсюду огонь и ничто иное, скорее, чем Гераклеяский камень, (притягивающий) железо и ничто иное, или как

треба. Так и луч смешанного с водой Света, восприняв из обучения и познания родное место, стремится к Логосу, нисшедшему свыше в рабьем обличе, сильнее, чем железо к Гераклейскому камню, и становится вместе с Логосом (и сам) логосом там, где пребывает Логос”.

ключевую воду” (Ин 4:10, 4:14) К этой воде, говорит он, приходит всякая природа, выбирая свою сущность, и от этой воды каждой природе поступает свойственное ей, **скорее, говорит он, чем железо — Гераклейскому камню, золото — лапке морского ястреба и шелуха — янтарю**”

голень морского ястреба (притягивает) золото и ничто другое, или как притягивается янтарем только шелуха, таким же образом, говорит (перат), снова уводится Змеем из мира изображенный совершенный единосущный род, и ничто иное, подобно тому, как им же и отправлен был вниз”.

В данном случае, для демонстрации того, как подобное стремится к подобному, приводятся одни и те же примеры. При этом следует отметить, что если магнитные и электрические свойства “Гераклейского камня” и янтара засвидетельствованы в других памятниках античной литературы, то о способности лапки морского ястреба притягивать золото знает только автор источника Ипполита. Трудно предположить, чтобы “наассен”, “перат” и “сифианин” взаимно цитировали друг друга. Гораздо более логичным представляется вывод, что в основе соответствующих разделов “Обличения” лежит один и тот же текст, автор которого, подвергая известные ему гностические сочинения аллегорическому истолкованию, использует одни и те же примеры и метафоры. Таким образом, есть основания подвергнуть сомнению тезис о том, что в основе главы о “сифианах” лежит непосредственно “Парафраз Сифа”. Наиболее вероятно, что при написании данного раздела Ипполит использует не сам “Парафраз Сифа”, а труд неизвестного комментатора, который подвергает толкованию целый ряд древних гностических текстов, в том числе и “Парафраз Сифа”. В этой связи совершенно иначе выглядит и проблема отношения “Парафраза Сифа” к сохранившемуся в переводе на коптский язык “Парафразу Сима” из Наг-Хаммади.

“Парафраз Сима” относится к жанру апокалипсиса и содержит откровение о происхождении и конечной судьбе мира, пе-

реданное Дердекией, Сыном Беспредельного Света, библейскому Симу. Концепция трактата соответствует основным положениям, содержащимся в первой части главы о “сифианах”.

В “Парафразе Сима” постулируется существование трех главных принципов. Эти первоначала суть Свет, Дух и Мрак. В главе о “сифианах” также говорится о трех первоначалах, которые получают те же имена и располагаются относительно друг друга таким же образом. Эти первоначала получают похожие характеристики. Правда, у Ипполита “сильным порывистым ветром” именуется не сам Мрак, а его персонификация — архонт Тьмы, перворожденное начало, возникшее из воды (V.19.65-66). Мрак же, согласно источнику Ипполита, есть “страшная вода” (V.19.24). Из дальнейшего текста “Парафраза Сима” следует, что Мрак и здесь отождествляется с “огромным пространством темной воды”. Вообще в гностицизме различие между силой, местом, которое она занимает и ее персонификацией чисто номинальное, поэтому данное расхождение между двумя текстами едва ли можно назвать различием по содержанию, как это делает М. Краузе [3, с. 106].

Если Дух в “Парафразе Сима” характеризуется как “мягкий, приглушенный свет”, то в источнике Ипполита Дух сравнивается с “легким ароматом”. В главе о “сифианах” высший принцип, Свет, сравнивается с солнечным лучом. В “Парафразе Сима” (4.5) лучом именуется себя Дердекия — персонаж, роль которого соответствует роли Логоса в источнике Ипполита. Что же касается Ума Мрака, то если в “Парафразе Сима” его происхождение никак не объясняется, то согласно “сифианскому” документу, Ум был порожден архонтом Мрака, но не единственен ему, поскольку содержит в себе частицы двух высших принципов, поглощенные Мраком. Поэтому Ум (точнее — его высшая составляющая) и подлежит спасению со стороны высших сфер.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что “Парафраз Сифа”, на который ссылается Ипполит в разделе о “сифианах”, содержал то же самое учение о трех принципах, что и сохранившийся на коптском языке “Парафраз Сима”. Однако, Ипполит использует не сам “Парафраз Сифа”, а христианско-гностицистский комментарий на него. Автор комментария не переписывает доступный ему текст буквально (как обычно поступает Ипполит со своим источником), но в стремлении сделать его более понят-

ным дает Духу более подробную характеристику и считает необходимым объяснить происхождение Ума Мрака.

Космогонический процесс как в “Парафраза Сима”, так и в источнике Ипполита представляет собой образование Чрева, в котором формируется Ум-эмбрион. Смысл образования Чрева заключается в том, чтобы посредством создания вокруг Ума более разреженной и оформленной среды спровоцировать “роды” и освободить Ум. Чрево разделяется на четыре оболочки (“облака”): Гимен, Место, Сила и Вода (5.5-35). В источнике Ипполита Чрево также разделяется на четыре части, но описание четырехчастной структуры Чрева находится не в “сифианском” разделе “Обличения”, а в главе, содержащей толкование на “Апофазис” Симона (VI.14.34-54). Гностик-комментатор, принимая концепцию космического Чрева в том виде, в котором она присутствует в “Парафраза Сима”, подводит под нее доказательную базу, ссылаясь, во-первых, на соответствующее место из Писания, а во-вторых, используя современную ему медицинскую литературу. Эта идея встречается у Ипполита еще дважды, в разделах, посвященных “наассенам” и Юстину (V.9.85-89).

Сопоставление космогонии “Парафраза Сима” с космогонией “сифиан”, как она изложена у Ипполита, показывает, что автор источника “Обличения” разделяет учение “Парафраза Сима” о сотворении мира, но считает необходимым доказать, что подобное учение не только не противоречит христианству, но напротив, показывает истинный смысл воплощения Христа. С этой целью он в сокращенном виде излагает свой источник, а затем подкрепляет его цитатой из Послания к Филиппийцам и ссылкой на евангельское учение о “непорочном зачатии”. С другой стороны, гностик-комментатор подвергает свой источник истолкованию в духе учения Платона. Например, если в “Парафраза Сима” говорится буквально о “совокуплении” форм Естества, то гностик-комментатор говорит о “соударении” идеи и материи. Смысл этого истолкования заключается в том, чтобы посредством такого рода интеллектуализации источника и его сближения с философским учением Платона сделать гностическую космологию более приемлемой для образованной языческой аудитории.

“Парафраза Сима” содержит резкую критику крещения посредством погружения в воду. Вода, как символ мирового зла, не может быть средством очищения. Напротив, водное крещение есть

“нечистое занятие”, а совершающий этот обряд становится рабом Естества (37.14-38.25).

Автор источника Ипполита также заимствует содержащееся в “Парафразе Сима” учение о воде как принципе мирового зла и разделяет негативное отношение к водному крещению, но считает необходимым привести дополнительные аргументы для обоснования такого мнения. Аргументация его, содержащаяся в посвященном ереси “ператов” разделе “Обличения”, имеет двойственный характер: “от язычников” и “от Писания” (V.16.1-29).

Водному крещению гностик-комментатор противопоставляет крещение “духовное”, совершаемое “живой водой” евангелия:

Наассены V.9.120-128 **Сифиане** V.19.110 **Юстин** V.26.8-17

“Мы же, говорит он, “духовные”, избирающие свойственное нам от **“живой воды”** (Иоан 4:10) Евфрата, который течет через середину Вавилона, идущие через “дверь” (Иоан 10:9) истинную, которая есть блаженный Иисус. И мы, говорит он, из всех людей — единственные христиане, совершающие в третьих вратах мистерию и помазываемые неизреченным помазанием из рога, как Давид, а не из глиняного сосуда, как Саул, сожительствовавший со злым демоном “плотского вожделения” (1 Цар

“Но не достаточно, говорит (сифианин), войти совершенному Человеку, Логосу, в чрево девственницы и “разрешить родовые муки” (Деян 2:24) в том Мраке, но (ему необходимо), после того как он войдет в гнусные таинства чрева, умыться и испить чашу **“живой ключевой воды”** (Иоан 4:10, 14), которую должен пить всякий, намеревающийся со-влечь “образ раба” (Флп 2:7) и облачиться в небесные одеяния”.

“Когда же (ученик Юстина) принесет клятву, он входит к Благому и видит, “что глаз не видывал, и ухо не слышало, и что в сердце человеческое не входило” (1 Кор 2:9), и пьет от **“живой воды”** (Иоан 4:10), которая для них, как они полагают, крещение, **“источник живой ключевой воды”** (Иоан 4:10, 14). Ведь (Юстин) говорит, что есть различие между (одной) водой и (другой) водой, и есть вода, которая под твердью, вода порочного творения, в которой омываются земные и душев-

10:1, 1 Сам 16:14, 1
Петр 2:11).

ные люди, и есть вода, которая над твердью (Быт 1:6), (вода) Благого, “живая”, в которой омываются духовные живые люди, и в которой омылся Элохим, и, омывшись, не раскаялся”.

Подлинное крещение, согласно источнику Ипполита, заключается не в погружении в воду, но в достижении истинного знания — “гнозиса”. Обладание такого рода знанием дает человеку возможность выйти из под власти Творца, стать свободным и беспрепятственно выйти за пределы материального мира.

Таким образом, есть основания полагать, что свой “особый материал”, сведения, неизвестные другим церковным писателям, Ипполит заимствует из одного источника. Этот источник представлял собой христианско-гностический комментарий на ряд древних и авторитетных текстов. Целью комментатора было показать, что гностическое учение является высшим синтезом христианского богословия и эллинской религиозно-философской традиции. При выборе текстов для истолкования автор комментария руководствуется собственной концепцией “гнозиса”: космология автора строится на учении о происхождении мира в результате разделения Сверхсущего Первоначала на три, а дальнейшая динамическая эволюция трех “эонов” приводит к превращению Сверхсущего в “иное себе”. Для аллегорического истолкования комментатор выбирает те места из своих источников, которые подтверждают его собственные взгляды, поэтому “сифианский” раздел “Обличения” значительно меньше по объему, чем коптский “Парафраз Сима”. Автор комментария взял из доступного ему источника только учение о трех зонах и идею воды как злого начала, потому что это помогало ему обосновать свои собственные взгляды. Ипполиту же оригинальный текст “Парафраз Сима” был недоступен, поэтому он переписывает текст комментария, время от времени вставляя свои критические замечания. Возможно, именно на этом этапе оригинальное назва-

ние текста подверглось искажению, ведь доступный Ипполиту текст комментария не содержал ничего специфически “сифианского”. Сиф упоминается в нем только единожды, в одном ряду с Симом, когда автору требуется показать, что как есть только три сына Адама и только три патриарха, так и начал всего также может быть только три. Но поскольку Ипполиту требовалось представить себя знатоком всяческих ересей, он эти ереси изобретает: если в тексте встречается слово “Наас” (искаженное еврейское слово “Нахаш” — “змея”), возникает ересь “наассенов”, если речь идет о призрачном, “кажущемся” теле Христа — образуется ересь “докетов”, и так далее. Если же в тексте сказано, что:

“было три сына — Каин, Авель и Сиф, и снова трое — Сим, Хам и Иафет” (V.20.7-8),

значит, перед нами ересь “сифиан” (или, если угодно, “симитов”). Таким же образом и “Парафраз Сима”, ссылка на который сохранилась в самом комментарии, мог превратиться в “Парафраз Сифа”. Трудно предположить, что такую ошибку мог допустить автор комментария к произведению, главным действующим лицом которого является библейский Сим.

Литература

1. Bertrand D. Paraphrase des Sem et Paraphrase de Seth // J.-E. Menard (ac.), Les textes de Nag Hammadi. Colloque du Centre d’Histoire des Religions, Strasbourg 1974 (Nag Hammadi Studies 7). — Leiden, 1975. — P. 146-157.
2. Fischer K. Die Paraphrase des Seem // Essays on the Nag-Hammadi Texts in Honour of Pahor Labib (Nag Hammadi Studies VI). — Leiden, 1975. — P. 255-267.
3. Krause M. Die Paraphrase des Seem und der Bericht Hippolytus // Proceedings of the International Colloquium on Gnosticism (Stockholm, August 20-25, 1973) / Ed. Geo Widengren. — Stockholm, 1977. — P. 101-110.
4. Salmon G. The Cross-References in the Philosophumena // Hermathena. — 1885. — V. 11. — P. 389-402.
5. Sevrin J. M. A propos de la “Paraphrase de Sem” // Le Museon. — Louvain, 1975. — LXXXVIII. — P. 69-96.
6. Егоренков И С. Парафраз Сима (Наг-Хаммади VII.1). Введение, перевод с коптского и комментарии // Письменные Памятники Востока. — 2005. — 2 (3). — С. 84-112.

Сифиане

Ипполит Римский. «Обличение всех ересей», V.19-21

19.1. Итак, посмотрим, что говорят сифиане. Им представляется, что есть три определенных начала всего сущего, и каждое из начал обладает бесконечными силами. Когда же они говорят о силах, пусть слушатель поймет, что они говорят именно следующее. Все, что можно, уразумев, понять или оставить непонятым, **5.** обычно оказывается тем или иным началом, подобно всякому, какому бы то ни было изучаемому искусству в человеческой душе¹. Так, например, говорит (сифианин), ребенок, упражнявшийся на флейте, становится флейтистом, (занимавшийся) геометрией — геометром, грамматикой — грамматиком, ремеслом — ремесленником, и подобное происходит с тем, кто знакомится со всеми прочими искусствами². Сущности же начал, говорит он, **10.** Свет и Мрак, а между ними несмешанный Дух³. Дух же, расположенный между Мраком, который снизу, и Светом, который сверху, есть дух не в смысле ветра, бриза или легкого дуновения, но словно какой-то аромат мирра или благовония, составленного из различных компонентов, легкая сила, распространяющаяся **15.** неким непостижимым и невыразимым словами потоком⁴. Так как Свет наверху и Мрак внизу, а между ними таким образом, как я сказал, пребывает Дух, Свет, подобно солнечному лучу⁵, имеет обыкновение сверху освещать лежащий внизу Мрак. Благовоние Духа, опять же, расположенное посередине, распространяется и разносится повсюду, **20.** подобно

¹ Ср. Симон VI.9.30-32: «Явная сторона огня имеет в себе все, что можно заметить или не заметить, оставив видимое без внимания, а тайная — все умопостигаемое, что можно помыслить, избежав чувствования, или оставить без внимания, не помыслив». Василид VII.22.1-4: «Итак, **всем, о чем можно сказать или оставить незамеченным,** должен был быть снабжен мир, которому предстояло возникнуть из семени, необходимым образом в определенные сроки возвращаемого таким Божеством, которого творение не может ни высказать, ни постигнуть мышлением». Моноим VIII.18-20: «(Монада)...все содержащая в себе, **что можно высказать или пропустить, не помыслив,** все проявляющая, все порождающая, сама **20.** мать, сама отец, два бессмертных имени».

² Ср. Симон VI.12.14-19: «Если же (Стоящий) останется только в возможности в шести силах и не будет изображен, то он будет уничтожен и погибнет, подобно грамматической или геометрической способности человеческой души. Ведь если (эта) способность достается искусному, то становится основой для рожденных. Если же нет — то безыскусностью и тьмой и, когда человек умирает, погибает вместе с ним, так, как будто ее и не было».

³ Ср. Парафраз Сима 1.21-28: «слушай и постигни то, что я расскажу тебе впервые о великих силах, которые были вначале, до моего появления. Это были Свет, Мрак и Дух между ними».

⁴ В Парафразе Сима Дух описывается как мягкий, приглушенный свет (2.4-6).

⁵ В Парафразе Сима 4.5 «солнечным лучом» именуется себя Дердекия — персонаж, роль которого соответствует роли Логоса: «Ведь я — луч вселенского Света и его проявление». В нашем тексте луч является атрибутом высшего Света и отождествляется с плененным во Мраке Умом (см. ниже, V.19.88).

тому, как мы ощущаем повсюду распространяющийся аромат подожженных благовоний. Поскольку сила разделенных натрое такова, силы Духа и Света одновременно пребывают во Мраке, расположенном под ними.

Мрак же, говорит он, есть страшная вода⁶, в которую Свет втягивается и **25**. переносится в таковую природу вместе с Духом. Мрак же не лишен разума, но совершенно разумен и знает⁷, что если будет отделен Свет от Мрака, то Мрак останется пустынным, невидимым темным, бессильным, бездеятельным и слабым. Поэтому он всеми правдами и неправдами силится заполучить себе блеск и искру **30**. Света вместе с ароматом Духа. И образ их природы можно видеть на человеческом лице — зрачок глаза, кажущийся темным из-за расположенных под ним вод, но освещенный Духом⁸. И вот, подобно тому, как Мрак стремится присвоить себе блеск, чтобы держать искру⁹ в рабстве и видеть, таким же образом **35**. Свет и Дух стремятся присвоить себе свою силу и стараются забрать и вернуть себе свои силы, смешанные с лежащей внизу темной и страшной водой.

Все же силы трех начал числом бесконечно беспредельны, (и) каждая сообразно со своей сущностью наделена умом и разумением. **40**. Неисчислимы по количеству, наделенные и умом, и разумением, они, если предоставлены самим себе, покоятся. Если же приблизится одна к другой, то неподобие сопоставляемого производит некое движение, а от движения (возникает) энергия, изменяющаяся по мере сближения сходящихся сил. Сближение же сил производит **45**. словно некий отпечаток от удара печати, которая как будто бы отпечатывает (изображение) на соприка-

⁶ Характеристика Мрака как страшной воды полностью соответствует Парафразу Сима (9.17, 4.11), хотя на с. 2.1 Парафраз Сима характеризует Мрак как «ветер в водах». Как мы увидим в дальнейшем, сифианском документе ветром называется Архонт Мрака.

⁷ В Парафразе Сима Мрак изначально не подозревает о существовании высших членов Триады: «неправильность Мрака заключалась в его непонятливости. То есть, (он полагал), что нет никого выше его» (2.15). Он узнает о них только после того, как поднимает свой Ум вверх: «когда он двинулся, ему открылся свет Духа. Когда он увидел его, он удивился, так как он не знал, что есть другая сила выше его» (2.35-3.1).

⁸ В Парафразе Сима Ум всегда описывается как глаз Мрака: «Из органов Мрака (Ум) 10. был оком горькой злости» (2.9-10). См. также Докет V.10.22-32, где глаз является символом воплощения: «(Спаситель), уместил себя, как огромную молнию в ничтожном теле – словно свет очей, умецающийся под веками, достигает небес и, коснувшись находящихся там звезд, снова скрывается под веками глаз, как ему угодно. И свет очей, делая это, оказываясь повсюду и [видя] все, нам остается невидимым – мы видим только веки, светлые уголки (глаза), оболочки: пористую, складчатую радужку, роговидную оболочку, а под ней – зрачок, похожий на виноградину, округлый и дисквидный, и прочие, какие ни на есть, покровы Света очей, облачившись в которые, он прячется».

⁹ Искра или Праведная Искра – один из персонажей Парафраза Сима, который, как следует из контекста, олицетворяет высший принцип (Свет) в имманентном миру состояния. Это хорошо согласуется с семантикой искры у «сифианина».

сающихся с ней сущностях¹⁰. Так как количеством силы трех начал беспредельны, а по причине наличия бесконечного (множества) сил происходит бесконечное (множество) схождения, то с необходимостью образуются бесчисленные изображения печатей. А эти изображения суть идеи 50. различных животных¹¹. Так, из первого схождения трех начал образовалась идея великой печати — Небо и Земля. Небо же и Земля имеют очертания, подобные чреву имеющему по середине пуп¹². И если, говорит (сифианин), кто-нибудь захочет зримо представить себе эту картину, пусть он тщательно исследует беременное чрево какого угодно животного, и он обнаружит отпечаток Неба и Земли, и 55. всех тех вещей, которые неизменно располагаются посередине. Эта фигура Неба и Земли, похожая на чрево, образовалась от первого схождения. Но в свою очередь, между Небом и Землей произошли бесчисленные схождения сил. И каждое схождение 60. произвело и отпечатало ни что иное как отпечаток Неба и Земли, подобный чреву¹³. На самой же земле из бесчисленных отпечатков произросло беспредельное количество живых существ. Во всем же этом беспредельном множестве различных, (обитающих) под небесами животных рассеяно и разделено благоухание высшего Духа вместе со Светом.

65. Итак, из воды произошло перворожденное начало — сильный и неистовый ветер, причина всяческого рождения. Ведь

¹⁰ В Парафразе Сима процесс порождения также осуществляется посредством сближения, соединения и соударения форм Естества (Чрева). Однако, в Парафразе Сима, в отличие от сифианского документа, «соударение» означает буквально «совокупление». См. 21:23-34: «когда его формы повернулись (друг к другу), они стали бить друг друга своими языками, они сошлись и произвели ветры, демонов и силу, состоящую из огня, Мрака и Духа. Форма же, которая оставалась одна, извергла из себя Зверя. У нее не было пары, но она была сама себя. И она произвела ветер, обладающий силой из огня, Мрака и Духа»; 23:13-20: «И от этого сношения ветры приняли в утробы свои пену с придатка демонов. Они зачали в устах своих силу от дыхания. Утробы ветров били друг друга, пока не подошло время родов».

¹¹ О порождении Чревом животных см. Парафраз Сима 19:15-17: «И чтобы были осуждены деяния Естества — так как оно слепо — множество видов животных по числу летучих ветров вышло из него».

¹² В Парафразе Сима Чрево возникает благодаря вмешательству Дердеки еще на начальном этапе космогонии, в доисторические времена: «Когда я явился в нем, чтобы Мрак омрачал (только) самого себя — по воле Величия — (и) чтобы Мрак был упразднен из каждого образа силы, которой он обладал, (тогда) он излил бушующий огонь — (а) Ум был покрыт водой — (в пространстве) между водой и Мраком. И вода из Мрака превратилась в облако, а из облака образовалось Чрево (4.15-25)». Небо и Земля возникают позднее, в самом начале собственно «истории», когда Чрево высыхает изнутри: «Я облачился в Зверя. И я попросил его (Чрево) великой просьбой, чтобы Небо и Земля возникли, чтобы весь Свет поднялся. Ибо иным способом сила Духа не смогла бы освободиться от пут, явись я ему (Чреву) в образе зверя. Поэтому оно послушалось меня, как своего сына, и по моей просьбе Естество поднялось: при этом оно имело (нечто) от силы Духа, Мрака и Огня. Ибо оно сошло с себя свои формы. Когда оно повернулось, оно подуло на воду. Было создано Небо, а из небесной пены возникла Земля (19.27-20.10)».

¹³ Как следует из этого чрезвычайно интересного пассажа, устройство мира имеет фрактальную структуру, когда часть содержит в себе целое. Подобные идеи свойственны не только гностицизму, но мистицизму вообще, во всех его конкретно-исторических проявлениях. Поскольку в большинстве случаев возможность заимствования следует исключить, причину распространения этой идеи следует искать в самой природе сознания.

производя в водах некоторое сотрясение, (ветер) вздымает на водах волны. Движение же волн, будучи как будто неким влечением, по природе (своей) есть причина зачатия Человека или Ума, когда оно, возбужденное порывом Духа, стремится к порождению. **70.** Когда же эта волна, поднятая ветром на воде и сделавшаяся беременной, обретет в себе женскую силу порождения, она получит рассеянный вышний Свет вместе с благоуханием Духа, то есть Ум, превращающийся в разнообразных видах, который является совершенным Богом. **75.** Он, перенесенный свыше из нерожденного Света и Духа в человеческую природу словно в храм, рожденный из воды течением Естества¹⁴ и движением ветра, слитый и смешанный с телами, будучи словно солью рожденных и светом тьмы, стремится освободиться от тел. Но не имея возможности обрести себе свободу и выход, — **80.** ведь он, будучи некоей малой искрой, отторгнутым осколком вышнего Света, смешан со сложными телесными соединениями, — он *“возгремел над многими водами”*, как, говорит (сифианин), сказано в псалме¹⁵. Всякая же дума и забота вышнего Света (состоит) в том, как и каким образом от смерти злой и **85.** темного тела освободить Ум, то есть (освободить его) от нижнего Отца, а именно от ветра, сотрясением и возмущением поднявшего волны и породившего себе сына, совершенный Ум, не родного ему по сущности. Ведь (этот Сын) был лучом, нисшедшим свыше от того совершенного Света (и) заключенным во мрачной, страшной, горькой и грязной воде¹⁶. **90.** Он самый (и) есть светлый *“Дух, носящийся над водами”*¹⁷.

Итак, когда поднявшиеся вследствие движений воды волны положили начало различным родам сущего, некое беременное чрево удержало в себе рассеянный свыше Свет вместе с Духом, что можно видеть на примере различных животных. Ветер же, одновременно порывистый и сильный, (быстро) несущийся, подобен шипению змея, крылат, и от ветра, то есть от змея, **95.** про-

¹⁴ Единственное место у «сифианина», где Вода (Мрак) названа Естеством. В Парафразе Сима термин «Естество» постоянно употребляется как синоним Чрева и Мрака.

¹⁵ Пс 28:3. Ср. Наас V.8.79-83: «Это, говорит (Наассен), «Бог, обитающий в потопе», согласно Псалтыри, говорящий и кричащий «от многих вод» (Пс 28:3, 10). «Многие воды» же, говорит (он) — это многообразное бытие смертных людей, из которого он кричит и зовет к не имеющему очертаний Человеку, говоря: «Избавь ото львов однородного моего» (Пс 34:17, 21:21)».

¹⁶ Парафраз Сима как будто бы предполагает существование Ума ab aeterno: «А Мрак был ветром в водах. У него был Ум, облаченный в бужущий огонь».

¹⁷ Быт 1:2

изошло вышеуказанным образом начало рождения¹⁸, когда все (вещи) одновременно начали быть.

Итак, говорит (сифианин), когда Свет и Дух оказались в нечистом, многострадальном и неустроенном Чреве, войдя в которое, Змей, ветер Мрака, первенец вод, породил Человека — 100. а ведь нечистое Чрево не любит и не признает никакой иной облик (кроме змеиноного) — совершенный Логос высшего Света, уподобившись зверю, Змею, вошел в нечистое чрево, обманув его сходством со Змеем, дабы пали оковы, оплетающие совершенный Ум, рожденный в нечистоте чрева Змеем, первенцем вод, 105. Ветром, Зверем¹⁹. Это, говорит он, *“образ раба”*²⁰, и это необходимость нисхождения Слова Божьего в чрево девственницы. Но не достаточно, говорит он, войти совершенному Человеку, Логосу, в чрево девственницы и *“разрешить родовые муки”*²¹ в том Мраке, но (ему необходимо), после того как он войдет в гнусные таинства чрева, умыться и испить чашу *“живой ключевой воды”*²², которую должен пить всякий, намеревающийся совлечь “образ раба” и облачиться в небесные одеяния²³.

20.1. Вот, что рассказывают, вкратце говоря, предстоятели сифианских учений. Доктрина же их составлена из (воззрений) философов и изречений, сказанных по другим (темам), которые они, перелагая на свой лад, истолковывают вышеописанным методом. Они утверждают, что и Моисей разделяет их 5. учение, когда говорит *“Тьма, Облако и Мрак”*²⁵, ведь это, утверждает он, три слова. Или когда он сказал, что в Раю были трое — Адам, Ева и Змей, или когда он сказал, что было три сына — Каин, Авель и Сиф, и снова трое — Сим, Хам и Иафет, или

¹⁸ Парафраз Сима 34.10-15: «А МОЛУХФА – это Ветер, так как без него ничто не рождается на Земле. У него облик змея и единорога. Его конечности суть крылья разнообразной формы, а остальное – вывернутое (наружу) Чрево».

¹⁹ Ср. Парафраза Сима 19:23-20:1: «Я, Сын Величия, оказался перед Чревом, имеющим множество форм. Я облачился в зверя И я попросил его (Чрево) великой просьбой, чтобы возникли Небо и Земля, чтобы весь Свет поднялся. Ибо иным способом сила Духа не смогла бы освободиться от пут, не) явись я ему (Чреву) в образе зверя. Поэтому оно охотно послушалось меня, как своего сына».

²⁰ Флп 2:7

²¹ Деян 2:24

²² Ин 4:10, 14. Ср. Наас V.9.105-110: «Это, говорит (наасен), вода, которая «над твердью», о которой, говорит он, сказал Спаситель: «Если бы ты знала, кто просящий, ты сама просила бы у него и он дал бы тебе пить живую ключевую воду». К этой воде, говорит он, приходит всякая природа, выбирая свою сущность...».

²³ В Парафраза Сима фигурируют небесные одеяния Дердеки: «всеобщее одеяние», «троевидное», «двойное» и «одинарное». По мере нисхождения он оставляет сложные одеяния и надевает более простые.

²⁴ Начиная с этого места, параллелизм повествования между Парафразом Сима и «сифианином» исчезает. Оставшаяся часть текста представляет собой комментарий к предшествующему разделу.

²⁵ Втор 5:22, Исх 10:22

когда он говорит, что было три патриарха — Авраам, Исаак и Иаков, или когда говорит, что было три дня до сотворения Солнца и Луны, **10.** или когда говорит, что было три закона — запрещающий, разрешающий и расценивающий. Запрещающий закон, это *“ото всякого древа в Раю ты будешь есть, от древа же познания добра и зла, не ешь от него”*²⁶. А когда (в Писании) говорится *“пойди из земли твоей, от родства твоего и прямо в страну, которую я покажу тебе”*²⁷, **15.** то это разрешающий закон. Ведь желающий может пойти, а не желающий — остаться. Расценивающий же закон — это тот, который говорит *“не прелюбодействуй, не убей, не укради”*²⁸, ибо для каждого преступления назначается (определенное) наказание.

Вся же система их учения берет начало от древних **20.** богословов — Мусея, Лина и Орфея, который по большей части и открыл ритуалы посвящения и таинства. Ведь их учение о чреве, и о Змее, и о пупе, который есть гармония, непосредственно содержалось в Вакхических (мистериях) Орфея. Эти (ритуалы) совершались и передавались людям в Аттическом Флиунте²⁹ ранее таинств Келея, Триптолема, **25.** Деметры, Кору и Диониса в Элевсине. Ведь оргии так называемой Великой (Матери) были учреждены ранее Элевсинских мистерий. Там есть портик, а на портике начертан зримый образ всех вышеупомянутых учений, который можно видеть и поныне. Впрочем, на том портике изображено многое, — о чем и Плутарх рассказывает в своих десяти книгах об Эмпедокле, — а среди всего прочего и некий седовласый старец с возбужденным членом, преследующий убегающую собакообразную женщину. Над старцем надпись — “Фаос Рюэтес”, а над женщиной — “Перээ Фикола”. **35.** Согласно же учению сифиан, “Фаос Рюэтес”, по всей видимости, есть Свет, а Фикола — темная вода. Пространство же между ними — гармония Духа, расположенного посередине. Имя же “Фаос Рюэтес”, как они говорят, означает течение Духа сверху вниз. Так что справедливо можно утверждать, что сифиане справляют свои мистерии приблизительно таким же образом, что и флиунтцы — свои **40.** оргии Великой (Матери)³⁰.

²⁶ Быт 2:16

²⁷ Быт 13:1

²⁸ Исх 20:13-15, Втор 5:17-19

²⁹ Так у Ишполита. Правильное название — Флия.

³⁰ Ср. Наас V.9.65-70: «Посредством таких и подобных им сочинений они соучаствуют в мистериях, называемых мистериями Великой Матери, полагая, что по совершаемым там обрядам можно наилучшим образом рассматривать все их таинство. У них нет ничего большего, чем происходящие там обряды — разве что только они не оскпленные, но лишь ведут себя как скопцы. Ведь они весьма сурово и строго предписывают воздерживаться, подобно скопцам, от полового общения с женщиной. Во всем же остальном, как мы уже говорили, они поступают подобно скопцам».

А о разделении натрое, как им кажется, свидетельствует и поэт, когда говорит:

*“Натрое все делено, и досталось каждому царство”*³¹,

то есть из разделенных натрое, каждый получил силу. А что касается до расположенной внизу темной воды, куда погрузился Свет, таким образом, что необходимо 45. поднять и вернуть вверх перенесенную от него вниз искру, то о ней премудрые сифиане, позаимствовав (строки) у Гомера, обычно говорят:

*“Будьте свидетели мне, о, Земля, беспредельное Небо,
Стикса подземные воды, о, вы, величайшая клятва,
50. клятва ужасная даже бессмертным...”*³²,

то есть, согласно Гомеру, боги считают отвратительной и бросающей в дрожь нижнюю воду, которая по учению сифиан считается ужасной для Ума.

21.1. Это и тому подобное они рассказывают в бесчисленных сочинениях. Убеждают же они учеников ознакомиться с учением о слиянии и смешении, которым занимались многие другие, и (среди прочих также) Андроник Перипатетик. Так, сифиане говорят, что 5. учение о слиянии и смешении представляется следующим образом. Светлый луч свыше и малая искра тесно слились и смешались с темными водами внизу, объединились и оказались в некоей смеси, подобно тому, как из многих смешанных на огне благовоний (получается) единый аромат. И необходимо 10. знатоку, обладающему острым чутьем, тонко различить в едином запахе благовония каждое из смешанных на огне ароматических веществ — стиракс ли, смирна, ладан или что другое было (там) смешано. Используют они и другие примеры, говоря, что бывает и медь сплавлена с золотом, и что есть некое искусство, отделяющее 15. медь от золота. Подобным же образом и если олово или медь, или что-либо подобное окажется смешанным с серебром, то при помощи некоего искусства, высшего (чем искусство смешения), разделяется и такое. Как можно отделить воду, смешанную с вином — так и все смешанное разделяется.

И на примере животных, говорит он, уразумей следующее. После смерти 20. животного все (его) части разделяются и, разложившись, животное таким образом уничтожается. Это, гово-

³¹ Илиада 15.189. Ср. Наас V.8.5-13.

³² Илиада 15.36-38, Одиссея 5.184-186. Ср. Пер V16.11-17.

рит (сифианин), о чем сказано *“Не мир пришел я принести на землю, но меч”*³³, то есть разлучать и разделять смешанное. Ибо каждая (составная часть) смеси разлучается и отделяется, попадая на свое место. Ведь как место смешения для всех живых существ **25.** одно, так и (место) разделения учреждено одно, чего никто не знает, говорит он, кроме нас одних, возрожденных духовных, не плотских, (тех) для которых *“гражданство на небесах”*³⁴ вышних. Таким образом они, украдкой вводя яд, губят (своих) слушателей — то злоупотребляют евангельскими речениями, порочным образом извращая во что (им) угодно хорошо **30.** сказанное, то скрывают свои несправедливые (мнения) за всевозможными притчами. Так, он говорит, что все смешанное, как было сказано, имеет свое место и поспешает к родному, как железо к Гераклеюскому камню, как оказавшаяся рядом с янтарем шелуха и золото (рядом) с голенью морского ястреба³⁵. **35.** Так и луч смешанного с водой Света, восприняв из обучения и познания родное место, стремится к Логосу, нисшедшему свыше в рабьем обличье, сильнее, чем железо к Гераклеюскому камню, и становится вместе с Логосом (и сам) логосом там, где пребывает Логос.

А то, что так оно и есть, и что все смешанное разделяется, **40.** попадая в родные места, постигни из следующего (примера). Есть у персов колодец в городе Ампа, рядом с рекой Тигр. У колодца же построена некая цистерна с тремя стоками. Когда некто в любом месте зачерпнет из этого колодца и, подняв зачерпнутое в ведре, выльет в расположенную поблизости цистерну, **45.** то вылитое пойдет по стокам и, хоть и было зачерпнуто одним сосудом, разделится, и (в первом стоке) окажется затвердевшая соль, в другом стоке — асфальт, а в третьем — масло. Масло же (это) черное — как, говорит (сифианин), рассказывает и Геродот³⁶, — и издает тяжелый запах. Персы называют его “радинакс”. Достаточно, утверждают сифиане, для доказательства вышеуказанных положений примера с колодцем в большей степени, чем все, что говорилось ранее.

³³ Мф 10:34

³⁴ Флп 3:20

³⁵ Ср. Наас V.9.107-111: «К этой воде, говорит он, приходит всякая природа, выбирая свою сущность, и от этой воды каждой природе поступает свойственное ей, скорее, говорит он, чем железо — Гераклеюскому камню, золото — лашке морского ястреба и шелуха — янтарию; Пер V.17.42-50 «Ведь он переносит их, открывая очи спящим. Ведь как нефть кажется притягивающей к себе отовсюду огонь и ничто иное, скорее, чем Гераклеюский камень, (притягивающий) железо и ничто иное, или как голень морского ястреба (притягивает) золото и ничто другое, или как притягивается янтарем только шелуха, таким же образом, говорит (перат), снова уведится Змеем из мира изображенный совершенный единосущный род, и ничто иное, подобно тому, как им же и отправлен был вниз».

³⁶ Геродот. История. 6.119.2-3.

Пер. по изданию Hippolytus Romanus. Refutatio omnium haeresium. Ed. M. Marcovich. Berlin-New-York, 1986.

Резюме

Автор статті зробив спробу порівняльного аналізу текстів, відомих під назвами “Парафраза Сифа” (“Викриття” Іполита) і “Парафраза Сіма” (Наг-хаммаді VII.1). Такий аналіз дозволяє зробити висновок, що в главі про “сифіанах” Іполит використовував як джерело не оригінальний текст “Парафраза Сифа”, а християнсько-гностицький коментар на нього. До статті додається виконаний автором переклад глав V.19-21 “Викриття” Іполита із старогрецького на російську мову.

Рецензент доктор истор. наук, профессор С. Гребцова

БІБЛІОГРАФІЯ

ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Навіть найбільш далекоглядні науковці на початку 90-х років минулого століття не здатні були передбачити, що процес становлення незалежної України буде таким складним, тривалим, суперечливим і навіть болісним для нашого покоління. На жаль, найбільша проблема полягає в тому, що його і зараз не можна вважати завершеним: в країні досі не сформована ефективна, авторитетна і по-справжньому демократична влада, яка так необхідна сьогодні для адекватної відповіді суспільства на нові виклики історії; ще не склалася досконала і ефективна економіка, тому сучасна міжнародна фінансово-економічна криза найбільш негативно вплинула саме на нашу країну; значно погіршилось геополітичне становище України через надмірний тиск з одного боку і недостатню увагу і підтримку з іншого; досі немає соціально-політичної єдності в українському суспільстві, бракує справжнього патріотизму і таке становище в деяких регіонах набуло особливо загрозливого характеру тощо.

Всі ці нагальні практичні проблеми української політики, що визначають складний процес державотворення, розглядає у своїй черговій монографії одеський науковець, доктор політичних наук С. Д. Василенко*. Її нова книга вийшла друком в той час, коли автор готується відзначити певний ювілей у своїй педагогічній і науковій роботі. Вже багато років успішно Світлана Дмитрівна працює на кафедрі українознавства Одеської національної морської академії, наполегливо займається наукою: нею підготовлено і опубліковано 195 наукових і методичних праць, в тому числі 12 монографій і навчальних посібників. У 2007 р. нашого земляка обрано членом-кореспондентом Української Академії політичних наук, вона є членом редколегії низки наукових часописів, в тому числі журналу “Науковий вісник”, що видається за ініціативою Одеського державного економічного університету.

Аналізуючи практичні проблеми сучасної політики, С. Д. Василенко широко використовує історико-політологічний підхід,

* *Василенко С. Д. Історико-політичні аспекти становлення української державності. — Одеса: Друк, 2008. — 208 с.*

який дає змогу простежити і всебічно дослідити процес становлення української державності, визначити основні тенденції його розвитку, узагальнити набутий у цій сфері досвід і сформулювати не вирішені, але давно вже назрілі проблеми. Найбільша увага приділяється геополітичному становищу України, в тому числі проблемам євроінтеграції; україно-російським відносинам, які останнім часом значно ускладнилися; міжнародним стосункам з іншими країнами-сусідами тощо. Як викладачу морського навчального закладу автору особливо близькі і зрозумілі питання сучасної геополітики, міжнародних політичних і торговельних зв'язків. Науковець цілком слушно робить висновок про те, що збереження незалежності України, консолідацію суспільства і розбудову демократичної держави може забезпечити тільки проведення власного активного геополітичного курсу, який передбачатиме не тільки певну багатовекторність сучасної геостратегії, але й домінування європейського вибору з пріоритетом сучасних загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи і демократії.

Найголовніше, що в монографії аналізуються не тільки загальнополітичні проблеми державотворення, але й суто практичні аспекти регіональної політики, організаційні і навіть навчально-методичні питання, які безпосередньо здатні сприяти подальшому розвитку і зміцненню різноманітних сфер діяльності української держави, покращенню освіти і практики підготовки професійних кадрів, удосконаленню викладання гуманітарних дисциплін тощо. Вважаємо, що нова праця активного одеського дослідника буде корисною для науковців, викладачів, студентів і всіх, кому не байдужа доля незалежної України.

А. Стьопін, доктор істор. наук, професор

О. Амецька, доцент

СКЛАДОВА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Явище діаспори в етносоціології є найменш дослідженим об'єктом як з точки зору структурних складових, так і суб'єктів соціального життя. Тому пропозиція видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Українська діаспора як соціокультурна система”^{*} за своєю значущістю є актуальною та своєчасною.

Етносоціологія представляє собою порівняно нову, але надзвичайно перспективну галузь соціології, що в силу своєї міждисциплінарності, оперування широким інструментарієм суспільних наук, є плідним науково-дослідним полем. Дослідження діаспор у соціологічній суспільствознавчій науці — це відносно новий напрям, який потребує глибокого теоретичного та методичного обґрунтування. Чималий інтерес до цього в Україні, безумовно, пов'язаний із самим соціальним явищем діаспори, бо в останні десятиліття вона стала важливим чинником соціально-політичного життя в Україні. Потужні етносоціальні та етнополітичні процеси останніх років ще раз засвідчують актуальність соціологічного дослідження української діаспори, адже етнічність, як соціально-культурне явище, є надзвичайно містким, потенційно амбівалентним щодо спрямованості і наслідків етносоціальних процесів, впливаючи на політичні та культурні процеси, а разом з іншими чинниками — й на різні варіанти розвитку соціумів.

Представлений напрямок дослідження безпосередньо пов'язаний з виконанням Національної програми “Закордонне українство до 2010 року”, а також Постанови Кабінету Міністрів України від 22 червня 1999 року № 1100 “Про створення Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою” та в рамках діяльності Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету “Львівська політехніка”.

Рецензований рукопис монографії цікавий тим, що тема на сьогодні є найменш дослідженою у соціогуманітарних науках, які присвячені вивченню етнонаціональних феноменів. Тобто, йдеться про те, що спеціальних досліджень, присвячених цьому явищу, поки що не проводилось, а відповідний напрямок ще не став пріоритет-

^{*} Чернова К. О. *Українська діаспора як соціокультурна система*. — К.: Вид-во КНУ, 2007. — 347 с.

ним в етносоціології як науковій і навчальній дисципліні, інституалізація якої проходить на стику соціології та етнології.

Структура роботи є доречною, логічною та послідовною.

Перший розділ монографії “Українська діаспора як соціокультурна система” надав можливість авторці уточнити категоріальний апарат дослідження, проаналізувати основні відомі підходи до явища діаспори та розкрити механізми виникнення діаспорних груп. У центрі дослідження теоретико-соціологічного аналізу розкриті питання діаспорної ідентичності в контексті теоретичних засад її дослідження та концептуальні схеми стратегій міжкультурної комунікації, а також процес формування транснаціональних спільнот, до яких належать і діаспори.

Соціологічний аналіз українського етносу засвідчує, що внаслідок тривалої бездержавності, впливу зовнішніх чинників, приналежності України до різних правлячих режимів, на її території постійно відбувались міграційні процеси. Другий розділ монографії надав можливість авторці дійти висновку про те, що наслідком складних і неоднозначних процесів розвитку українського етносу стало виникнення багатомільйонної української діаспори поза межами історичної Батьківщини. В межах політичних кордонів таких держав представники цих спільнот виступають меншістю і, незалежно від місця проживання, мають у ряді країн єдиний політико-правовий статус як національна меншина. Авторка монографії зазначає, що підсилення ролі діаспори визначається і передбачається державою на політико-правовому рівні, про що свідчить Концепція державної національної етнополітики України.

Визначальними чинниками у функціонуванні української діаспори виступають процеси самоорганізації та самоуправління. Саме цим питанням присвячений третій розділ книги, в результаті дослідження якого авторка дійшла висновку про те, що процеси самоорганізації української діаспори характеризуються безліччю різноманітних форм, і передусім, інституціональних. В даному випадку мова йде про існування громадських інститутів — шкіл, національно-культурних центрів, різноманітних асоціацій, земляцтв, громад тощо. Детальний аналіз механізмів функціонування української діаспори надав можливість авторці дійти висновку, що механізми самоорганізації української діаспори сприяють збереженню представниками української етнічної групи своєї національної самобутності та взаємної підтримки.

Четвертий розділ монографії, який розкриває соціальні механізми функціонування української діаспори, дав змогу авторці проаналізувати світовий та український досвід нормативно-правового регулювання діаспори, законодавчі механізми, які регулюють розвиток етнонаціональних процесів і визначають правовий статус національних меншин (діаспор). Наукове осмислення формування та функціонування української діаспори як багатоаспектного явища представлено, зокрема, як в етносоціологічній теорії та практиці, так і в етнополітичному менеджменті, а саме — державному регулюванні міжетнічної взаємодії етносу та його діаспори. В результаті дослідження авторка дійшла висновку, що однією з найактуальніших проблем законодавчих механізмів є дослідження базових чинників, які зумовлюють необхідність формування і реалізацію політико-правового та управлінського механізму функціонування української діаспори як суб'єкту міжетнічних відносин та об'єкту етнополітики Української держави.

В процесі дослідження авторка монографії використала як теоретичні, так і емпіричні методи дослідження. Особливо привертають увагу різноманітні концепції зарубіжних і вітчизняних дослідників із соціології та етносоціології. А саме, вагоме місце в дослідженні займають концепція етнічної соціології Ю. Бромляя відносно основних передумов і теоретичних засад формування теорії етносу, перехід від етнічної до етносоціальної парадигми вивчення соціальних явищ; теорія етносу, розроблена Л. Гумільовим щодо етнічної спільноти і суспільства; теорія і практика етносоціологічних досліджень В. Арбеніної, Ю. Арутюняна, Л. Дробіжевої, А. Сусоколова, В. Тішкова.

Текст рецензованої монографії є самостійним дослідженням. Її автором опрацьовано теоретичний доробок вітчизняної і зарубіжної етносоціології щодо різних версій етнічності. Авторка широко використовує праці вітчизняних фахівців з етносоціологічних питань, серед яких є ідеї Б. Ф. Поршнєва щодо формування уявлення про себе в контексті опозиції “ми-вони”, згідно якого порівняння на користь “своєї” групи відбувається за принципом “групового фаворитизму”, в той час як сприймання інших груп залежить від характеру міжетнічних відносин.

В монографії логічно та послідовно, на основі теоретичного опрацювання значного обсягу наукової інформації, висвітлюється розроблена автором теоретична модель еволюції української

діаспори як соціокультурної системи. Авторка детально обґрунтовує наукові положення дослідження, використовуючи дані і матеріали загальнонаціонального щорічного моніторингового дослідження “Українське суспільство на межі ХХІ століття”, проведеного Інститутом соціології НАН України та компанією СОЦИС в 1992-2007 роках, підтверджує свої висновки даними емпіричних соціологічних досліджень, зокрема, “Українська трудова міграція до країн європейського Союзу у дзеркалі соціології”; інформаційно-аналітичного матеріалу Й. Конечної “Поляки-українці, Польща-Україна. Парадокси стосунків між сусідами за даними соціологічних досліджень”; аналізу результатів О. Яворницької “Проблема асиміляції української молоді в іномовному середовищі (соціологічний аналіз) та “Реконструкція, деконструкція чи інновація національної ідентичності українців у Польщі (на прикладі Дольношльонського та Любуського воєводств)”. Отже, позиція авторки щодо характеристик української діаспори представлена у чітких та обґрунтованих висновках, підтверджених емпіричними матеріалами. Однак, до рецензованої монографії можна висловити деякі зауваження та пропозиції. Так, зокрема, авторці було б доцільно більш детально проаналізувати сутність діаспорної ідентичності, її залежність від міжетнічної взаємодії, а також генезу та зміст з точки зору соціологічних концепцій. Хоча, треба віддати належне авторці, яка на широкому емпіричному матеріалі висвітила основні показники діаспорної ідентичності, яка виступає механізмом забезпечення самобутності діаспори та основою її типології.

Підсумовуючи вище зазначене, можна констатувати, що представлену монографію доктора соціологічних наук, старшого наукового співробітника Чернової Катерини Олексіївни “Українська діаспора як соціокультурна система” можна використати для подальшої розробки соціологічної теорії діаспори та водночас така праця є самостійним дослідженням нового напрямку у соціологічній науці.

В. М. Онищук, доктор соціологічних наук, професор

НАШИ АВТОРЫ

- Амецкая Елена, доцент каф. философии и гуманит. наук Гос. музык. академии им. А. В. Неждановой (Одесса)
- Болдырев Игорь, доктор эконом. наук, профессор Южноукраинского гос. педагогич. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)
- Воротнюк Марина, научн. сотр. Центра междун. исследований Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Выдбора Владимир, канд. эконом. наук, старш. препод. каф. общей эконом. теории ОГЭУ (Одесса)
- Гросицкая Елена, студент ОГЭУ (Одесса)
- Грималюк Андрей, канд. эконом. наук, докторант каф. общей эконом. теории ОГЭУ (Одесса)
- Гон Максим, доктор полит. наук, и.о. профессора, зав. каф. полит. наук гос. гуманит. ун-та (Ровно)
- Делибалтова Юлия, аспирант каф. истории Украины Черноморского гос. ун-та им. П. Могилы (Николаев)
- Деркач Оксана, аспирант каф. междун. отношений Нац. ун-та им. Ю. Федковича (Черновцы)
- Егоренков Иван, аспирант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Ермолин Владимир, канд. эконом. наук, доцент каф. теории экономики Гос. академии строительства и архитектуры (Одесса)
- Захария Виталий, соискатель каф. политологии и гос. управления Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Зелинская-Лаппо М., студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Зыбина Екатерина, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Кислова Ирина, аспирант каф. эконом. системы и маркетинга Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Князева Нина, доктор техн. наук, профессор каф. эконом. системы и маркетинга Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Косяк Мария, аспирант каф. междун. отношений Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)

- Лементарев Вячеслав, соискатель каф. менеджмента и моделирования рыночных процессов Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Монастырская Татьяна, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Николова Алена, преподаватель каф. обществ. наук Гос. гуманитар. ун-та (Измаил)
- Онищук Виталий, доктор социол. наук, профессор. зав. каф. социологии Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Павлов Александр, канд. истор. наук, доцент каф. философии и соц.-полит. наук регион. ин-та гос. управления Нац. академии гос. управления при Президенте Украины (Одесса)
- Сефаралиева Севидж Рагим Кизи, диссертант Ин-та истории им. А. Бакиханова Нац. академии наук Азербайджана (Баку)
- Степин Анатолий, доктор истор. наук, профессор каф. философии и гуманитар. наук Гос. музык. академии им. А. В. Неждановой (Одесса)
- Ткач Галина, аспирант Ин-та славяноведения (Ровно)
- Ухличева Людмила, старш. препод. каф. банковского дела ОГЭУ (Одесса)
- Черинько Игорь, младш. научн. сотрудник Ин-та политич. и этнонац. исследований им. И. Ф. Кураса (Киев)
- Шагли Вячеслав, преподаватель каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Шатохина Е., студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Шахин Юрий, канд. истор. наук, и.о. доцента каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Шевченко Лилия, аспирант Нац. педагогич. ун-та им. М. П. Драгоманова (Киев)

СОДЕРЖАНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Н. О. Князева, І. М. Кіслова

Метод оцінки ефекту синергізму при формуванні
стратегічних зон господарювання підприємства **3**

О. І. Павлов

Сільський розвиток у контексті дихотомій “село — місто”
та “сільське господарство — промисловість” **9**

В. М. Єрмолін, К. С. Колеснікова

Роль інноваційних структур в реалізації європейської
регіональної кластерної політики **19**

В. В. Выдбора, Е. С. Гросицкая

Необходимость усиления роли государства в регулировании
экономических процессов **28**

М. В. Зелинская-Лаппо, Е. А. Шатохина

Моделирование влияния денежно-кредитной политики
на инфляционные процессы в Украине в условиях
финансового кризиса **34**

А. В. Грималюк

Общественная и всеобщая связь между людьми:
методологические основы теоретического разграничения **43**

В. В. Лементарьев

Можливості вдосконалення системи оподаткування в умовах
електронної комерції **51**

Л. І. Ухлічева

Деякі аспекти розвитку українського ринку лізингу **60**

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

І. П. Черінько

Політика лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (на прикладі розширення ЄС — 2007) 80

Т. Н. Монастырская

Роль К. Аденауера у створенні Християнсько-демократичного союзу Німеччини 91

О. К. Деркач

Вплив громадської думки на формування та реалізацію екологічної політики України 98

В. А. Шаглы

Власть и политическая ответственность 107

М. А. Воротнюк

Природные ресурсы как фактор международных конфликтов 113

В. І. Захарія

Роль громадських організацій у формуванні діалогових форм політичної участі в Україні 120

М. С. Косяк

Роль черноморско-каспийского региона в современных международных отношениях 126

Г. Л. Ткач

Центрально-східний вимір європейської ідентичності: постановка проблеми 132

М. М. Гон

Туреччина — європейський союз: рифи порозуміння 140

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

И. А. Болдырев

Высылки интеллигенции в 1922 году 151

Ю. В. Делібалтова

Основні напрямки діяльності міліції Півдня України
в 20-30-ті рр. ХХ ст. 161

Ю. В. Шахин

Коллаборационизм четников Дражи Михайловича:
специфика региональных проявлений (1941-1943 гг.) 172

С. Р. Сафаралієва

Політика царизму відносно введення земства у північному
Азербайджані 184

Е. Н. Зыбина

Традиции семейного воспитания этнической группы цыган
в Украине 190

А. І. Ніколова

Специфіка православ'я в українській державі:
історія й сьогодення 197

Л. М. Шевченко

Система оплати праці сільського населення України в роки
хрущовської “відлиги” 204

И. С. Егоренков

“Парафраз Сифа” и “Парафраз Сима”: к вопросу
о происхождении особого материала “Обличения”
Ипполита Римского 214

БИБЛІОГРАФІЯ

Практичні проблеми української політики 236

Складова частина українського соціуму 238

НАШІ АВТОРИ 242

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Науковий вісник
Збірник наукових праць

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку _____

Формат 60 × 84 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ол. друк. арк. 17.8

Віддруковано з оригінал-макету в друкарні ТОВ “Лерадрук”
67400, м. Роздільна Одеської обл.,
вул. Леніна, 44.